

PR. PROF. UNIV. DR. VASILE V. MUNTEAN

ISTORIA
BISERICII ROMÂNEȘTI
(de la începuturi până în 1716)

– Curs sintetic –

Editura Marineasa
Timișoara – 2010

Cuprins

	Pag.
Cuvânt explicativ.....	5
Prescurtări.....	6
Preliminarii.....	7...
Surse diacronice și istoriografie.....	10
Științele ajutătoare.....	15
ETAPA ÎNȚII (Sec. I - VII)	
Răspândirea religiei lui Hristos la strămoșii noștri: apostolatul sfinților Andrei și Filip, plus alte căi de evanghelizare, ca și unele mărturii scrise.....	19
Mucenici creștini la Dunărea-de-Jos.....	27
Dovezi filologice cu privire la vechimea credinței „întru Hristos” la daco-romani.....	31
Atestări arheologice din secolele II-IV despre creștinism în spațiul carpato-danubiano-pontic.....	34
Structurarea instituțional-ecclesială în regiunile dunărene, până la finele veacului al VII-lea.....	38
Arhitectura și arta ecleziastică în sec. III-VII.....	44
ETAPA A DOUA (Sec. VIII-XIII)	
Biserica românească și vlahă din nordul și sudul Dunării în secolele 8-13.....	48
ETAPA A TREIA (Sec. XIV-1821)	
Recunoașterea Mitropoliilor în Țara Românească și Moldova; evoluția lor până la sfârșitul veacului al XV-lea.....	60
Ortodoxia transilvană și bănățeană în secolele XIV-XV.....	67
Reorganizarea monahismului la noi și dezvoltarea lui pe teritoriul românesc în sec. XIV-XV.....	74
Teologia, cultura și arta creștină în veacurile XIV-XV.....	81
Situația Bisericii muntene și moldovenești în secolul XVI.....	88
Biserica ardeleană și cea din Banat în veacul XVI-XVII.....	93
Introducerea tiparului în Țara Românească și Ardeal.....	97
Activitatea tipografică a lui Coresi și a ucenicilor săi.....	99
Mitropolia Țării Românești în anii 1602-1708.....	102

Mitropoliții moldoveni Anastasie Crimca și Varlaam.....	108
Petru Movilă și „sinodul” ieșean.....	112
Mitropoliții ardeleni din secolul XVII.....	117
Viața ecleziastică din Banat, Crișana și Maramureș în veacul XVII.....	122
Dosoftei al Moldovei și opera sa.....	127
Antim Ivireanul.....	131
Constantin Brâncoveanu și Ortodoxia; uniația din Transilvania.....	133
Mănăstirile și regimul lor nomocanonic (secolele XVI-XVII).....	140
Spiritualitatea și arta bisericească a veacurilor XVI-XVII.....	145

ISBN 978-973-631-598-5

Cuvânt explicativ

În paginile de față voi oferi – în primul rând studenților – o sinteză a Istoriei Bisericii Ortodoxe Române, începând cu propagarea Evangheliei pe teritoriul românesc și până în momentul trecerii la cele veșnice (prin asasinat) a marelui mitropolit Antim Ivireanul.

M-am străduit să fiu la curent cu literatura de specialitate de bază și să fructific îndeosebi rezultatele cercetării istorice aparținând cunoscutului și apreciatului istoric sibian, Părintele acad. Mircea Păcurariu care mi-a fost dascăl odinioară. De asemenea am apelat la contribuțiile regretatului pr. prof. Nicolae Șerbănescu de la București, care mi-a fost îndrumător – alături de alți profesori de marcă – la cursurile doctorale de acum câteva decenii. Evident, ținând seamă de scrisul și aportul atâtor specialiști (mai ales români, dar și străini), am căutat să aduc unele precizări sau nuanțări, ba chiar și câteva întregiri, într-un cuvânt să prezint faptele și oamenii într-o înlănțuire logică, ușor de urmărit, adăugând la finele fiecărei prelegeri câte o bibliografie orientativă, plus lecturi, ca invitație pentru cititori ca să lectureze și alte materiale legate de disciplina noastră, în vederea aprofundării temelor dezbătute. La sfârșitul lucrării am inclus o ilustrație adecvată. Pe copertă s-a reproduș patena mitropolitului dobrogean Paternus (începutul secolului al VI-lea).

Și încă o precizare: am împrumutat titlul cursului actual de la neîntrecutul polihistor Nicolae Iorga, pe motiv că aproximativ 87% din populația României este ortodoxă, astfel încât utilizarea doar a epitetului „românească” o consider suficientă.

În încheiere, doresc să exprim o aleasă recunoștință atât Î.P.S. Dr. Nicolae Corneanu, Mitropolitul Banatului, care – după ce a găsit cursul în cauză „bine documentat și potrivit spre a fi publicat” – mi-a dat binecuvântarea în această privință, cât și prețuitei Edituri Marineasa datorită căreia volumul nostru vede acum lumina tiparului.

Autorul

Prescurtări

- BOR = Biserica Ortodoxă Română (București)
Bsl = Byzantinoslavica (Praga)
EBPB = Études Byzantines et Post-Byzantines, I-V, București 1979-2006
FHDR = Fontes Historiae Daco-Romanae, II-IV, București 1970-1982
IBR = Gh. Moisescu et alii, *Istoria Bisericii Române*, I, București 1957
Iorga, *Istoria* = N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, ed. 2, București 1929
Ist. Rom. = *Istoria Românilor* (tratatul academic), București 2001
Jedin H., *Handbuch* = H. Jedin (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freiburg im Breisgau 1999
MB = Mitropolia Banatului (Timișoara)
Muntean, *Istoria* = V. Muntean, *Istoria creștină generală*, I, II, București 2008
Panaitescu, *Einführung* = P.P. Panaitescu, *Einführung in die Geschichte der rumänischen Kultur*, București 1977
Păcurariu, IBOR (1991) = M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I-II, București 1991
Păcurariu, IBOR (2007) = M. Păcurariu, *op. cit.*, Sibiu 2007
Păcurariu, *Studii* = M. Păcurariu, *Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, II, București 2009
Popescu Em., *Christianitas* = Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, București 1994
ST = Studii Teologice (București)
Zach, *Kirche* = Krista Zach, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewußtsein im 15.bis.18. Jahrhundert*, Wiesbaden 1977.

Preliminarii

Termenul „istorie” provine din elinul *historia* care înseamnă: analiză, investigație, interogare a unui participant ocular și, totodată, prezentarea concluziilor acestor cercetări. Alt cuvânt grecesc, *histor* semnifică o persoană care cunoaște, cineva ce observă sau apreciază, adică judecător, martor, în timp ce *historeo* se traduce cu: a cerceta, a se informa, a descrie.

După recunoscutul metodolog J. Topolski se pot distinge trei înțelesuri esențiale ale conceptului de *istorie*: istoria ca evenimente, istoria ca activitate de examinare a istoricului și istoria ca încoronare a acestei întreprinderi, adică suma afirmațiilor despre realitățile de fapt. În ultimele două sensuri avem de-a face cu istoria ca știință. Într-adevăr, Istoria este o știință de tip special, cu tendința de a se pune în slujba vieții, prin decelarea adevărului. Să nu uităm că tocmai ilustrul Cicero apropiase faimoasa deviză „*historia magistra vitae*” de recomandarea de a se căuta „*lumen veritatis*” (transparența adevărului).

Definiție. *Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disciplina istorico-teologică ce studiază apariția și evoluția creștinismului, implicit a Bisericii, de-a lungul timpului și în toate ținuturile locuite de români, precum și relațiile acestei Biserici cu celelalte Ecclesii și confesiuni creștine.*

Importanța deprinderii acestei materii rezultă din însăși sarcina ce a împlinit-o Biserica strămoșească în trecutul neamului românesc. E vorba întâi de toate de rosturile religio-morale, adică de spiritualizare, ce le are și în actualitate. La fel trebuie subliniată dimensiunea culturală a aceleiași instituții eclesiale (inclusiv monastice), spre pildă primele manuscrise și cărți tipărite pe teritoriul nostru fiind cele scrise, copiate sau imprimate de clerici. Pe urmă întâile încercări cronicărești au apărut tot prin grija unor deservenți ai Bisericii Ortodoxe; iarăși primele școli – de diferite feluri – s-au înființat din preocuparea ecleziasticilor. Din nou,

primele manuale școlare s-au elaborat de către slujitori bisericești. Aceeași Biserică a poporului, în Ardeal, și-a adus aportul și la dezvoltarea presei românești, sprijinind concomitent făurirea unor asociații cultural-artistice (ex. Astra – 1861, etc).

Tot Biserica a contribuit, într-o măsură apreciabilă, la înflorirea artei autohtone, cu toate ramurile ei. Piese de mare preț se află astăzi atât în muzee naționale și bisericești, cât și peste hotare.

Biserica a mai organizat și primele așezăminte de asistență socio-medicală (xenodohii, bolnițe, spitale chiar). Îndeosebi Biserica ardeleană s-a implicat în îndrumarea poporului în sfera economico-agricolă sau meșteșugărească, prin publicarea unor lucrări de profil, prin formarea de bănci populare ori de asociații breslașe. Biserica a mai promovat un patriotism luminat, dar în același timp a ajutat și alte Biserici, în special pe cele căzute sub umbra Semilunei. Se cunosc legăturile românilor mai ales cu Muntele Athos, începând cu secolul al XIV-lea.

Nu putem să nu redăm, ca și cumpănite și pertinente încheieri, reflecțiile istoricului Nicolae Iorga: „Episcopii, egumenii și așa de adeseori și smeriții călugări și umilii preoți de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învățătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu gustul și nevoile lui, au sprijinit statul fără să se lase a fi înghițiți de dânsul, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-și desface ochii de la cer și au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei românești, dând istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostași, mucenici și sfinți”.

Țelul studierii Istoriei Bisericii Ortodoxe Române este de a cunoaște și imita exemplele luminoase ale înaintașilor. Cunoașterea trecutului Bisericii noastre va impulsiona firește pe viitorii ei deservenți să o prețuiască cum se cuvine, să-și aducă și dâșii obolul la prosperitatea ei și a țării, înțelegând – cum nota același neîntrecut polihistor Iorga – „marea misiune culturală, socială și națională care li se impune, legătura strânsă ce trebuie să păstreze cu poporul, cultul pentru artă și carte cu care sunt datori, mândria la care au drept îndată ce vor urma bunele tradiții...”

Divizarea materiei, sub raport metodologic, este logică (adică după conținut) și cronologică (adică după timp). Cele două

împărțiri se utilizează însă împreună, luându-se în calcul fenomenul tipizării – tipurile istorice ce au trăsături comune majore – cu gruparea materialului pe etape mari sau pe intervale mai mici.

Iată periodizarea ce o urmăm:

- etapa I (secolele I–VII)
- etapa a II–a (sec. VIII–XIII)
- etapa III–a (sec. XIV–1821)
- etapa a IV–a (1821-1918)
- etapa a V–a (de la Unire până astăzi)

Cât despre metodele de reconstrucție a procesului istoric, ele se aseamănă în general cu cele din metodologia pragmatică a istoriei profane. Este vorba de: autenticitatea izvoarelor (implicit critica surselor), apoi inducția și deducția în istorie, metoda comparativă, *argumentum ex silentio*, logica istorică, explicația cauzală (*de ce?*), genetică (*cum?*) etc., pe urmă expunerea sistematică a textului; aici intră și formele actului de valorizare al istoricului.

Bibliografie sumară

N. Iorga, *Istoria*, p. 4-5; *L'histoire et ses méthodes* (coord. Ch. Samaran), Paris 1958; R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris 1981; J. Topolski, *Metodologia istoriei* (trad. rom), București 1987, p. 38 ș.a.; H. Jedin (ed.), *Handbuch*, I, p. 1 și urm.; D. Benga, *Metodologia studierii și cercetării științifice în teologie*, București 2003; M. Păcurariu, IBOR (1991), I, p. 9 și urm.; Idem, IBOR (2007), p. 14 – 15.

Lectură

Reflecții ale lui Nicolae Iorga asupra istoriei bisericești a românilor

„Când are cineva numai viața bisericească înaintea ochilor, unitatea – fără care nu se poate scrie niciodată o carte adevărată –, legătura strânsă, înțelegerea deplină, lumina și viața, *organizația* nu se pot afla pe altă cale. Istoria bisericească a *Românilor* constă – și există în această calitate – din neconținutul joc de înrâuriri culturale, de mișcări în domeniul ideilor, de schimburi de conștiință, de colaborare pe teren cultural cu ținta religioasă osebitoare, în tot cuprinsul neamului. E urmărirea pe bază națională, în hotare naționale, în condiții sufletești naționale a legăturilor acelora dintre oameni, ca suflete vii răspunzătoare, datorite cu nemurire, și ființa dumnezeiască veșnică din care ele pornesc după învățătura revelată cuprinsă în cărțile sfinte și lămurită prin apostoli, prin Sfinții Părinți și prin teologii celor dintâi

timpuri.” (Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, ed. 2, București, 1929, p. 6-7).

Surse diacronice și istoriografie

Izvorul istoric, într-o formulare mai nouă (J. Topolski), îl constituie toate informațiile care se raportează la viața umană din trecut, împreună cu canalele de informare. Reținem clasificările dihotomice ale aceluiași specialist: 1) izvoare directe și indirecte, și 2) izvoare scrise și nescrise. Natural, nu vom intra în amănunte, ci vom prezenta în continuare doar chestiunile fundamentale, anume ceea ce este util de reținut.

Literatura de specialitate, în ce ne privește, include în primul rând descoperirile arheologico-epigrafice și anume inscripțiile: *Corpus inscriptionum graecarum* (ed. A. Bräkh), Berlin 1828–77; *Corpus inscriptionum latinarum* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1863–1930; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București 1976. Cum era de așteptat, reviste și volume speciale publică mai departe ceea ce se dezvăluie sau se află între timp, prin investigațiile arheologice.

În egală măsură, actele sinoadelor ecumenice (și nu numai) au însemnătatea lor: J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, reed. Paris 1901–27; J. Alberigo et alii, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Freiburg im Breisgau – Bâle 1962; N. Mițaș, *Canoanele cu comentarii* (câteva volume), Arad 1930 ș.u.; R. Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris*, București 1984. Date relevante, privitoare la istoria noastră eclesială, se găsesc și în colecția de *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (Viena 1870–90), îngrijită de Fr. Miklosich și J. Müller, precum și în *Les registes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, ed. V. Grumel, V. Laurent și J. Darrouzès, Paris 1932–1991. Aceștia li se adaugă „Archives de l’Athos” (Paris 1936 și în continuare), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902); *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I–III, (ed. Fr. Halkin), Bruxelles 1957, cu două suplimente din 1969 și 1984; *Bibliotheca Hagiographica Latina*, I–II (Bruxelles 1949);

Patrologiae cursus completus (cu două serii, greacă și latină), Paris 1857–66; „Sources Chrétiennes” (Paris 1942 -); zecile de tomuri din seria „Părinți și scriitori bisericești” (București 1979 -), apoi vol. II–IV din „Fontes Historiae Daco–Romanae” (București 1970 -) sau „Documenta Romaniae Historica” (1965 -); *Actele martirice* (ed. I. Rămureanu), București 1982; N. Dănilă, *Martirologium Daco–Romanum*, ed. II, București 2003; după aceea diversele producții cronistice, biografice, epistolografice, însemnările de călătorie *et alia*.

*

Cum era și firesc, răspândirea noii religii creștine la noi a preocupat din vreme pe teologii și istoricii noștri. Deja în veacul 18, Samuil Micu compusese *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal*, rămasă în manuscris (este subiectivă). Petru Maior își tipărește la Buda, în 1823, *Istoria Bisericii românilor, atât a acestor dincoace, precum și a celor de dincolo de Dunăre*. Mitropolitul A. Șaguna a scris două volume de *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei până în zilele noastre*, Sibiu 1860. Pr. Nicolae Tincu–Velia va edita tot la Sibiu, în 1865, *Istoria bisericească politico – națională a românilor de peste tot*. În Moldova, arhiepiscopul Filaret Scriban publică *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (Iași 1870).

Eruditul episcop Melchisedec Ștefănescu al Romanului a scris mai multe lucrări de istorie ecleziastică (*Cronica Hușilor și a Episcopiei – 1869 ș.a.*). Alt episcop, Ghenadie Enăceanu de la Râmnic a elaborat, între altele, *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor* (1875). Constantin Erbiceanu și-a tipărit *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a Catedralei mitropolitane din Iași*, București 1888. Bucovineanul Eusebiu Popovici (+ 1922) a tratat la fel variate chestiuni privind trecutul Bisericii ortodoxe de la noi. Episcopul Caransebeșului, Nicolae Popea (+ 1908) a alcătuit – *inter alia* – *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania* (Sibiu 1900). Arhimandritul Vasile Mangra a imprimat iarăși la Sibiu, în 1908, *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria*.

Marele istoric Nicolae Iorga a redactat lucrarea de sinteză, în 2 tomuri, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (ed. II, 1929/32), ca și alte studii valoroase privind trecutul nostru ecleziastic.

Teologul Nicolae Dobrescu (+ 1914) s-a remarcat prin *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară* (1906) etc. Ilarion Pușcariu (+ 1922) întocmise *Mitropolia ortodoxă a Transilvaniei*. Nicolae M. Popescu (+ 1963) a scos în 1914 lucrarea *Patriarhii Țarigradului prin Țările românești*, iar în 1942 *Preoți adormiți în Domnul* ș.a. După ce în 1911 Vasile Pârvan susținuse documentat, însă și cu „o necesitate logic-istorică”, existența creștinătății timpurii în Dacia (în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*), în anul 1936 Constantin Daicoviciu și-a arătat – într-un studiu – reticența față de această problematică, reducând în mod exagerat materialele documentare referitoare la încreștinarea străbunilor noștri.

În 1942, Simion Reli de la Cernăuți va publica primul volum din cursul său de *Istoria vieții bisericești a românilor*. Ioan Lupaș (+ 1967) s-a impus mai ales prin monografia *Mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu 1909). Silviu Dragomir s-a ilustrat îndeosebi cu cele două volume de *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII* (Sibiu 1920). Ștefan Meteș (+ 1977) a dezbătut problema *Mănăstirilor românești din Transilvania* (Sibiu 1936) etc.

În anul 1957 au apărut la București două volume de *Istoria Bisericii Române*, de Gh. Moiescu, Șt. Lupșa și Al. Filipașcu. Mitropolitul Antonie Plămădeală și-a adus contribuția prin unele lucrări istorice, precum *Pagini dintr-o arhivă inedită* (București 1984), *Mitropolitul Miron Romanul* (Sibiu 1986) ș.a. I. D. Suci și R. Constantinescu au dat la lumină, la Timișoara, 2 volume de *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului* (1980). Nicolae Stoicescu a alcătuit mai multe repertorii bibliografice ale localităților și monumentelor medievale, începând cu anul 1961. Tot în domeniul istoriei Bisericii românești s-au remarcat următorii specialiști: Teodor Bodogae, Al. Elian (*Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003), Val. Georgescu, I. D. Ștefănescu, V. Vătășianu, V. Drăguț, I. Barnea, V. Cândea, Ș. Papacostea, I. D. Suci, Dan Zamfirescu, Em. Popescu, Al. Moraru (cu contribuții

referitoare la trecutul apropiat al Ecclesiei noastre), Ioan Vasile Leb, Gh. Naghi, N. Dănilă, V. Muntean și mulți alții.

După ce, la vremea lor, J. Zeiller sau Vitalien Laurent au publicat serioase lucrări asupra creștinismului de la noi (vechi, ca și cel medieval), mai nou istoricul american Keith Hitchins din Illinois a elaborat o serie de studii despre A. Șaguna (și nu numai). Învățățul profesor Petre Ș. Năsturel – jumătate francez, jumătate român – și-a alcătuit o nouă teză de doctorat cu o temă privind legăturile românilor cu Athosul (până în 1654); a întocmit și alte documentate studii ce privesc și Istoria Bisericii ortodoxe române. Foarte recent, A. Falangas (Chicago) a tratat despre *Présences grecques dans les Pays roumains (XIVe – XVIe siècles)*, București 2009.

Pe lângă numeroasele și temeinicile lucrări redactate de Pr. Prof. Mircea Păcurariu, reținem și numele regretatului pr. prof. Nicolae Șerbănescu cu prețioasele sale scrieri cu privire la șirul ierarhilor din Ungrovlahia, la tiparul nostru ș.a.m.d., studii bazate sistematic pe date de arhivă.

*

Amănunte ample – relative la subiectul nostru – găsim la M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 43 – 56; Idem, *IBOR* (2007), p. 5 – 15 și 467 și urm. (cu o bibliografie mai nouă).

Lectură

Preocupări de Istoria Bisericii Ortodoxe Române (fragment)

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea se impune o nouă orientare în cercetările istorice românești, datorită marilor cărturari ca *Alexandru Xenopol* (1847-1920), urmat de ilustrul său discipol *Nicolae Iorga* (1871-1940) și de pleiada de profesori de la Universitatea din București: *Ioan Bogdan* (1864-1919), *Dimitrie Onciul* (1856-1923), *Constantin Giurescu* (1875-1918), *Vasile Pârvan* (1882-1927), toți membri titulari ai Academiei Române, reprezentanți de seamă ai istoriografiei „pozitiviste” românești. Datorită lor, se realizează primele mari sinteze de istorie națională (A. D. Xenopol, mai târziu N. Iorga) și o serie de sinteze de istorie europeană (N. Iorga). Se publică zeci de volume de izvoare documentare (de pildă, cunoscuta colecție

„Hurmuzaki”, în 45 de volume, între anii 1876-1942, sau colecția „Studii și documente cu privire la istoria românilor” de Nicolae Iorga, în 31 de volume, în decursul anilor 1901-1916, colecțiile profesorilor Gheorghe Ghibănescu și Mihai Costăchescu de la Iași); se începe editarea critică a cronicilor slave și românești (I. Bogdan, C. Giurescu), se întocmește bibliografierea vechilor tipărituri românești („Bibliografia românească veche”, 4 volume, 1903-1944, ed. de Ioan Bianu și Nerva Hodoș).

În primele decenii ale secolului al XX-lea apar o serie de institute de istorie, în jurul cărora s-au grupat cei mai de seamă cercetători din domeniile respective: Institutul de studii sud-est europene din București (1914), Institutul de Istorie Națională din Cluj (1920), Institutul de Studii bizantine (1926), Institutul de Istorie universală (1936), Institutul de Istorie Națională din București (1941), Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași (1943), Institutul de studii și cercetări balcanice (1943). Un mare număr de publicații de specialitate au contribuit la progresul cercetărilor istorice.

Dezvoltarea istoriografiei românești prin marii ei reprezentanți menționați mai sus, a stimulat și cercetările în domeniul istoriei bisericești. O serie de teologi și cercetători ecleziastici au făcut cercetări în arhivele românești și străine (București, Sibiu, Budapesta, Viena, Carloviț, Moscova, Kiev, Muntele Athos), descoperind aspecte noi din trecutul Bisericii. Apare lucrarea de sinteză a lui *Nicolae Iorga* „Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor” (ed. I, 1908-1909, ed. II, 1929-1932) care, cu toate greșelile ei de amănunt, mai poate fi folosită și astăzi; la acestea se adaugă alte aproximativ 500 de lucrări ale marelui savant, privind diverse aspecte ale istoriei Bisericii românești (monografiile despre mănăstiri și ierarhi, legăturile românilor cu așezămintele bisericești din Răsărit etc.). (Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu 2007, p. 7).

Științele ajutătoare

Înainte de orice, se recomandă cunoașterea aprofundată a Istoriei bisericești universale (IBU), deoarece IBOR este o subdiviziune a acesteia. De asemenea disciplină teologică (deși este și „internațională”, fiind studiată în marile universități europene și americane), Bizantinologia își are importanța sa; ea analizează istoria și spiritualitatea bizantină din anul 395 până la 1453, ca și supraviețuirea spiritului Bizanțului prin acel „Bizanț după Bizanț” de care vorbea Nicolae Iorga. Spiritual și canonic am fost și am rămas legați de Ortodoxia bizantină. La fel Istoria artei creștine ne ajută să percepem mai bine valorile artistice de la noi. Nu mai puțin Hagiografia ne este de folos, ea cuprinzând relatări și despre martirii și sfinții din părțile noastre.

Cum se știe, Slavistica studiază limba, literatura, cultura și istoria popoarelor slave, stabilite și creștinate în timp atât în Balcani, cât și în Europa centrală și estică. Cu majoritatea acestor neamuri românii au avut contacte și de ordin religios. Ca științe auxiliare pot fi enumerate și alte materii: Istoria literaturii române, Dreptul românesc, Istoria românilor, ca și istoria popoarelor vecine (între care cea a ungurilor, austrieilor), cu care am întreținut legături de-a lungul veacurilor.

Cronologia își are valoarea sa și pentru IBOR. Cum e cunoscut, Cronologia este știința timpului, stabilind datele la care s-au întâmplat diverse evenimente ori s-au emis înscrisuri (documente). Mai relevante pentru noi rămân era de la „zidirea lumii” – al cărei calcul a oscilat (la evrei 3761 î.Hr.; în Apus 3943, Alexandria 5492 și Constantinopol 5508/5509), fixând anul nou (bisericesc) la 1 septembrie ca simbol pentru începutul creării lumii – , precum și era noastră sau era creștină. Aceasta a fost concepută de dobrogeanul Dionisie Exiguus-Exiguus (+ 540) la Roma în anii 525–

526, de aceea s-a numit și „era dionisiană”. După socoteala lui Dionisie, Iisus Hristos s-a născut în 753 a.U.c., greșind cu câțiva ani, întrucât Mesia s-a născut în 748 a.U.c. Calendarul ce-l folosim azi derivă din calendarul roman corectat sau, mai bine zis, restructurat. În 1582 are loc, sub papa Grigorie XIII, reforma „gregoriană” ce restabilește coincidența (echivalența) între anul convențional și cel astronomic (4 oct. devine 15 oct.). Această corijare – încetățenită în țările catolice – nu s-a acceptat imediat în Răsăritul ortodox, ci abia la începutul sec. XX (cu excepția unor Biserici).

Apropo de era bizantină, numită și constantinopolitană sau „de la Adam”, ea a fost folosită întâi în veacul al VII-lea d. Hr. în câteva scrieri și a intrat apoi în cancelaria împăraților bizantini, de unde a trecut la sud – slavi, la est – slavi (au utilizat-o, în stat, până în jurul anului 1700, sub țarul Petru I) și la români (cele două principate). Începutul ei convențional s-a fixat la 1 sept. 5509 î. Hr., numărând deci până la anul 1 î. Hr. 5508 ani de la facerea lumii. S-a folosit la noi până în sec.18. Pentru a transforma datele erei bizantine în anii erei noastre, trebuie să scădem 5508 ani din anii „de la facere”, dacă datele sunt cuprinse între 1 ian. și 31 aug., sau 5509 ani, dacă datele sunt între 1 sept. și 31 decembrie.

Știința a vechii scrieri, Paleografia ne ajută să sesizăm corect cuprinsul unui text redat într-o limbă veche.

O altă disciplină de interes este Geografia istorică, disciplină ce localizează faptele petrecute în timp și în felurite locații; este servită și de Cartografie care se ocupă de problema hărților. Demografia, altă știință ce ne interesează, are ca obiect studiul cantitativ al populației omenești, evoluția și mișcările sale; înrudită cu această disciplină este Statistica. Cum e știut, Arheologia examinează și explică vestigiile materiale descoperite, creștine sau probabil creștine. La rândul ei, Epigrafia lecturează, descifrează și interpretează textele scrise de obicei pe piatră. Heraldica este importantă pentru interpretarea stemelor, Diplomatica – pentru tehnica și citirea înscrisurilor, Filologia – pentru descifrarea limbii izvoarelor. Etnografia cercetează descriptiv etniile, în timp ce Folclorul religios cuprinde un ansamblu de manifestări aparte (credințe, rituri, povestiri etc). În fine, Bibliologia – formată dintr-un

mănunchi de discipline – are cartea ca centru de preocupare (bibliografie, istoria cărții, psihologia lecturii etc).

Am înșirat *supra* disciplinele auxiliare cele mai de seamă, care ajută IBOR să se prezinte ca o disciplină obiectivă, credibilă, convingătoare.

Bibliografie orientativă

V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958; *Dicționar al științelor speciale ale istoriei* (coord. I. Gal.), București 1982, passim; N. Edroiu, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Cluj – Napoca 1999; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 21–28.

Lectură

Nicolae Iorga și gândirea sa istorică (câteva crâmpete)

În anul 1990, regretatul nostru profesor Alexandru Elian își terminase considerațiile privind concepția despre Istorie a fostului său dascăl, în acest mod:

Dorim să încheiem comunicarea noastră cu ceea ce socotim o pagină grăitoare pentru chipul în care marele învățat știa să „reînvie” o situație istorică din trecutul Moldovei.

Înainte, însă, să ne fie îngăduit să ne întrebăm: cum se îmbină la o personalitate care vibrează la tot ce este uman și se apleacă asupra suferințelor semenilor săi, informația sa cu acea putere de divinație, de care a dat de atâtea ori dovadă, care poate urca într-o lume de mult apusă, unde să întâlnească fapăturile cunoscute din cronici și hrisoave, realizând nu o operă de imaginație, ci una de resuscitare, însuflețită de darul evocării poetice?

Cele patru volume de *Oameni care au fost* stau mărturie nu numai a unui uriaș talent creator, dar nu o dată, sunt străbătute și de un fior în fața morții, care curmă, peste măsurile priceperii noastre, vieți pline de nădejdi și de făgăduințe, pentru a împlini un destin. Iorga este însă un istoric și moartea – mai bine zis sacrificiul împlinit în moarte – știe să le găsească și într-un trecut care îi era atât de cunoscut. Să ne aplecăm asupra uneia din multele pagini pe care le-am putut aduce în sprijinul celor spuse. Scriind într-o fermecătoare limbă românească *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, Iorga ajunge la clipa când soarta Moldovei se putea hotărî la Valea-Albă. Fără țărani care ceruseră îngăduința să-și cerceteze pentru o vreme vetrele, Ștefan nu se putea bizui decât pe dregătorii săi, credincioși până la sfârșit, care știau că trebuie să înfrunte, fără speranță, un vrăjmaș necruțător prin număr și cruzime.

Și atunci povestitorul ni-i înfățișează: „Boierii se închinară frumos înaintea morții și o primiră în față. Pieriră astfel – bunicii lângă nepoți... – Stanciu și fiul său

Mârzea, Bodea Vornicul, Pașcu, Buhtea, Ivașcu al Hrâncului...” și lista se prelungeste, cu numele lor, azi neobișnuite, într-o cadență care parcă ne strămută și pe noi într-altă lume. Pentru că Nicolae Iorga îi cunoscuse, trăise în lumea lor, și – cu acel dar al evocării poetice, pe care-l stăpâna – ni-i aduce și nouă în față. Boierii pieriseră pe măsura fidelității lor față de domn și de țară, cu datinele ei.

Avem temeiuri să credem că marele nostru dascăl, în clipa crâncenă de acum jumătate de veac, s-a închinat și el, frumos, înaintea morții și a primit-o în față, credincios până la sfârșit idealurilor pe care le-a urmărit și țării pe care a slujit-o. (Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 414-415).

ETAPA ÎNTÂI **(Sec. I – VII)**

Răspândirea religiei lui Hristos la strămoșii noștri: apostolatul Sfinților Andrei și Filip, plus alte căi de evanghelizare, ca și unele mărturii scrise

Trebuie spus dintru început că încrederea în nemurire a geto-dacilor a facilitat apropierea lor de „religia iubirii”, de creștinism, cum a demonstrat într-un studiu mai vechi actualul patriarh al nostru, P.F. Daniel.

Teza propovăduirii „Primului chemat” în Sciția Minoră, adică în Dobrogea actuală, se regăsește și în noul tratat academic privind trecutul României, în formularea următoare: „după tradiția bisericească, în a doua jumătate a secolului I p. Chr., între Dunăre și Marea Neagră, apostolul Andrei aducea deja cuvântul Evangheliei”, idee acceptată de majoritatea covârșitoare a cercetătorilor (exceptând pe unii). După exegeza ultimului contestatar (Nelu Zugravu), Dobrogea de azi nu a fost sinonimă cu Sciția Mică, deși dumnealui recunoaște că însuși poetul roman Ovidiu a utilizat termenul de „Scythia” pentru regiunea surghiunului său.

Interesează mai puțin – pentru tema de față – dacă geograful și istoriograful grec Strabon (mort prin anul 25 al erei noastre) a făcut deosebire între Mikra sau Mica Sciție și litoralul vestic al Pontului, unde sălășluiau orașele–colonii grecești; fără relevanță ne apare și aserțiunea (lui N. Zugravu) că denumirea Sciției dioclețiene (de la finele secolului al III–lea) ar fi fost una pur livrescă, fără vreo însemnătate pentru cronica timpurie a creștinătății dobrogene. De reținut că, în pofida atâtor demonstrații, concluzia aceluiași negativist rămâne nesigură: „Scythia misionată de Andrei pare a fi ținutul (...) nord–pontic (...); dar și o asemenea localizare e incertă”. Nu e lipsit de interes, în acest context, să arătăm că ierarhii din Dobrogea veche apar în diferite documente ale timpului însoțiți de epitetul „scit” sau „Sciția”; avem în vedere exclusiv câteva cazuri din veacul IV: Vetranion, Terentie și Teotim.

În sfârșit, pentru a-i scădea, sau tocmai anihila *in extremis*, valoarea referatului lui Eusebie al Cezareei Capadociei, privitor la misiunea „andreiană” în stânga Pontului Euxin, N. Zugravu urmează neabătut linia istoricului și teologului protestant A. Harnack ce apreciasse că textul în cauză – prima parte amintind numele lui Andrei – se întemeiază pe o tradiție preeusebiană, iar a doua parte pe erminia lui Origen la Geneză. Să nu uităm că același specialist neamț cu privire la prezența unui ierarh „scit” la Sinodul I ecumenic de la Niceea din 325, a lansat și ipoteza potrivit căreia Teofil al Goției va fi fost (în numele Tomisului – sic) participant la acel sobor sau conciliu „a toată lumea”, punct de vedere nereținut de alți herodoți. Chiar dacă am admite supoziția lui N. Zugravu, importanța tradiției (*paradosis*, în grecește) în reconstituirea procesului istoric nu poate fi respinsă, după cum argumentează un reputat metodolog contemporan nouă. La acestea se adaugă și datina locală, folclorul religios, care îl prezintă – *inter alia* – pe fratele Sfântului Petru, pe Andrei, drept mai-mare asupra lupilor, animal totemic la daco-geți. Mai mult decât atât, însăși comemorarea deja în veacul IV, anual la 29 noiembrie, a Sfântului Andrei „in Gothia ultra Danubium”, adică în Muntenia – cum consemnează Calendarul gotic – e privită de unii exegeți (J. Zeiller, N. Dănilă *et alii*) ca un posibil reflex al misionarismului andreian în Sciția Mică.

Referitor la concepția lui A. Harnack, trebuie notat că unii învățați n-au adoptat-o, precum mai nou (1981) filologul și istoricul elvețian Éric Junod care a demonstrat convingător că avem de-a face la Eusebie cu un text unitar, preluat din scrisul celebrului Origen (+253). Iată acum o versiune cât mai fidelă, după originalul elin:

„Când Sfinții Apostoli și ucenici ai Mântuitorului nostru s-au răspândit în toată lumea (cunoscută, n.n.), potrivit Tradiției i-a căzut la sorți lui Toma Parția (țara parților), lui Andrei – Sciția, lui Ioan – Asia (Proconsulară), unde și-a petrecut și timpul până ce a răposat la Efes; Petru se pare că a propovăduit iudeilor risipiți prin Pont, Galatia, Bitinia, Capadocia și Asia, ca la urmă, ajungând la Roma, să fie crucificat cu capul în jos precum însuși ceruse să pătimească. Ce să mai zic despre Pavel cel care, după ce împlinise Evanghelia lui Hristos din Ierusalim până în Iliric, a murit ca mucenic la Roma sub

Nero? Acestea – literal – sunt arătate de către Origen în cartea a treia din exegezele sale asupra Genezei”.

Același Eusebie al Cezareii a fost incriminat pe nedrept că a notat greșit aria misionară a apostolului Toma: *Parthia* (țara sau regatul parților) în loc de India, cum indică o scriere apocrifă. Să nu uităm că a existat realmente o dinastie indo-partă, contemporană cu Sfântul Toma; Parția, în sens restrâns, este provincia iraniană de azi, Khurasan. Nu fără semnificație este și titulatura lui Ioan, întâistătătorul „a toată Persia și al Marii Indii”, ce apare cu ocazia Sinodului I ecumenic și care denotă faptul că Biserica indiană depindea canonic de cea persană, în virtutea unor conexiuni și evenimente mai vechi.

Cât despre Sf. Apostol Filip, să amintim că tradiția misiunii filipene în Dobrogea noastră apare exclusiv în scrierile patristico-hagiografice occidentale, cea mai veche mențiune fiind din sec. VI. Această informație a fost preluată de alți autori bisericești și de *Vitae Sanctorum* din sec. IX–XVI, conservându-se și astăzi în tradiția ecleziastică din Apus. Scriitorul se numește Abdias (menționat, de unii istorici, și în legătură cu Sf. Andrei), episcop de Babilon, iar lucrarea sa se cheamă *Fapte ale Apostolilor*, cu titlul: *Historia certaminis Apostolici* sau *Historiae apostolicae* în 10 cărți. Această scriere e cunoscută și sub numele de *Virtutes Apostolorum*. În introducerea acestei colecții apocrife se zice că Abdias a fost învățăcel al apostolilor Simon și Iuda și episcop al Babilonului și că ar fi alcătuit aceste „fapte” în limba ebraică, iar discipolul său Eutropiu le-ar fi tălmăcit în elină, fiind transpuse mai apoi și în idiomul latin de către Sextus Julius Africanus. Această lucrare prezintă viața și activitatea fiecărui apostol. Cartea a III-a, cea mai lungă, înfățișează misionariatul Sf. Andrei (de care am vorbit). Abia cartea sau capitolul X vorbește despre Sfântul Apostol Filip. Renumiți patrologi au arătat că acest Abdia de Babilon n-a existat cu adevărat, iar scrierea atribuită lui s-a redactat direct în latinește, în Galia, mai sigur în veacul al VI-lea, de către un prelat-înalt (episcop) galo-roman ce poate fi numit Pseudo-Abdia. Lucrarea sau colecția apocrifă ce o discutăm s-a păstrat într-un manuscris din sec. IX, provenind de la o mănăstire austriacă. S-a tipărit întâia oară la

Köln, în 1531. În 1994 s-a dat și o traducere italiană, iar recent una românească (pasajul ce ne interesează).

Neîndoielnic, se poate accepta și misiunea Sf. Filip în Dobrogea (nu mai detaliem, existând două studii în acest sens), de vreme ce acolo s-a înregistrat străvechea sărbătoare populară *Filipii*, cunoscută și prețuită cu deosebire în mediile păstorești, regiune unde acest ucenic al lui Iisus a ajuns un fel de patron al lupilor, patronat împărțit cu Andrei.

Legăturile spirituale între populațiile de pe ambele maluri danubiene nu s-au întrerupt nicicând, încât ce s-a pierdut prin abandonul aurelian din 274-275 (transfer de autoritate, nu de populație) s-a compensat prin activitatea evanghelizatorilor creștini care – cu mult timp înainte de edictul de toleranță din 313 – desfășurau un prozelitism nepermis, binevestind noua religie îndeobște în limba latină, o autentică *lingua franca* (Fericitul Augustin) pentru toate popoarele supuse Romei; nu fără temei s-a afirmat că „nu Roma, ci Biserica a împlinit romanizarea Galiei” (A. Hauck), constatare valabilă și în cazul românilor, cum vom vedea. Fondul sufletesc al băștinașilor, cum spuneam în alt loc, era pregătit într-un fel, era receptiv prin moștenirea credinței în imortalitate.

Se susține de obicei obârșia latină a creștinismului românesc, deoarece terminologia creștină fundamentală din limba noastră este latinească iar obiectele cultice *ab initio* prezintă similitudini cu cele din Panonia și Iliria, chiar cu cele din Italia, dar să nu uităm că sub raportul culturii materiale Illyricum nu era o zonă tipic italică. E. Condurachi a demonstrat că Iliricul avea o structură eclesială de origine microasiatică. Cât despre argumentul filologic (latinitatea principalilor termeni de credință), trebuie subliniat că misionarii puteau fi și greci ce vorbeau latina. Altminteri caracterul constantinopolitan al unor cuvinte religioase latinești din limba română a fost sesizat încă de P. Kretschmer care a lansat ipoteza – dezvoltată de V. Pârvan – că lat. *basilica* („judecătorie”) a primit înțelesul de *biserică* (edificiu) în Noua Romă în veacul IV. Toți termenii de căpetenie ai religiei creștine în română sunt de proveniență latină și, ca și în alte cazuri, chiar mai latini decât în celelalte idiomuri romanice; se spune: *chiesa*, *église*, după *ecclesia*, însă în românește *biserică* este de la *basilica*. Faptul că românii au

păstrat termenul „biserică” (de la „basilica”) și nu au adoptat (ca albanezii: *qishë*) termenul de „ecclesia” care îl va substitui pe cel precedent în același secol IV, arată că „ei nu se găseau la acea dată în Peninsula Balcanică, ci se aflau în nordul Dunării” (C. Daicovicu).

Mormintele de înhumăție din secolele II–III, puține la început, pe urmă piesele creștine din aceeași perioadă și mai târziu, precum și unele izvoare literare duc la concluzia că noua religie „illicită” s-a binevestit de timpuriu în Dacia romană fie prin militari, prizonieri, coloniști „ex toto orbe Romano”, neguțatori (și alte categorii sociale) deja creștini, fie prin transfugi din dreapta Dunării, care căutau salvare în nordul fluviului mai ales de prigoanele confesionale. După anul 275 (retragerea aureliană), dar îndeosebi după edictul de toleranță din 313 al lui Constatin I și Liciniu, situația a devenit favorabilă creștinilor care au beneficiat și de revenirea unei părți din Dacia, Imperiului Roman având în frunte un imperator încreștinat. E adevărat că lumea rurală, în sec. IV, manifesta încă un accentuat conservatorism, păgânătatea dăinuind – pe alocuri – până destul de târziu. Totuși, în veacul al VI-lea creștinismul apare consolidat definitiv în sânul populației daco-romane. Mai cu seamă istoricii-teologi susțin că – în ciuda caracterului popular al creștinismului nostru în acel răstimp – e posibil să fi activat între aborigeni și unii horepiscopi sau ierarhi itineranți (perioadeuți). Tot mai mult se acreditează ideea că Sf. Niceta, episcop daco-roman de Remesiana (a doua jumătate a sec. IV și începutul sec. V) a propovăduit și în stânga Danubiului; dacă nu Niceta în persoană atunci ucenici de-ai săi, de vreme ce amintirea lui se păstrează în unele colinde ardelen. Oricum, în iradierea creștinismului în nordul Dunării un rol nu neglijabil vor fi jucat episcopatele sud-dunărene: Singidunum, Viminacium, Aquae, Sirmium ș.a.

Obiectele creștine, din veacul II și următoarele, nu pot fi atribuite migratorilor, să zicem goșilor, ci numai populației autohtone romanizate, majoritară în toate epocile; dealtfel ele n-au fost aflate alături de elemente ale unei culturi materiale gotice și deoarece până la mijlocul sec. IV goșii erau încă păgâni. Creștinătatea daco-romanilor i-a deosebit de migratori, constituind un autentic liant sufletec, ba chiar social. Dacă poporul nostru n-ar fi fost creștin în vremea de cumpănă a năvălirilor, nu e sigur că ar mai fi rămas român

(R. Vulpe). Este o realitate că românii, ca popor, s-au născut și au fost cei dintâi creștini în sud-estul european, toate celelalte seminții vecine primind Evanghelia mult mai târziu.

Să mai precizăm, în încheiere, că în privința „sciților” din scrisul lui Tertulian (+ 240) și Origen (+ 253), nu se poate susține ritos că e vorba exclusiv de locuitori din afara Imperiului Roman, întrucât unii autori – între popoarele „barbare” – îi menționează și pe *dacii* noștri care în acea perioadă făceau deja parte (cei mai mulți) din aceeași împărăție, însă numai parțial erau creștini. Mai sunt amintiți, în același cadru, sarmații – trăitori și pe teritoriul de azi al României –, galii, britanii și germanii. Galii, vechii britani și germani au luat contact cu „religia iubirii” începând cu sec. II, iar sarmații – ne permite logica istorică să afirmăm –, conviețuind cu străbunii noștri, puteau (o parte infimă din ei) să se fi încreștinat. Sunt prețioase și informațiile ce ni le dă Origen despre Zamolxe, străvechea zeitate geto-dacică, descriind (după Celsus) și „minunățiile” pe care le-ar fi rostit *sciților* același zeu.

Bibliografie selectivă

N. Iorga, *Istoria*, p.9 și urm.; IBR, I, p. 38–42; P. P. Panaitescu, *Einführung*, p. 79 și urm.; R. Vulpe, *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei române*, în vol. „De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină”, Galați 1977, p. 16–22; N. Gudea – I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea 1988, p. 36 et passim; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 59–70; Idem, *IBOR* (2007), p. 19–24 și 467; M. Diaconescu, *Istoria literaturii dacoromane*, București 1993, p. 405 și urm.; N. Dănilă, *Passio Sancti Philippi Apostoli (BHL 6814) și începuturile creștinismului în Scythia Minor*, în „Studia Univ. Babeș – Bolyai. Theologia Graeco–Catholica Varadiensis”, XLVII, 1, 2002, p. 151–161; Em. Popescu, *Christianitas*, p. 74 și urm.; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, vol. II, Timișoara 1999, p. 61–82; Al. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București 2001, p. 18 și urm.; *Ist. Rom.*, II, p. 530–600; V. Muntean, *Spiritualitate bizantină și românească*, Timișoara 2004, p. 149–158; Idem, *Istoria*, I, p. 129–130; N. Zugravu, „*Histria XIII*” și câteva probleme ale creștinismului timpuriu dobrogean, în „Classica et Christiana”, 3/2008, p. 261 și urm.

Lectură

Noul tratat academic „Istoria Românilor” despre creștinismul primar pe teritoriul nostru

Orizontul mistic mult lărgit în epoca păgână permite apariția și proliferarea unor sincretisme și credințe mistice de sorginte orientală – siriană și evreiască – care modifică treptat substratul tradiției păgâne. Contextul spiritual atât de complex favoriza obiectivitatea noii credințe, cea creștină, monoteistă. Dumnezeu universal recepta conștiința ca un rezultat legic și logic, izvorât din necesități sociale și filosofice din epocă. Noua învățătură capătă dimensiuni nebănuite și prefigurează ecumenismul creștin. Primii pași se fac în Orientul Apropiat, de unde, după răstignire, învierea și înălțarea la cer a Mântuitorului Iisus Hristos, credința în trinitatea divină – Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt – este prinsă în litera Evangheliei și răspândită în toate cele patru puncte cardinale de către Sfinții Apostoli.

În părțile Pontului Stâng se produce de timpuriu marea operă de evanghelizare, chiar din a doua jumătate a secolului I p.Chr. În acest sens avem mărturiile scriitorului creștin Tertulian, care spune: „Căci în cine altul au crezut toate neamurile, decât în Hristos care a venit? Căci în cine altul s-au încrezut neamurile: parții și mezii..., diferite neamuri din provinciile Galiei și regiunii britanilor, inaccesibile pentru romani, dar supuse lui Hristos; și cele ale sarmaților, ale dacilor, ale germanilor, ale sciților și ale multor altor neamuri și ale multor insule necunoscute nouă și pe care abia putem să le numărăm? În toate aceste locuri se rostește numele lui Hristos care a venit”.

Istoricii sunt în general de acord în a vedea, în regiunea dintre Dunăre și Mare, provincia „Scitia Mică”, numele locuitorilor „sciți” amintind enclavele acestei etnii care a trăit în zonă și care a fost preluat și în cadrul reformelor lui Dioclețian. Este efectul unei asimilări generalizatoare, integrând neapărat pe locuitorii băstinași, geți sau traco-geți. Aceștia se vor numi în izvoarele literare ale epocii „sciți”.

Din versetul biblic desprins din *Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni* (3, 11) mai aflăm că „acolo unde nu mai este elin sau iudeu, tăiere-împrejur și netăiere-împrejur, barbar, scit, rob ori liber, ci toate și întru toți Hristos”. Această informație confirmă prezența Sfântului Apostol Andrei în ținuturile sciților, cu precădere în Scitia Mică (...).

Eusebius (de Cezareea) are temeieri solide și informații sigure, pe baza cărora afirmă: „Când Sf. Apostoli și ucenici ai Mântuitorului nostru s-au împăștiat peste tot pământul locuit, Toma după spusele tradiției a luat țara parților, Andrei – Scitia, Ioan – Asia, unde și-a petrecut viața până ce a murit la Efes...”

Izvoare istorice mai târzii menționează numele Sfântului Apostol Andrei, uneori în circumstanțe geografice și etnice mai confuze. Dar, supuse unui examen riguros, vin și ele să confirme aserțiunile de mai sus.

Dobrogea este cuprinsă organic în procesul de evanghelizare încă din timpul Sfântului Apostol Andrei și a ucenicilor săi. Conexiunile uriașe ale acestui amplu proces pătrund în straturile etnice în curs de fuziune, urmând apoi evoluția firească a istoriei. Credința creștină apare și se dezvoltă între Dunăre și Mare, odată cu factorul uman rezultat din amestecul locuitorilor de bază din zonă. Dacă în primele veacuri învățătura creștină este nevoită să se opună intoleranței păgâne întreținută puternic de administrația imperială, după Edictul de la Milano (313), ea se manifesta liber, alături de cultele păgâne, și va triumfa pretutindeni. În spațiul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, urmele elementare ale practicilor creștine sunt prezente pretutindeni, aici etnogeneza românească a integrat organic învățătura creștină. (Ed. Enciclopedică, București 2001, t.II, p. 370-1).

Mucenici creștini la Dunărea-de-Jos

Cum scriu specialiștii, actele martirice ne arată felul în care s-a născut cultul sfinților și al moaștelor. Venerarea martirilor posedă un element nou, necunoscut în societățile necreștine, încât compararea cu cultul eroilor nu se impune. Martirii transcend condiția umană. Relicvele lor încorporau sacrul, trupurile lor fiind sfințite prin moartea lor exemplară, autentică *imitatio Christi*.

Sub Antonin Piosul (86–161), muri ca martiră Melitina la Marcianopolis (Devnya), Moesia Inferior, lângă Marea Neagră. În 228 decedă veteranul Iulius din Durostorum (Silistra). Am dat câteva exemple.

Martirologiile și actele martirice ne demonstrează că la mijlocul secolului III, dar mai ales la cumpăna sec. III–IV, datorită prigoanelor dezlănțuite de Dioclețian (303-304) și Liciniu (319–323), cununa mucenicească au căpătat-o un mare număr de adepți ai lui Hristos. Cei mai numeroși mucenici și mărturisitori, din Sciția Mică, i-a dat Tomisul (Constanța de azi), martiriul lor – și al altora, din variate locuri – relevând vigoarea creștinătății și încercările prin care a trecut. Numărul martirilor tomitani depășește cifra de 66, între ei evidențiindu-se Chrestus, Gordian, Argeu, Narcis, episcopii Efreem și Tit etc.

La Noviodunum (Issacea) au decedat ca mucenici Andreas (Andrei), Chindeu, Iulius, Filip și încă vreo 30, la mijlocul veacului III. Se pare că Zotic, Attalos, Camasis și Filip – ale căror moaște s-au descoperit în 1971, în martyrion-ul bazilicii paleocreștine de la Niculițel – au fost martirizați în crunta persecuție dioclețiană din anii 303 – 304.

Și la Dinogetia (Garvăn, jud. Tulcea) s-au încununat ca mucenici Adeodat, Alexandru, Faustin etc. La Halmyris (Dunavăț, jud. Tulcea) au răposat în aceeași prigoană dură a lui Dioclețian, preotul Epictet și discipolul său Astion (ambii microasiatici), dar și localnicii Chiril, Tasios și Kindeas (Câdea, în românește, după P.

Năsturel). Moaștele lui Epictet și Astion s-au descoperit în 2001. La Axiopolis (Cernavodă) au fost uciși Chiril, Dasius, Fausta și alții. Se crede că un alt Dasius a suferit moarte martirică la Durostorum (Silistra), moaștele celui din urmă fiind duse ulterior la Ancona. Tot la Durostorum au căzut mucenici Marcian, Maximus, Dadas *et alii*, iar în anul 362 – sub Iulian Apostatul – a murit ostașul Emilian.

În „Gothia Romana”, adică în Muntenia, ne întâmpină atât mucenici ortodocși, cât și arieni: Inna, Rimma, Pinna, Arpylas, Nichita și Sava „Gotul”. Sava era capadocian de origine, aruncat în 372 în râul Buzău în timpul persecuției gotului Athanaric. Din cauza prigoanei și marele misionar Ulfila (iarăși capadocian la obârșie, predicator în latină, greacă și gotă) va fi obligat să treacă în sudul Dunării. Din semiarian (după ce fusese inițial ortodox), înainte de sfârșitul obștesc – prin grija împăratului Teodosie cel Mare – revine la Ortodoxie. Moaștele Sfântului Sava vor fi solicitate de Sf. Vasile al Capadociei; le va primi. Un compatriot al său, Eutihie, făcuse misiune în regiunile noastre cu mult înainte. La Slăveni – Olt, în același veac IV cade un mucenic ortodox.

La Singidunum (Belgrad) au trecut, prin martiriu, la cele eterne diaconii Donat, Ermil, temnicerul Stratonice, preotul Romulus etc. Originar din Singidunum, presbiterul daco-roman Montanus – primul cunoscut cu numele – va fi aruncat în râul Sava, la Sirmium (Mitrovița), laolaltă cu preoteasa Maxima. De asemenea la Sirmium își găesc sfârșitul episcopul Irineu (decapitat) și diaconul său Dimitrie (însulițat), ultimul în 9 aprilie 304, precum și mai multe fecioare creștine. Din 413 Tesalonicul îi va acorda Sf. Dimitrie o cinstire deosebită, după ce moaștele martirului au fost aduse aici.

În Panonia Superioară, la Poetavio (pe Drava, azi Ptuj – Croația) a pățimit episcopul Victorin, grec ce știa latinește și activând până în părțile apusene ale Daciei veacului III; a trecut la cele veșnice, martirizat, în anul 304.

Ne oprim aici cu înșirarea numelor de mucenici ce și-au dat viața pentru Hristos, pentru Evanghelie. În ceea ce privește numărul celor martirizați, acceptăm cugetarea lui H.– I. Marrou că nu trebuie să ne gândim la suma obținută prin totalizarea cazurilor izolate, pe care ni le prezintă sursele narative sau arheologice. Credem că avem de-a face cu sute de jertfiți pe toată perioada critică. O bună parte din

acești martiri purtau nume latine, mărturie că erau daco-romani, alții dețineau nume scripturistice, eline, orientale și tocmai dacice: Dasius, Camasis, Dadas (Dada).

Bibliografie

IBR, I, p. 48–51; I. Rămureanu, *Sfinți și martiri la Tomis – Constanța*, BOR, 7 – 8 / 1974, p. 975–1011; E. Braniște, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. „De la Dunăre la Mare. Mărturiile istorice și monumente de artă creștină”, Galați 1977, p. 34 și urm.; Em. Popescu, *Martiri și sfinți în Dobrogea*, ST, 3 / 1989, p. 39–65; H. Jedin (ed.), *Handbuch*, I, p. 148 și urm.; N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, București 2003; M. Păcurariu, IBOR (2007), p. 34–39; „Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1630 de ani” (ed. Em. Popescu și M. O. Cătoi), București 2009.

Lectură

Martiriul Sfântului Montanus, preotul daco-roman din Singidunum (+ 26.III.304)

Guvernatorul Pannoniei Inferior, Probus, zise: „Supune-te poruncii împăraților și adu jertfă zeilor”. – Montanus răspunde: „Cine aduce jertfă zeilor și nu lui Dumnezeu va fi smuls din rădăcină”.

Probus zise: „Împărații prea îndurători au poruncit ori să aduci jertfă, ori să fii pus la chinuri”.

Montanus răspunde: „Eu am primit învățătura să îndur mai bine chinuri decât, lepădându-mă de Dumnezeu, să aduc jertfă demonilor”.

Probus zise: „Ori aduci jertfă, ori te pun la chinuri”. – Montanus răspunde: „Mă bucur dacă ai să faci așa, ca să mă aflu părtaș la patimile Stăpânului meu Hristos”.

Atunci Probus dă poruncă să fie pus la chinuri; și când era mai crud muncit, Probus îl întreabă: „Ce zici, Montanus, aduci jertfă zeilor?” – Montanus răspunde: „Aduc jertfă prin acest chin Dumnezeului meu, Căruia mereu am jertfit”.

Și aducând de față pe Maxima, soția lui Montanus, credea păgânul Probus că femeia, mai slabă din fire fiind, se va înduioșa de chinurile soțului său și-l va îndemna să jertfească zeilor. Dar, spre uimirea lui Probus, Maxima ceru să fie și ea supusă la munci ca să se facă părtașă cu soțul său la patimile Mântuitorului.

Probus zise: „Voi creștinii sunteți nebuni, nu prețuiți viața”. – Montanus răspunse cu Apostolul: „Cele bune ale lumii le-a ales Dumnezeu ca să facă de rău pre cei înțelepți” (1 Cor. 1, 27).

Probus zise: „Iar îți spun, jertfește ca să nu te chinuiesc mai rău”. – Montanus răspunse: „Fă ce vrei; ai să vezi câtă răbdare îmi dă mie Domnul Iisus Hristos împotriva curselor întinse de tine”.

Probus zise: „Am să iau hotărârea din urmă împotriva ta”. Montanus răspunse: „Îți mulțumesc dacă faci așa”.

Și Probus dă hotărârea aceasta: „Poruncesc ca Montanus și Maxima să fie aruncați în râu, fiindcă s-au arătat nesupuși poruncilor împărătești”.

Iar Montanus și cu Maxima, auzind această hotărâre de moarte, ca și cum ar fi primit un dar neprețuit, mulțumiră lui Dumnezeu zicând: „Mulțumim Ție, Doamne Iisuse Hristoase, că ne-ai dat răbdare și ne-ai găsit vrednici de mărirea cea veșnică”.

Și după ce slujitorii demonilor ajunseră cu ei la malul râului Sava și le legară câte o piatră de gât, Montanus, ridicându-și mâinile către cer, se rugă zicând: „Doamne, Iisuse Hristoase, Care ai pățimit pentru mântuirea lumii, primește sufletele robilor Țăi, Montanus și Maxima, care pățimesc pentru numele Țău. Crește Doamne și apără turma cea credincioasă a Bisericii Tale din Singidunum și de prin toate văile Dunării. Cu ochii minții văd, Doamne, cum în această latură de pământ se ridică un popor nou, care *in lingua romana clamat nomen Tuum sanctum per basilicas* – cheamă numele Țău cel sfânt prin biserici, în limba romană”.

Iar slujitorii demonilor înceară în râul Sava pe Sfinții Montanus și Maxima. Valurile apelor traseră la maluri trupurile lor sfințite. Întru ascuns, credincioșii le ridicară și le păstrară cu scumpătate, ca pe niște odoare de mult preț (...). (Extras din „Actele martirice”, ed. I. Rămureanu, București 1982, p. 188-9).

Dovezi filologice cu privire la vechimea credinței „întru Hristos” la daco-romani

Pentru istoria noastră, vechea terminologie creștină prezintă o însemnătate aparte, deoarece prin aspectul său latinesc probează încreștinarea timpurie a aborigenilor și stăruința legăturilor cu Imperiul. În cele ce urmează, selectăm un lot de cuvinte, indicând totodată și etimonul latin: Dumnezeu (*Domine–Deus*), zău (*deus*), creștin (*christianus*), Fecioară (apelativ pentru Maica Domnului; din lat. *fetiola*), lege – credință (*lex, legis*), cruce (*crux, crucis*), părinte (*parens*), priveghi (*pervigilium*), sânt – sfânt (*sanctus*; în denumirile populare ale unor sfinți: Sânanndrei, Sânpetru, Sânnicoară, Sântămărie etc.), sărbătoare (*dies servatoria*), duminică (*dies dominica*), înger (*angelus*), păcat (*peccatum*), păgân (*paganus*), a boteza (*baptizare*), a ajuna (*jejunare*) ș.a.m.d. Majoritatea acestor cuvinte se conservă și la frații noștri de peste Dunăre (*vlahii*). De notat că unii termeni din cei enumerați mai sus, sunt elenisme latinești (creștin, biserică, înger, a boteza...). Nu e lipsit de interes să arătăm că cercetătorul suedez Gunnar Gunnarsson opinase că termenul „biserică” (>*serică*) ar fi putut da în slavă „țrăkî”, tot cu înțelesul de lăcaș cultic (și nu numai). Dealtfel în slavă, dar și în limba maghiară – de la români – au intrat unele cuvinte de factură religioasă: creștinatul „Crăciun” (de origine dacică) și „colindele” (de sorginte latină) ș.a.

Din latinește s-au mai moștenit în română: Florii (*Floralia, Florilia*), Rusalii (*Rosalia*), Brumar (*Brumalia*) etc.

Am specificat *supra* că termenul „sărbătoare” provine din „dies (con)sevatoria”, având – în Dacia – semnificația de „îngrijorată și smerită închinare a sufletului către Divinitate și nu atât veselie, reprezentată prin lat. *festum* și *feriae*, din restul lumii romanice” (S. Goicu).

De asemenea trebuie remarcată împrejurarea că aceiași daco-romani au făurit și concepte noi, specifice românei, din latina vulgară. Astfel avem termenii: Treime (din *tres, tria*), credință (*credentia*), ființă (a lui Dumnezeu; din *fientia*), înviere (*invivare*),

suflet (*sufflitus*), față (în sensul de ipostază divină; din *facies*, *-ei*) etc. Toți acești termeni se deosebesc de cei utilizați în Biserica occidentală, ceea ce înseamnă că evanghelizarea strămoșilor noștri – subliniază Păr. acad. M. Păcurariu – nu s-a făcut prin misionari din Apus, ci „de la om la om”, de la comunitate la comunitate. Totuși, în ce privește organizarea ecleziastică, terminologia creștină de origine latină e foarte săracă. Aceasta se explică prin faptul că structurarea bisericească se desăvârșește abia prin contactul cu slavii, din limba cărora au pătruns în română o serie de termeni sau, mai curând, au fost substituiți cei de sorginte latinească. Fie prin intermediar sud-slav, fie în chip nemijlocit, au intrat în limba noastră din cea bizantină unii termeni precum: episcop, preot, diacon, liturghie, apostol, evanghelie, călugăr, mănăstire *et alia*; după unii lingviști, numărul acestor împrumuturi ar fi mai mare (H. Mihăescu). Problema rămâne deschisă.

Vocabulele de proveniență latină din lexicul eclesial românesc demonstrează că evanghelizarea daco-geților s-a împlinit – cum puncta și V. Pârvan – deodată cu romanizarea lor. Sau cum conchidea Radu Vulpe: dacă romanismul carpato-danubian „a putut totuși să se consolideze, să se unifice și să oțelească vitalitatea bazei sale geto – dacice cu o superioară energie, care să reziste tuturor primejdiilor, supraviețuindu-le și dominându-le, o datorește mai presus de orice nesecatului izvor de forțe morale care era creștinismul”.

Bibliografie

N. Iorga, *Istoria*, p. 14–15; IBR, I, p. 43–47; R. Vulpe, în „*De la Dunăre la Mare*” (cit.), p. 21–22; Panaitescu, *Eiführung*, p. 85–87; S. Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara 1999, p. 6 și urm.; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 24 – 30.

Lectură

Istoricul Radu Vulpe despre coordonatele etnogenezei românești

Dovada cea mai vie și mai elocventă a acestei latinități creștine o prezintă limba română, care în bogatul său tezaur de termeni religioși moșteniți din limba

latină, păstrează amintirea începuturilor creștine ale neamului nostru. Din nenumăratele exemple care pot fi produse în această privință e de ajuns să ne mărginim la următoarele, mai semnificative: *Dumnezeu, cruce (...), biserică, altar, tâmplă, duminică, sărbătoare, Paște, Rusalii, Păresimi, ajun, preot, cuminecătură, rugăciune, închinare, cășlegi, cărnelegi, lege, credință, zău, răposat, priveghi, mormânt, cimitir, martor, urare, jurământ, binecuvântare, blestem, păcat, păgân, drac*. Acest tezaur de cuvinte reflectă însăși istoria creștinismului românesc, care la începuturile sale, în perioada de formare a poporului român și a limbii române, înainte de a fi fost încadrat, după marea schismă, în organizarea Bisericii orientale greco-ortodoxe, a avut un caracter exclusiv latin. Cele mai multe dintre vocabulele menționate se referă la secolul al IV-lea, perioada decisivă a creștinării provinciilor dunărene, concomitent cu a populațiilor din nordul Dunării. Altele sunt databile în secolele V–VII. Mai toate sunt de natură populară, derivând din limba vorbită curent în provinciile romanității orientale și oglindind realități și evoluții de sensuri din aria acestor provincii. Multe dintre ele, păstrate numai în limba română, reprezintă creații specifice ale romanității dacice. E cazul, prin excelență, cu *biserică*, noțiune care în graiurile romanice occidentale se exprimă prin cuvântul de origine greacă *ecclesia* = „adunare” (frânzește *église*, italienește *chiesa*, în spaniolă *iglesia*, în portugheză *igreja*), pe când la noi are la origine termenul (tot latin de proveniență greacă) *basilica*, cu accepțiunile succesive de „reședință regală”, de „mare edificiu public” și de „clădire pentru cultul creștin”.

În lumina acestor evidențe, factorul creștin apare în procesul de romanizare de la originea poporului român cu un rol atât de determinant, încât se ridică la o însemnătate egală cu aceea a romanității noastre însăși. Cu bună dreptate se poate vorbi de aceste două fenomene ca de două direcții istorice cardinale, ca de *coordonatele magistrale ale etnogenezei noastre*. Toate popoarele din jurul Daciei își cunosc data precisă când au devenit creștine, cu anul și uneori chiar cu ziua, căci toate au adoptat noua religie târziu, din calcule politice minuțios chibzuite. Poporul nostru însă n-o poate preciza, deoarece n-are certificat de botez. S-a născut creștin în mod spontan, natural, odată cu formarea romanității sale, la a cărei desăvârșire creștinismul popular și-a adus contribuția cea mai de seamă. Noi suntem români fiindcă suntem creștini și creștini fiindcă suntem români. (Radu Vulpe, *Romanitate și creștinism, coordonate ale etnogenezei române*, în vol. „De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină”, Galați 1977, p. 20-21).

Atestări arheologice din secolele II–IV despre creștinism în spațiul carpato–danubiano–pontic

Săpăturile arheologice, mai ales din ultimele decade, au scos la lumină o serie bogată de vestigii de factură creștină; anumite cărți de specialitate oferă tocmai cataloage sau repertorii cu piesele respective, prezența lor dovedind fără tăgadă intensificarea evanghelizării în ținuturile locuite de înaintașii noștri. Îndeosebi în Sciția Mică (Dobrogea), pe lângă autohtonii majoritari, se mai întâlnesc și alogeni. Acolo, pe lângă inscripții latinești (obișnuite în restul României de azi), apar și grafii în limba elină. Faptul că majoritatea textelor sunt în idiomul latin conturează teza dăinuirii daco – romanilor în teritoriul carpato–dunărean și, concomitent, demonstrează legături cu creștinătatea și latinitatea sud–danubiană.

În continuare, printr-o selecție riguroasă, vom înfățișa doar piesele mai semnificative ce glăsuiesc *sui–generis*, pentru secolele II–IV, despre comunitățile creștine ce sporesc cu precădere în orașe, în așezările mai mari, în centrele neguțătoarești sau de meseriași; despre o difuziune, însă mai firavă, în mediul rural există unele mărturii ce se vor înmulți în perioada următoare. E vorba – per ansamblu – de: vase cu cruci incizate, amulete creștine (și gnostice), vase decorate cu pești–simbol creștin, obiecte „creștinate”, capace de lut sau de ceramică etc.

Exemplificăm, în primul rând, cu opaițul de la Tomis – Constanța (sec. II – prima parte a sec. III). Gema de la Dinogetia (Garvăn) e din secolul III; a posedat-o un militar. Cea de la Romula (Reșca – jud. Olt) este de la finele veacului III. Menționăm, pe urmă, capacul de vas de la Micia (Vețel – jud. Hunedoara), datat în sec. II–IV, fundul de vas de la Gornea (jud. Caraș–Severin) din sec. II–III; mai multe oale, opaițe și capace de vas de la Tibiscum (de lângă Caransebeș), datând din veacurile II–IV; capacul de vas de la Caransebeș, la fel e din sec. II–IV. Piatra de inel de la Ad Mediam

(Mehadia – Herculane) este din veacul al III-lea. La Potaissa (Turda) s-a descoperit un opaiț de tip nord-african; sfârșitul sec. IV. La Alba-Iulia, alt opaiț iarăși din secolul IV, însă cea mai renumită piesă paleocreștină din Ardeal rămâne acel *donarium* (candelabru de bronz) de la Biertan – jud. Sibiu, datat în sec. IV și având inscripție latinească, din litere ajurate: „Ego. Zenovius, votum posui” (Eu, Zenovie, am pus juruință; sau ofrandă, cum apreciază alți cercetători). Și la Porolissum (Moigrad – jud. Sălaj), în vecinătatea ruinelor castrului roman, s-a descoperit o inscripție asemănătoare, însă nu conservată integral, pe un vas de producție locală, având simboluri creștine (această piesă datează de asemenea din veacul IV). Se pare că e vorba de un cleric numit Paulus (Pavel).

La Cândești – Vrancea, o altă descoperire: o cruciuliță și o cupă având o cruce (sec. II); cruciulițe de sidef (sec. II–III) s-au găsit la Mîtoc – Botoșani, etc. Din Alcedar (Republica Moldova) avem un obiect discoidal de lut, cu o cruce înscrisă într-un cerc (sec. IV–V); în aceeași Moldovă, la Sobari (jud. Soroca) s-a aflat un opaiț de lut (sec. IV).

Unele piese paleocreștine s-au recuperat și din Banatul românesc și cel sârbesc. Prescurnicerul de la Jabăr (jud. Timiș), din secolul IV, dacă nu mai timpuriu, sugerează și el existența unui așezământ creștin. Ceva mai vechi este fragmentul de vas de la Timișoara (sec. III). Obiecte vechi–creștine au dezvăluit arheologii și la Vârșeț, Dubovac și în alte locuri.

În egală măsură necropolele sau mormintele din Dobrogea (de ex. Capidava, sec. III–IV) sau din alte zone românești, din veacul IV ori din prima jumătate a sec. V, vorbesc și ele despre numărul mai spornic de viețuitori creștini, comparativ cu perioada precedentă.

Majoritatea pieselor paleocreștine, amintite mai sus, nu sunt produse locale, ci de proveniență ilirică, panonică, italică, nord-africană sau orientală. Istoricii au considerat just că în special după anul 313 s-a constatat o mai puternică răspândire a creștinismului în rândul localnicilor, creștinătate ce a consolidat romanismul în stânga Dunării. În ultimul timp se conturează tot mai mult ideea că spațiul fostei provincii nord – danubiene Dacia se găsea pe vremea lui Constantin I și până prin anul 376 sub un fel de protectorat al Imperiului roman.

Bibliografie sumară

N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea 1988, passim; Em. Popescu, *Christianitas*, passim; D. Benea, *Dacia sud-vestică în sec. III-IV*, t.II, Timișoara 1999; Al. Madgearu, *Rolul creștinismului...* (cit.) p. 114 și urm.; V. Lungu, *Începuturile creștinismului în Scythia Minor, în lumina descoperirilor arheologice*, în „Izvoarele creștinismului românesc”, Constanța 2003, p. 29 și urm.; C. Mateș, *Viața bisericească în sudul Dunării și relațiile cu nordul Dunării în sec. IV-VI*, Deva 2005; M. Păcurariu, IBOR (1991), I, p. 95-104; Idem, IBOR (2007), p. 30-33.

Lecturi

Bazilici dobrogene (Tropaeum Traiani) din sec. IV

Bazilica cimiterială. A fost cercetată de Gr. Tocilescu pe panta dealului dinspre miazănoapte a cetății. Este construită din piatră și cărămidă; are formă rectangulară și dimensiunile: lg. 15 m, lț. 11 m. La răsărit, absida semicirculară, o singură navă. V. Pârvan o atribuie epocii lui Constantin cel Mare (306-337), de unde se poate deduce vechimea sa. Considerăm însă necesare noi cercetări în această zonă unde mai apar resturi și din alte construcții.

Bazilica de marmură, se află în sectorul NE al cetății, la circa 100 m de *via principalis* în fața unui mare turn de apărare, dreptunghiular, în zidul de incintă. Numeroase materiale arheologice din marmură, părți din arhitectura și ornamentica edificiului, au îndreptățit atributul de „marmoreană”.

Construită din piatră și mortar, cu orientare E-V, are o lungime de 25,50 m, la care trebuie adăugat și *atrium*-ul cu dimensiunile de 8 m x 7 m, în interior. Este împărțită în trei nave, iar nartexul, mai îngust, este egal cu lățimea bazilicii. Legăturile între nartex și atrium se făceau prin intrări corespunzătoare porticelor de la nord și de la sud și a treia în centru.

Absidei și navelor laterale le corespund în exterior trei încăperi legate între ele, care se pare formau *pastophoria*, iar în dreptul *atrium*-ului, la sud, apare construcția cu trei compartimente a *baptiserium*-ului, într-o poziție oblică față de bazilică. Nu are criptă, ceea ce indică o mai mare vechime a sa.

Este una dintre cele mai de seamă bazilici de la Tropaeum Traiani și a avut, se pare, un rol însemnat în viața cetății, fiind reședința episcopală într-o perioadă anterioară bazilicii cu transept. Între cele două construcții există diferențe cronologice, anterioritatea celei de marmură fiind mai sigură. Se pare că a fost construită în sec. IV e.n., sub Constantin cel Mare și a funcționat până târziu. (A. Rădulescu, în „Monumente istorice și izvoare creștine”, Galați 1987, p. 25 și 28-29).

Alte lăcașuri paleocreștine din Dacia postromană

Cu privire la locașurile de cult, în mod logic și necesar este de admis existența lor pe teritoriul daco-roman, după retragerea aureliană și până la sfârșitul secolului al VI-lea. Dar o atestare absolut sigură avem acum numai la *Sucidava*: bazilica din secolul al VI-lea. Situația de la *Porolissum* și Slăveni (jud. Olt), în secolele IV–V, unde este vorba de templul lui Bel (*Porolissum* – Moigrad) și de o clădire de comandament militar din castru (Slăveni), ambele transformate în bazilici, nu poate fi pierdută din vedere, deși ea – în special la Porolissum – rămâne în sfera incertitudinii. Totuși, la Slăveni, descoperirea prezintă – comparativ – cu mult mai multă consistență. În schimb, la *Drobeta*, Gornea (jud. Caraș-Severin) și Prejmer (jud. Brașov) lucrurile par a fi și mai îndoielnice. În orice caz, cantitatea apreciabilă de materiale creștine, care indică mulțimea celor care au îmbrățișat noua credință, ca și frecvența opaițelor de lut și, în special, prezența celor de bronz, mai pretențioase – întrebuițate mai degrabă la serviciul religios, decât pentru nevoile private, cotidiene – pledează decisiv în favoarea existenței pe scară largă a locașurilor de cult, chiar dacă ele nu au fost încă depistate și scoase la lumină de cercetările arheologice. Este greu de imaginat că în marile așezări rurale sau foste centre urbane în secolele IV–V nu existau locașuri de cult. Nu trebuie scăpat din vedere nici faptul că multe vor fi fost construite din lemn, material mai ușor perisabil, iar în cursul timpului acestea au dispărut, fără să lase urme până în epoca noastră. În *Noricum*, de exemplu, sunt atestate în secolul al V-lea biserici din lemn ale populației romanice (...) (D. Protase, în „Istoria Românilor”, II, București 2001, p. 591–592).

Structurarea instituțional–eclesială în regiunile dunărene, până la finele veacului VII

Eludând informația – nu sigură – din Pseudo–Abdias (sec. VI), referitoare la faptul că însuși Apostolul Filip ar fi hirotonit un episcop în Scythia Minor, apreciem că primul episcop cunoscut cu numele, de la Tomis, a fost Evangelicus de la finele secolului III. Un episcop tomitan (nu e cert că s-a numit Marcu) a participat fără doar și poate la Sinodul I ecumenic de la Niceea din 325. Tot la răscrucea secolelor III–IV se cunoaște în Dobrogea și un preot–martir pe nume Epictet, ucis deodată cu Astion la Halmyris. Episcopi–martiri, cum s-a mai spus în alt loc, au fost Efrem și Tit (Titus sau Philos). Demnul și ortodoxul episcop al Tomisului – Constanța, anume Vetranion (originar din Asia Mică) îl va înfrunța în 369 pe împăratul arian Valens – în trecere prin Tomis –, care îl va exila, însă temându-se de o eventuală răzmeriță populară, îl rechemă îndată din surghiun.

La Sinodul II ecumenic din 381 de la Constantinopol a luat parte un alt episcop tomitan, Terentie (după alții, Gherontie), ce a fost prezentat sinodalilor de către imperatorul Teodosie cel Mare ca un model de dreaptă credință. În cartea sa *De viris illustribus*, Fericitul Ieronim îl pomenește pe faimosul teologhisitor, iubitor de „filosofie” (monastică), pe Sf. Teotim I, și el înfîștător bisericesc al Tomisului, care a purtat corespondență cu Sf. Ioan Gură–de–Aur, arhiepiscopul Constantinopolului, apărându-l în anul 403 de acuza de origenism ce i s-a adus de Teofil al Alexandriei. Teotim a scris în elină și latinește, sub formă dialogală și „în stilul vechii elocințe”, după precizarea aceluiași Ieronim. Teotim a mai stabilit legături și cu alte personalități ale vremii, precum Sf. Grigorie al Nysei sau Evagrie Ponticul. A depus și o deosebită lucrare misionară în rândul hunilor; aceștia – din admirație – îl supranumeau „zeul Romanilor”.

La Sinodul III ecumenic de la Efes din anul 431 a participat, din nou, un episcop tomitan numit Timotei. Pe lista episcopală dobrogeană apare și un prim Ioan (cca 440 – 448; al II–lea, aprox. între 498–520), autor al lucrării *Instructio*. În 449 un alt episcop

dobrogean, Alexandru, iscălea documentele unui sinod constantinopolitan. În 452 va semna și actele Conciliului IV de la Calcedon din 451, la care n-a fost prezent (din motive necunoscute). În 458 Teotim II va corespunda cu papa Leon cel Mare, scriindu-i în limba latină. Documentele soborului din capitala Bizanțului, din 520, vor fi subscrise de mitropolitul dobrogean Paternus. Când este ales patriarh constantinopolitan Epifanie (în 520), același înalt-prelat se iscălește astfel: *Paternus, misericordia Dei episcopus provinciae Scythiae metropolitanus*. Jurisdicția sa se întindea peste 14 sau 15 episcopate dobrogene. El a intrat, la un moment, într-un diferend cu „Călugării sciți” din aceeași provincie, pe motiv că refuza să le recunoască formula teopashită, conform căreia „Unul din Treime a pățimit cu trupul”; acei competenți teologi-monahi îl vor reclama strategului Vitalian și împăratului Iustinian cel Mare. De la Paternus se păstrează un preafrumos disc de argint aurit (patena), având inscripții în latină și greacă; a servit probabil de anaforniță.

Arhiepiscopul Valentinian al Tomisului (549–553) este ultimul ierarh tomitan cunoscut. Avea un prestigiu deosebit; corespunda cu papa Vigiliu pe teme dogmatice. Se presupune că Eparhia Tomisului își va fi continuat existența o vreme, în ciuda incursiunilor prădalnice ale avarilor care în anul 587 au nimicit cele mai însemnate așezări dobrogene, plus altele din Moesia Inferior.

Mai înainte am relatat, fugitiv, despre așa-numiții: „Călugări sciți”: Ahile, Ioan – Maxențiu, Leontie și Mauriciu care au ridicat importanța Bisericii din Dobrogea. Ei au pledat cu zel pentru implantarea formulei lor doctrinare (acum: *teoantropopashită*), în genere pentru protejarea Ortodoxiei. Ioan–Maxențiu se crede că, prin intervenția lui Iustinian I, a ajuns episcop în regiunea natală. S-a implicat în disputele timpului, scriind între altele *De Christo professio, Libellus fidei, Professio brevissima catholicae fidei, Contra nestorianos et pelagianos ad satisfactionem fratrum* ș.a. Însă cel mai controversat – în subsidiar, și remarcabil teologhisitor – rămâne Leonțiu de Bizanț, diferit de Leontie de Ierusalim. Într-un microstudiu de acum câțiva ani am căutat să arăt – mergând pe urmele teologilor români I. G. Coman și D. Stăniloae – că acest Leonțiu „Byzantinus” se identifică cu „scitul” sau dobrogeanul. A

scris contra raționamentelor lui Sever, după aceea 30 de capitole împotriva aceluiași Sever de Antiohia etc.

O personalitate de mărime europeană s-a dovedit, indubitabil, Ioan Casian „natus in Scythia Minore”, așadar originar din Dobrogea actuală; a decedat în 435. S-a stabilit în Massilia (Marsilia de azi), după peregrinări în Palestina și Egipt (însoțit de un apropiat, Gherman), apoi la Constantinopol și Roma. A redactat între altele: *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis* (Despre așezămintele chinoviților și despre remediile celor 8 păcate capitale), *Conlationes Sanctorum Patrum (Convorbiri cu Părinții)* și *De incarnatione Domini* (Asupra întrupării Domnului), compuneri ce se fundamentează preponderent pe Biblie, deși autorul lor era familiarizat și cu aristotelismul, neoplatonismul și stoicismul. După aprecierea unor cercetători apuseni, raționamentul casian ar fi o încercare de a proteja creștinismul față de orice interpretare fatalistă, cu ajutorul viziunii Sf. Ioan Hrisostom (cu care a fost apropiat); avem de-a face cu respingerea punctului de vedere augustinian privind supremația grației divine. De remarcat că nu puțini comparatiști (tot occidentali) opinează că unele aspecte stilistice (metaforele nautice din scrierea *Conlationes...*) se regăsesc în opera lui Dante.

Cvasi-enciclopedistul Dionisie Exiguul, la fel dobrogean de obârșie (mort prin 545 la Roma), cel care a studiat dialectica cu Casiodor, este – cum se știe – artizanul sistemului cronologic creștin, utilizat astăzi în toată lumea civilizată, cugetând noua eră „de la Hristos – pricina restaurării noastre” spirituale (până atunci anii se calculau de la debutul domniei lui Dioclețian – 284).

În legătură cu Justiniana Prima trebuie spus că acest arhiepiscopat a fost creat de Iustinian cel Mare în 535; poseda autocefalie, înlocuind (*topon epechein*) autoritatea scaunului papal în provinciile eclesiale supuse. Fixarea sediului prefecturii ilirice în Dacia Mediterranea la Justiniana Prima (Caricin Grad, concomitent sediu de arhiepiscopie) este înainte de toate un act politic, întrucât urmărea consolidarea regiunilor istriene în scopul unor recuceriri transdanubiene. Arhiepiscopia respectivă – cea care va diminua însemnătatea Vicariatului de Tesalonic – avea în subordine și două cetăți în Banatul istoric: Litterata (vechea Lederata, azi Palanca

Nouă) și Recidiva (recte: Arcidava = Vărădia, jud. Caraș-Severin), unde puteau activa horepiscopi. Dar jurisdicția bisericească a Justinianei Prima credem că era mai extinsă decât zona cetăților în cauză. După unii istorici, la Sucidava (Celei – Corabia) va fi fost un scaun episcopal. Însă un preot, Luconohos, e atestat sigur acolo, în sec. VI. Din păcate, după 602 nu mai deținem date despre acest arhiepiscopat, din pricina năvălirii slavo-avare. Oficial, în 731/2 Leon III al Constantinopolului o desființează, iar eparhiile sufragane trec sub oblăduirea Patriarhiei ecumenice.

Am susținut și în altă prelegere că dacă nu episcopul daco-roman din sudul Dunării, Niceta al Remesianeii (trăitor la cumpăna sec. IV–V), atunci ucenici de-ai săi au putut predica și spijini trăirea religioasă a localnicilor din Banat și până în Ardeal, numele Sf. Niceta fiind reținut de colindele transilvănene, sfântul figurând ca ocrotitor sau patron al caselor. Amicul său italian, Paulin de Nola, scriind în jurul anului 400, ne informează că înspre prietenul lui aleargă – după hrană spirituală – ambii daci: și agricultorul din Dacia Mediterranea, și pileatul din Dacia Ripensis; ultima Dacie se întindea și pe malul stâng al Dunării. Niceta ne-a lăsat moștenire scrieri interesante, mai ales catehetice: *Libelli instructionis*, *De ratione fidei*, *De symbolo*, *De psalmodiae bono* (Despre folosul psalmodierii), *Te Deum laudamus* etc.

Horepiscopi (episcopi de țară) sau periodeuți (arhieriei itineranți, un fel de vicari) e posibil să fi activat și în alte ținuturi, bunăoară în Transilvania, ca trimiși sau delegați ai unor titulari episcopoești din sudul Dunării; există dealtfel și o decizie a Sinodului IV ecumenic (canonul 28) de a se acționa și în „teritoriile barbare”. La Biertan (jud. Sibiu), în veacul IV, după unii herodoți (M. Păcurariu, Al. Madgearu) acel Zenovius ar fi avut calitatea de ierarh. Și la Cenad (Morisena – Banat) putea să rezideze un ierarh. Acolo s-a descoperit un baptisteriu din sec. IV, iar baptisteriile obișnuit erau atașate bisericilor catedrale (episcopale). S-ar întări, prin aceasta, ipoteza că la începutul sec. IV Banatul se afla sub stăpânire romană până înspre cursul inferior al Mureșului. Crucile pectorale bizantine din veacul VII și următoarele, descoperite în sudul Banatului, arată că viața creștină n-a dispărut, deși se afla în involuție temporară datorită unor împrejurări istorice maștere. Just reflecta L. Blaga,

referindu-se la răstimpul cu pricina, că românii n-au ieșit atunci din istorie, ci s-au adâncit în ea. Valurile migratoare, toată „teroaarea istoriei” (după expresia lui M. Eliade), numeroasele vicisitudini n-au reușit să le distrugă, protoromânilor și apoi românilor, ființa etnică și sufletească, grație fermei lor credințe în Evanghelie. Un argument în favoarea dăinuirii aborigenilor îl formează sintagma „Balak” (Țara Românească) din Geografia armeanului Anania Șirakați; vocabula aceasta s-a inserat înainte de veacul IX (autorul a viețuit în sec. VII).

Într-adevăr (aici constă „miracolul istoric”) românii sunt singurul neam de sorginte latină, însă de confesiune ortodoxă. Cum puncta la vremea sa și bizantinistul N. Bănescu: „Sigiliul Romei străbune a hotărât originile poporului nostru, cel al Romei nouă păstrarea și evoluția lui”.

Bibliografie sumară

Hans-Dieter Döpman, *Zur Problematik von Justiniana Prima*, în „Miscellanea Bulgarica”, Wien 1987, p. 221–232; Al. Madgearu, *Rolul creștinismului...* (cit), passim; R. Rus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, București 2003, sub voce; V. Muntean, *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005; Idem, *Banatul și Bizanțul*, extras din vol. „Românii în Europa medievală”, Brăila 2008, p. 245–247; I. Holubeanu, *The Byzantine Monachism in Scythia Minor – Dobruja in the IVth–XVth Centuries*, în EPBP, V, p. 243–289; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, passim; Idem, *IBOR* (2007), p. 39–58.

Lectură

Novela lui Iustinian cel Mare privind Arhiepiscopia Justiniana Prima (535)

XI. *Despre privilegiile arhiepiscopului din Prima Justiniana*. Același (împărat) către A. Catellianus, preafericitul bărbat arhiepiscop al Primei Justiniana.

Dorind să ridic prin multe și deosebite căi patria mea, în care Dumnezeu mi-a hărăzit să viu întâi în această lume, pe care a creat-o El însuși, vreau ca în privința supravegherii sacerdotale s-o măresc cu cele mai înalte demnități, în așa fel ca sfințitul episcop de acum din Prima Justiniana a patriei mele să devină nu numai mitropolit, ci și arhiepiscop; și să se aple sub oblăduirea sa anumite provincii, adică atât Dacia Mediteraneană însăși cât și Dacia Ripensis, Moesia Prima, Dardania, provincia Praevalitana, Macedonia Secunda și partea din Pannonia Secunda, care se află în civitas Bacensis. I. Căci în timpurile vechi prefectura fusese rânduită la

Sirmium și acolo unde se aflase cea mai înaltă autoritate a Illyricului, atât pentru pricinile civile, cât și pentru cele episcopale. Dar după aceea, în vremurile lui Atila, când localitățile de acolo fuseseră pustiite și Apraemius, prefectul pretoriului, venise ca refugiat din cetatea Sirmium la Salonic, i-a urmat atunci prefecturii și demnitatea sacerdotală, iar episcopul de Salonic a dobândit o situație privilegiată nu prin autoritatea sa, ci sub umbra prefecturii. 2. Dar, fiindcă în timpul de față, cu ajutorul lui Dumnezeu, statul nostru s-a mărit, așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum cu cetății de-ale noastre și atât Viminacium cât și Recidiva și Litterata, care se găsesc dincolo de Dunăre, au fost supuse din nou stăpânirii noastre, am socotit necesar să așezăm lângă Pannonia, în preafericita noastră patrie, însuși preaglorioasa prefectură, care fusese rânduită în Pannonia, deoarece Pannonia Secunda nu se află la mare depărtare de Dacia Mediteraneană, dar Macedonia Prima este despărțită de Pannonia Secunda prin spații întinse. 3. Și, deoarece nu era lucru folositor statului, ca oamenii aflați mereu în sudorile războaielor să vină până în Macedonia Prima, peste întinderi atât de mari și prin atâtea greutăți, ni s-a părut necesar să mutăm însuși prefectura în părțile mai de sus, pentru ca provinciile rânduite lângă ea să-i simtă alinarea mai ușor. 4. Și de aceea, cuvioșia ta și toți sfinții arhiepiscopi conducători ai pomenitei Justiniana Prima să aibă prerogativa și toată libertatea de a le împărți autoritatea și de a-i orându-i, și de a avea în toate provinciile amintite mai sus cea dintâi cinste, cea dintâi demnitate, cea mai înaltă funcțiune sacerdotală, cea mai înaltă treaptă: să fie aleși de scaunul tău și numai pe tine să te aibă arhiepiscop, fără să păstreze nicio legătură cu episcopul de Salonic (...). (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București 1970, p. 377 și 379).

Arhitectura și arta ecleziastică în sec. III–VII

Data fiind vechimea creștinismului în Scythia Minor, se presupune că și în secolul III puteau să funcționeze acolo *domus ecclesiae*, întrucât în veacurile următoare numărul bazilicilor dobrogene, atestate arheologic, este nespus de mare (peste 35). În ultimii ani înseși monumentele rupestre de la Murfatlar au primit o datare mai „bătrână”: sfârșitul sec. IV și începutul celui următor.

Planurile lăcașurilor de cult, descoperite între Dunăre și Mare, și piesele arhitectonice care le-au aparținut decelează – prin vestigiile arheologice din mai multe centre (Tomis, Callatis, Histria, Tropaeum Traiani, Dinogetia, Capidava etc.) – alinierea acestora la arhitectura paleocreștină din imperiu. Bazilicile, prin planimetria și încărcătura ornamentală, se armonizează deplin cu scopul lor funcțional, adaptându-se cu evoluția Liturghiei din secolul IV și de după aceea. Marea bazilică tomitană (48, 10 x 24, 45m) avea sub pardoseala altarului o criptă–martyrium; cripta basilicii de pe faleză (Liceul „M. Eminescu”) este la fel *martyrium*. Bazilica de la Callatis (Mangalia), din sec. V–VIII, se încadrează în „tipul sirian” – comparativ cu celelalte edificii ce urmează tipul elenistic sau bizantin – și se găsește în partea nord–estică a cetății, cu orientarea N–S. Poseda diaconicon, atrium și un baptisteriu. În Tropaeum Traiani se conservă ruinele a 4 bazilici paleocreștine, dintre care una episcopală cu *baptisterium*, la sud de atriu, și alte trei cu cripte pentru mucenici. Celelalte biserici din alte orașe (Argamum, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Beroe, Sucidava, Libida ș.a) se înscriu în tipul obișnuit de o navă sau trei, ca și în întreg spațiul răsăritean al Imperiului Roman. Un element nou în evoluția tipologică a bisericilor dobrogene îl reprezintă transeptul (avem câteva exemple: Tropaeum Traiani, Histria). Secolul V și mai ales VI aduc în arhitectura creștină tipul de absidă poligonală (Argamum, Troesmis, Histria și Dinogetia). Unica biserică cu trei abside este cea de la

Libida (Slava Rusă); se consideră că era mănăstire, datată în sec. IV–VI.

Conform unei ipoteze recente, biserica din satul Densuș (jud. Hunedoara), nu departe de fosta capitală Sarmisegetuza Traiană, a fost *ab initio* mausoleu. După anul 275 acesta a fost „creștinat”, fiind distrus mai apoi de către avari. Refăcut acest locaș sacru de câteva ori (îndeosebi în sec. XII–XIII), a servit și deservește până în contemporaneitate cultul ortodox. Tot în acest cadru, să amintim basilicile – majoritatea din veacul IV – de la Morisena–Cenad, Tibiscum–Jupa și Gornea (Banat), Drobeta (cu plan cruciform), Slăveni – Olt, Porolissum – Moigrad, Sucidava – Celei (jud. Olt), cea din urmă databilă în sec. V–VI; s-a ridicat pe locul alteia mai vechi. Cu toate că nu s-au descoperit încă rămășițele lor, este de admis (după noul tratat academic „Istoria Românilor”) existența pe scară largă a lăcașurilor cultice aproape pe tot teritoriul românesc de azi.

Un mormânt din secolul al II–lea, de la Cernavodă, are pe pereții tencuiți o zugrăveală stângace, constând în alternanțe de cruci bizantine și copaci, precum și litere eline cu sens creștin. De menționat și basorelieful de pe placa de calcar de la Chiosè Aidin, din apropierea Silistrei, datat în sec. VII: Maica Domnului este reprezentată cu Pruncul divin pe genunchi, iar de-o parte și de alta se află Arhangeli Gavriil și Mihail. De reținut că arta sculpturală va dispărea curând din tradiția Ecclesiei. Însă crucea „latină” se utilizează adesea, spre pildă în epitaful părinților lui Marcel (martir la Tomis); la capetele lățite ale crucii se observă mici porumbei. La Olteni (jud. Teleorman) ne întâmpină un tipar pentru turnarea de cruciulițe de tip Malta, datând din sec. VI. Un tipar tot pentru turnarea de cruci, din sec. VII, s-a găsit la Cristuru Secuiesc (jud. Harghita). În sfârșit, crucea–pandantiv de sidef, aflată în castrul roman de la Barboși – Galați, datând din prima parte a veac. III, este printre cele mai timpurii exemplare din această parte a Europei.

Într-o prelegere precedentă am vorbit despre talerul mitropolitului dobrogean Paternus (începutul sec. VI), care în centru are chrismonul cu alfa și omega și două frize; metal nobil. A fost confecționat – sau reparat – în capitala bizantină. Tezaurul descoperit la Sucidava (Pârjoaia–Izvoarele, jud. Constanța), datat la cumpăna secolelor IV–V, este cel mai complet serviciu euharistic antic, aflat

până în prezent în România. Simultan, acesta evidențiază legăturile numeroase ale ținuturilor dunărene cu Asia Minor și Orientul Apropiat. Însă la Botoșana (jud. Suceava) s-a descoperit un vas lucrat cu mâna, de tradiție dacică, decorat cu 4 cruci incizate; e din prima jumătate a veac. VI. În genere, ceramica de uz curent perpetuează tradiția romană, de asemenea opaițele de diferite forme.

Un opaiț de la Tomis, ce redă pe disc chipul Mântuitorului străjuit de cei 12 ucenici, are o inscripție latinească; i se adaugă gema cu cornalină, la fel de la Tomis, cu Mesia răstignit și cu grafia de data aceasta în elină. „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu – Mântuitor”. Să specificăm, în acest context și opaițul de bronz, în formă de pește (sec. VI), descoperit la Lipova (jud. Arad). Că Ardealul nu a rămas în afara sferei de influență a Bizanțului o dovedesc, printre altele, două opaițe – unul de bronz, dezvelit în zona Dejului, altul din ceramică, de la Apulum –, amândouă de sorginte orientală, ajunse în sec. V și începutul celui următor în spațiul intracarpatic, prin relațiile localnicilor cu sudul bizantin. În aceeași situație se găsea și Banatul, după cum arată unele descoperiri de la Dierna (Orșova), Periam și Vârșeț.

Monedele, la rândul lor, dețin și simboluri creștine, mai frecvent fiind semnul crucii. Plumburile sigilare, mai ales cele de la Sucidava (jud. Constanța) și din alte locații, au sosit din marile centre comerciale din răsăritul împărăției creștine, multe având însemne sau inscripții creștinești.

De subliniat, în finalul acestor sumare aprecieri, că încă de la începuturile ei arta creștină n-a urmărit în mod expres esteticul, ci s-a ghidat să ilustreze în primul rând una sau alta din ideile teologice promovate de Biserică.

Bibliografie esențială

A se vedea, întâi, studiile de profil din volumele „Mărturii istorice și izvoare creștine” și „Izvoarele creștinismului românesc” (Galați 1987 și 2003); apoi N. Dănilă, *Daco – Romania Christiana*, București 2001; *Ist. Rom.*, p. 536-545, 592-594; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), p. 158 – 182.

Lectură

Vechi edificii bisericesti din Dobrogea

La *Histria*, între cele patru basilici, ultima în curs de cercetare, era și cea episcopală. În sectorul *Domus* se află o capelă privată dintr-un „palat” care a aparținut unei familii înstărite sau unui înalt demnitar (prelat?); se știe că la *Histria* a funcționat unul din episcopatele provinciei.

Basilica mai bine cunoscută până acum de la *Callatis* se încadrează tipului „sirian” (spre deosebire de toate celelalte care respectă tipul elenistic sau bizantin) și se află în partea de nord-est a cetății, adosată zidului de incintă, cu orientarea N-S. Are *diaconicon*, *atrium* și probabil un *baptisterium*, ceea ce ar putea să-i confere caracter episcopal.

La Niculișel, în teritoriul noviodunens, s-a descoperit ocazional în 1971, și apoi a făcut obiectul unor repetate campanii de săpături, o biserică cu obișnuita criptă sub altar. Cripta cu două încăperi etajate adăpostea osemintele a patru martiri, ale căror nume erau scrise pe perete: Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos. În partea de jos a criptei erau depuse osemintele altor doi martiri, și inscripția în limba greacă: „Aici și acolo (se află) sânge de martiri”. Totul este datat în secolele V–VI, chiar dacă martirii erau din perioadele mai vechi ale persecuțiilor anticreștine.

Într-una din basilicile de la *Axiopolis*, cea cu o singură navă, zăceau osemintele a patru martiri ale căror nume apar pe un bloc de calcar, pătrat: Chiril, Chindeas, Tasius (Dasius) și controversatul Euphrasis. În cea de-a doua biserică axiopolitană, o altă inscripție pomenește numele lui Gibastes și al fiicei sale Anthusa, primul determinat ca fiind un got cu rang de conducător militar, *comes* sau *comes foederatorum* (...). („Istoria Românilor”, II, București 2001, p. 536-7).

ETAPA A DOUA (Sec. VIII-XIII)

Biserica românească și vlahă din nordul și sudul Dunării, în secolele 8 – 13

După aprecierea unor specialiști, secolele VII–VIII constituie o epocă de declin cultural. În ciuda acestui fapt, Arheologia – prin descoperirile ei – surprinde o supraviețuire a comunităților creștine, acum românești (din veacul VIII înainte). În linii mari, procesul de creștinare s-a încheiat în veacurile VI–VIII. Cum vom constata pe parcurs, revenirea Bizanțului la Dunăre (971) va fi benefică pentru consolidarea creștinătății aborigenilor și a altor structuri. Dată fiind și existența aceleiași credințe, unii șefi locali, ca cei ce stăpâneau la Slon – Prahova, la Moldovenești – Cluj sau Pescari – Caraș-Severin, au apelat în sec. X–XI la meșteri bizantini spre a le zidi cetățile de reședință. La amintitul Slon se întâlnesc pe unele cărămizi chiar litere grecești, altele având însemne creștine caracteristice. Astfel de materiale sunt cunoscute și în alte locuri: Dăbâca (jud. Cluj), Grumezoaia – Vaslui etc. Câteva capitelluri de piatră sculptată cu ornamente specific bizantine sunt semnalate la Moldovenești și la Cenad, de exemplu. Către 1300 s-a ctitorit la Drobeta – Turnu Severin o biserică tipic bizantină. Și acum – ca un preambul – câteva cuvinte despre „frații” noștri situați dincolo de Istru.

Ultima mențiune antică a romanicilor nord–balcanici datează – cum arată dl. acad. Șerban Papacostea – de la sfârșitul veacului al VI–lea. Sub un nume nou, cel de *vlahi*, urmașii comunității etno–lingvistice a romanității răsăritene reapar în izvoare nu peste mult timp (în sec. VIII; vlahorihinii, adică vlahii de la râul Rihios). Denumirea de „vlahi” a desemnat la germani, pe urmă prin împrumut la slavi, maghiari și tocmai la bizantini, neamurile romanice sau – mai restrâns – pe italici. Numindu-i vlahi pe membrii romanității orientale, aceste popoare scoteau în relief identitatea lor de obârșie cu locuitorii Peninsulei Italice de unde proveneau; *vlahi* echivala cu

numele ce-și dădeau înșiși acei membri ai romanității răsăritene: *români, aromâni* etc.

Romaniile (în dreapta fluviului, Vlahiile) în concepția lui N. Iorga erau formele de organizare autonomă dezvoltate de populația romanică în Răsărit, ca și în Apus, pe măsura dezagregării Imperiului Roman, asaltat de migratori. Ele sunt autonomiile multiple ale romanității. În a doua parte a veacului X este consemnată o Vlahie în Tesalia; ulterior va fi cunoscută ca „Vlahia Mare”, în comparație cu o altă Vlahie Mică (în Etolia și Acarnania). Mai existau Vlahia de Sus (în Epir) și altele mai mici care spre finele Evului Mediu – cele mai firave – vor dispărea prin contopirea cu populația slavă înconjurătoare. Totuși, în actualitate, în Balcani mai viețuiesc (în număr mai mare sau mai mic) aromâni, meglenoromâni și istroromâni. Cum se știe, Vlahiile acestea erau în dependență de Imperiul Bizantin.

Deși mai târziu înregistrate de sursele istorice, *romaniile* nord-dunărene erau mai numeroase. Înaintarea ungarilor în Ardeal în sec. XI și tentativele acelorași de a-și lăți stăpânirea și dincolo de Carpați la sud și la est, au condus în sec. XIII la revelarea a nu puține „Vlahii” sau țări românești, „terrae Blacorum” în textele latinești ale vremii. În aceste țări românii trăiau după legea pământului (*jus Valachicum*), dându-i socotind tot teritoriul locuit de ei Țară Românească (*Vlașcoe Zemlia*, în slavonă).

Trebuie subliniată circumstanța că, în urma conviețuirii românilor cu slavii rămași în nordul Dunării (cei mai mulți au coborât în sud, slavizând unele populații locale), s-au adoptat în limba română unii termeni slavi – adstratul slav – în timp ce slavii nord – danubieni au sfârșit prin a fi românizați. Iată câteva mostre (e vorba de secolul X și următoarele): sfânt, mucenic, moaște, duhovnic, vlădică, pravilă, slujbă, jertfă, sobor, slavă, mirean, stareț, dveră, odăjdii, maslu, pomană, post, molitvă, sfeștanie, taină, vecernie, utrenie, cazanie, praznic, Stretenie, Blagoveștenie, Ispas. În acest cadru se cuvine a fi amintit un episod istoric mai aparte.

În 836-7 flota bizantină repatriază pe aceia care mai rămăseseră din cei peste 10.000 de locuitori strămutați în stânga fluviului (în nordul Deltei) din părțile Adrianopolului, cu aproximativ 25 de ani în urmă, de către Krum, păgânul hagan bulgar

(bulgarii, oficial, se vor boteza în ritul ortodox în 864). Despre acești adrianopoliți va fi vorba în continuare. Geograful persan din sec. XI pe nume Gardizi, în Podoaba istoriilor, specifică un popor creștin de origine romanică (*az Rum*), vecin cu maghiarii, numit *N.n.d.r.*; ei sunt mai numeroși, dar mai slabi decât maghiarii... Prin inițialele ciudate *N.n.d.r.* ar fi să înțelegem pe *nandari* sau *nandarinii* macedoneni, adrianopolitani sau adrianiți, cei 12.000 de creștini (fără femei și copii) transplantați de necreștinul Krum, cum s-a anticipat. „Prin numele de *nandari* sau *nandarinii* – sublinia G.I. Brătianu – este indicat, în acest caz, grupul activ de imigranți transdanubieni care erau în stare să poarte arme, să lupte și să învingă; expresia *un popor numeros* nu se poate referi la ei, oricât de mare ar fi numărul de femei și copii care s-ar adăuga la cei 12.000 de războinici, ci desemnează populația romanică, de aceeași origine cu ei, pe care au găsit-o stabilită la poalele munților și pe valea Dunării”. Acest neam romanic, așezat între slavi și maghiari, ni se spune că era mai numeros însă mai slab decât ungurii. Relativ la numărul preponderent al românilor în cursul istoriei, în S-E european, orice comentariu este de prisos. Ce semnifică însă expresia *mai slab*? Să comparăm – scria tot G.I. Brătianu la vremea sa – aceste trăsături caracteristice ale vecinilor maghiarilor cu cele descrise de Anonymus (secretarul regelui Bela II) care la fel distinge un popor numeros, dar mai rău înarmat, doar „cu arcuri și săgeți”, pe supușii lui Gelu „dux Blacorum”. (Evident, dacă s-ar accepta concluzia unui istoric grec, N. Oikonomides, că și *N.n.d.r.* – după Gardizi – echivalează cu ungurii vardarioți, atunci s-ar ivi paradoxul că maghiarii ar fi mai numeroși decât... maghiarii, *quod absurdum est*).

De reținut și un alt aspect, legat de însuși creștinismul nord-ardelean din același secol IX. În 862 cneazul Moraviei Rastislav se adresează Constantinopolului cerându-i propovăduitori, în intenția de a scăpa de clericii franci-germani ce periclitau independența politică a țării. Patriarhul Fotie, în înțelegere cu cârmuirea de stat, a aprobat solicitarea moravă și i-a binecuvântat pe frații Constantin și Metodie, trimițându-i în Marea Moravie (anul 863); capitala acesteia era Velehrad, adică Marea Cetate, unde se păstrează toponimul „na Valah”, ceea ce demonstrează că binevestitori valahi sau români din Transilvania de nord au spijinit acțiunea evanghelizatoare întreprinsă

de Constantinopol. Vestiții „Apostoli ai slavilor” erau originari din Tesalonic; după unii cercetători, descendenți ai populației romanice din zonă. S-au dovedit adevărați poligloți și misionari. Înainte de a pleca la moravi, ei au născocit alfabetul glagolitic (cel „chirilic” va fi inventat de un ucenic al Sf. Constantin–Chiril). Se presupune că Metodie (Chiril era mort din 869) a tradus din grecește – pentru cei încreștinați – principalele cărți de ritual. Este de remarcat că îndeosebi în Evangheliar apar și termeni românești, faptă ce confirmă realitatea că reputatul evanghelizator al moravilor a fost ajutat de clerici români, cum spuneam mai înainte. După ce Metodie intră în eternitate, în 885, ucenici de-ai celor doi Apostoli ai slavilor vor difuza slavonismul bisericesc și în „Dacia”. P.P. Panaitescu a susținut cu temei că ritul slav s-a propagat la români începând cu veacul al X-lea; se pare că s-a cunoscut întrucâtva și în sec. IX, mărturie fiind și participarea de clerici români la convertirea slavilor de vest. Cu toate acestea, predica și spovedania (la români) se făceau în românește, după toată probabilitatea.

De precizat că Biserica și pătura cnezială română (sau slavo–română) – ulterior și cancelaria domnească – au adoptat slava doar ca limbă liturgică și apoi oficială, lucru explicabil căci spațiul românesc avea configurația unei insule latine, înconjurată de o „mare slavă” (și Panonia din vestul României actuale făcea parte din Marea Moravie; Cronica lui Nestor de la Kiev ne spune ritos că ungurii la 896, când au coborât prin Carpații Păduroși în Câmpia Tisei, au întâlnit acolo români și slavi). De notat că sub influența românească și slavă, nou-veniții au îmbrățișat la început credința creștină răsăriteană, dovadă fiind unele sintagme specific românești, de obârșie latină, care au intrat în vocabularul maghiar: *szent* – sfânt, *oltár* – altar, *pogány* – păgân ș.a.; sau din lexicul slav: *kereszt* (cruce), *vecserny* (vecernie), *pap* (preot, popă), *barát* (monah) etc. Colindele tot de la români le-au preluat ungurii, ca și slavii. La jumătatea sec. X maghiarii și-au însușit „legea veche” (*ó hit*) răsăriteană, prin urmare creștinismul maghiar are rădăcini bizantine; atunci câțiva cărmuitori ungari au primit botezul în Constantinopol.

O căpetenie de origine nomadă, Gyla–Ștefan, la plecarea din capitala de pe Bosfor, după botezarea sa în 953, ca vasal al Bizanțului, ia cu sine pe Ierotei, sfințit episcop pentru Ungaria.

Părerile istoricilor sunt împărțite în privința reședinței lui Ierotei: mai probabilă prima, într-o mănăstire din N-E lacului Balaton; alte opinii: către N – V Banatului, sau tocmai în Alba-Iulia! (Ierarhul respectiv va avea doi urmași: Antonie la debutul veac. XI și mitropolitul Ioan în 1028). Actuala catedrală bălgrădeană romano-catolică însă a fost precedată de o rotundă-baptisteriu de piatră, cu un plan răspândit deopotrivă în Orientul bizantin și în Occidentul carolingian și preromanic, acea Albă fiind centrul unui voievodat românesc.

Dar în anul 1000, prin regele Ștefan cel Sfânt, Biserica ungurească se pune sub protectoratul Romei vechi. Totuși, ritul oriental s-a păstrat circa două veacuri în Ungaria, în unele mănăstiri; sunt istorici ce opinează că – la unguri – unele mănăstiri „grecești” au răzbătut „până în pragul Reformei”. Pe la 1030 sosește la Morisena ortodoxă (Cenad), însoțit de 12 călugări „latini”, episcopul venețian Gerardo ce va muri ca martir la Buda în 1046; la venirea sa, monahii ortodocși au fost strămutați forțat de la mănăstirea „Mureșana” într-un alt loc. Nu e singurul caz, când ordine monahale apusene acaparează mănăstiri ortodoxe în Banat ori în Ardeal. Abia după ce Vasile II Bulgaroctonul al Bizanțului, suzeranul lui Ahtum sau Ohtum, va trece la cele veșnice, numai atunci (în 1028) regele maghiar îl va putea birui – prin trădarea unui subaltern – pe puternicul și bogatul voievod care s-a identificat cu interesele populației românești. Ohtum nu fusese ctitorul doar al unui unic așezământ monastic, în voievodatul său bănățean extins până la Criș. O altă mănăstire mai veche, din preajma anului 900, numită Toson sau Rosani, amplasată lângă Dunăre, primise donații de la străbunul lui Ohtum, Glad, și de la Manuil I Comnenul, împăratul bizantin din sec. XII care, în expedițiile sale antimaghiare, trecuse și prin Banat.

La Morisena trebuie să se fi găsit scrieri bizantine, pentru că prelatul Gerard – sau un ucenic de-al său – citea în original unele lucrări teologice grecești (Pseudo - Dionisie Areopagitul și altele) a căror tâlcuire latinească era abia cunoscută. Mănăstirea respectivă va fi desfășurat o „școlire” mai mult spirituală, ascetică, cum vor fi procedat și numeroasele mănăstiri „grecești” sau ortodoxe, aflătoare în Banatul veacului XII (și în secolele următoare), care însă datorită vicisitudinilor istorice – prozelitismul eterodox, invazia mongolo-

tătară din 1241 etc. – vor supraviețui mult diminuate numeric. În adevăr, două bule ale pontifului Honorius III, din 1216 și 1218, ne înștiințează că vasta organizație mănăstirească a Sf. Teodosie – care *ab initio* și-a avut sediul la Ierusalimul veacului VI și pe urmă a fost silită să-l deplaseze la Verria, lângă Salonic – deținea în zona Aradului nu puține unități, corelate cu mănăstirea centrală „Sf. Dumitru” din Mitrovița. Între aceste mănăstiri era și Ceala sau Hodoș–Bodrog (ființând și anterior, în sec. XII); aceeași organizație teodosiană poseda metohuri până în Maramureș.

Cum era de așteptat, Ohtum pomenit *supra*, cârmuia cu încuviințarea Bizanțului, sursă superioară de legitimitate politică și duhovnicească pentru acel timp în S–E Europei: „accepit autem potestatis a Grecis”. Influența diplomatică imperială are ca revers extinderea jurisdicției ecleziastice, ceea ce a adus cu sine botezul „ducelui” bănățean în Vidinul cucerit de bizantini de la bulgari în anul 1003. Un hrisov emis de același imperator (1019/1020) atestă existența unui castru eparhial Bisiskos–Tibiskos (Timișoara) sub ascultarea arhiepiscopiei de Ohrida ce depindea direct de împăratul „Bulgarocton”. Încercarea unor herodoți de a localiza această cetate episcopală (sau horepiscopală) în altă parte decât la Timișoara, n-are sorti de izbândă. În apropierea Timișoarei s-a descoperit chiar o monedă de la Vasile II (976–1025), emitentul edictului cu pricina. Nici „transferul” la Jupa - Tibiscum nu se confirmă, deoarece toponimul Tyvisk sau Tövisk invocat (chipurile, că ar reproduce anticul Tibiscum) apare, e adevărat, în 1440 în unele documente bănățene redactate în latină, dar la 1447 este citit și transcris de către editor în mod corect: Tyws = Teiuș sau Spini.

În subsidiar, în tezaurul descoperit la Sânnicolau–Mare (sud de Cenad), însă astăzi aflător la „Kunsthistorisches Museum” din Viena, tezaur aparținând cu siguranță lui Ohtum și nu altora, se găsește un disc creștin, cu inscripția greacă; în traducere sună așa: „Cu apă curățește-l în pâraul învecinat”. De asemenea trebuie relevat că o altă inscripție din comoara de la Sânnicolau–Mare glăsuiește de Boilă și Butaul, jupani viețuitori – probabil – în sec. X. Cele două antroponime, neschimbate, s-au păstrat la Sânnicolau până în vremea noastră.

Cum s-a anticipat, Arhiepiscopia ohridană – redusă din treapta patriarhală după lichidarea statului bulgar – avea în subordine și pe vlahii risipiți în „întreaga Bulgarie”; oarecum aceștia erau privilegiați, căci nu mai atârnavă de episcopatele locale. Totuși era o situație paracanică, îndreptată prin înființarea – în același secol XI – a unei eparhii proprii a vlahilor. Într-o „Notitia episcopatum” din sec. XIII episcopul vlahilor avea titulatura de „al Vreanotiei”; e vorba de orașul sârb de astăzi Vranje. Cât despre vlahii din regatul sârbesc, ei au fost plasați în anul 1220 sub ascultarea Arhiepiscopiei sârbe cu sediul la mănăstirea Jicea (ctitorită în 1206-1219).

La finele anului 1185 izbucni în Bulgaria – în Moesia de cândva – o violentă răscoală sub conducerea fraților Petru (Teodor) și Asan, români sau vlahi din sudul Dunării care au solicitat Constantinopolului să le conceedă ca *pronoia* un domeniu unde trăiau în majoritate covârșitoare concetățeni de-ai lor. Românitatea Asăneștilor nu poate fi contestată pe drept, de vreme ce și Ibn Taghri Birdi precizează acest adevăr, iar acest cronicar mameluc nu e posibil a fi acuzat de partizanat. Răsculații vor găsi sprijin la românii și cumanii din stânga Dunării. Petru – „Blachorum dominus” – voia coroana domnească, în 1189, tocmai în Constantinopol. Ioniță Caloian va duce la desăvârșire opera începută de frații săi mai vârstnici (asasinați cu acordul bizantinilor), lărgind hotarele țaratului vlaho-bulgar; în 1207 și „ucigătorul de romei” (*Romaiokton*) este asasinat. Ioan Asan II va lua măsuri pentru întrarmarea Ortodoxiei: în 1231 părăsise unirea cu Roma, iar în 1235 Arhiepiscopia de Târnovo va fi înălțată la treapta de patriarhat, cu binecuvântarea patriarhilor orientali. La Târnovo s-a temeluit o școală teologică unde învățau tineri bulgari, vlahi și sârbi. Unul dintre conducătorii ei va fi vlahul Eftimie, patriarh între 1375 și 1393 (martirizat de turci în 1401).

Am dezbătut succint în acest capitol și problema ohridană, legată de cea a Mitropoliei Dristrei (Dârstor, vechiul Durostorum, Durostolon, Silistra), arhiepiscopie ce este retrogradată în 1020, de Vasile II al Bizanțului, și supusă ca simplă episcopie arhiepiscopatului de Ohrida. În veacul XI este documentată existența unei episcopii la Axiopolis. Și la Dinogetia - Garvăn putea să rezideze un ierarh ortodox, anterior celui de la Vicina. Nu de mult

s-au descoperit numele a doi mitropoliți tomitani din sec. X – XI: Anichit și Vasile. Ierarhii dobrogeni (ca și titularii de la Vidin etc.) neîndoielnic că exercitau o autoritate canonică și în stânga fluviului, consacrand episcopi, horepiscopi sau episcopi itineranți. Potrivit misiunii lor, cârmuitorii bisericești – ca și clerul inferior – au dat un impuls dezvoltării vieții eclesiale și mănăstirești. În realitate, ființau biserici și lăcașuri monastice atât între Dunăre și Mare, cât și în restul teritoriului românesc, cum am constatat și până acum. Mai mult decât atât, călugări „sciți” dobrogeni sunt semnalati ca viețuitori în unele mănăstiri bizantine (sec. XII). Datorită relațiilor cu lumea grecească, elemente eline din epoca bizantină au trecut în românește fie direct, fie prin filieră slavonă; exemplificăm – iarăși – prin: *egumen, episcop, chilie, călugăr, sihastru, mănăstire, ctitor* etc. În 1068, nu departe de Dăbâca (jud. Cluj), apare un vestigiu chirilo-metodian: *Kyrieleis* (de la „Kyrie eleison” – Doamne miluiește); este localitatea de azi Chiraleș. O cruce bizantină episcopală (emailată), datată în același veac XI, s-a găsit la Arad (în albia Mureșului). Nu este unicul exemplar de acest tip, descoperit în spațiul românesc; s-au aflat cruci-engolpioane și în alte locuri și din alte secole. Să mai amintim unele piese: cruciulița de plumb de la Hlincea-Iași, o psalie de os și o mărgică de plumb de la Dodești-Vaslui (ambele ornamentate cu semnul crucii), două pandantive de plumb și un inel de bronz de la Obârșia-Olt având Sf. Cruce etc., piesele respective fiind databile în sec. VIII–IX, însă cădelnița de la Odorheiul Secuiesc e din sec. X–XI. Aceste obiecte creștine și altele, plus circulația monedelor bizantine aproape fără hiaturi până și în bazinul Carpatic, denotă menținerea legăturilor cu Împărăția de la Răsărit, cu aria balcanică. De aceea considerăm plauzibilă ipoteza că mai ales în sec. XI ființau scaune episcopale românești pe lângă voievodatele din Dăbâca (unde s-au descoperit fundațiile unor biserici din sec. IX–XI), Bălgrad, Biharea, Morisena–Tibiskos (Timișoara), care au fost înlocuite apoi cu instituții ecleziastice romano-catolice. Cum e cunoscut, Menumorut, voievodul român din Bihor (sec. IX–X), își revendica stăpânirea de la împărații Bizanțului.

Un indiciu indirect privind această gravitare spre Bizanț întâlnim în misiva papală din 1205, adresată lui Emeric al Ungariei, prin care este îndrumat să aducă la ascultarea Romei pontificale

episcopia de pe moșia fiilor cneazului Bâlea („in terra filiorum Belae knese”) din Bihor, sau din părțile Hunedoarei (după o altă localizare). Și în arcul intracarpatic existau nu puține biserici și mănăstiri ortodoxe, încât au trezit interesul mai-marilor Primei Rome. Cu un an înainte, în 1204, „papa cu trei coroane”, Inocențiu III îl îndeamnă pe episcopul catolic al Oradiei să treacă numeroasele mănăstiri „grecești” (adică ortodoxe) în obediența Scaunului apostolic; motivația este simplistă: acele mănăstiri aveau în frunte „greci foarte stricați”!

Revenim asupra situației bisericești din Dobrogea (și nu numai). Misiunea eclesială la Vicina – plasată de unii specialiști la Isaccea, de alții în ostrovul de vizavi – era reprezentată de un episcop. Nu se știe momentul exact al întemeierii arhiepiscopatului de Vicina. Aflarea unui sigiliu de plumb aparținând patriarhului niceean Gherman (1222–1240), vestigiu deosebit de prețios pentru relațiile Bisericii dobrogene cu Patriarhia ecumenică, formează totodată un indiciu privind data probabilă a înființării acestei arhiepiscopii. Ridicarea ei la rangul de mitropolie ar fi avut loc prin 1259–1260. Se confirmă, așadar, opinia lui V. Laurent conform căreia Eclesia de Constantinopol dispunea de o autoritate activă asupra zonei dobrogene încă înainte de anul 1204.

Într-o scrisoare papală din 1234 se arată că în Moldova de sud localnicii *Walati*, sau români, ascultă – spre indignarea papei Grigorie IX – de niște „pseudo–episcopi” de rit grec, foarte dinamici dacă și unii minoritari (secui și sași) deveneau ortodocși. Istoricii i-au privit felurit, fie ca vlădici–egumeni necanonici (N. Iorga), fie că nu țineau de Constantinopol (A. Bolșacov–Ghimpu), fie că ar fi fost exponenți ai clerului bulgar (R. Theodorescu). Încilinăm să vedem în vlădiciei de la 1234 căpetenii ale unei Biserici autohtone rudimentare, un fel de horepiscopi călători, întreținând raporturi nemijlocite cu vreun scaun episcopal din Dobrogea, dacă nu cu însăși eparhia Vicinei. Un mitropolit de Vicina, Iachint (acum canonizat) va ajunge în 1359 primul mitropolit al Țării Românești (Ungrovlahiei).

În același veac XIII, se afirmă întemeiat, Seneslau (1247), voievod în Argeș, și Litovoi – voievod în Olt și Țara Hațegului (1247 – 77) au avut în preajmă câte un ierarh, chiar un arhiepiscop, ce putea să rezideze (primul) la Argeș unde s-au descoperit urmele unei

ctitorii mai vechi; al doilea, ori pe Jiu (în Oltenia de astăzi), ori în Țara Hațegului, presărată cu vechi biserici la Densuș, Strei, Streisângiorgiu, Sântămăria–Orlea etc. Să adăugăm că biserica din Prejmer (jud. Brașov), din sec. XIII, s-a ridicat pe locul alteia mai vechi, cu planul în cruce greacă (sec. VI). Cu viitoarea Mitropolie a Țării Românești și cu cea a Moldovei va întreține relații apropiate din 1371 reactivata Mitropolie a Haliciului (Galiției). Ca episcopie s-a înființat – cu aprobarea Bizanțului – la începutul sec. XII. În anii 1303–1305 devine mitropolie, ca după 1328 să decadă la poziția dintâi. Din 1341 este iarăși mitropolie (până în 1347). De adăugat că în sudul „țării Galiției” trăiau mulți români.

Câteva concluzii se impun de la sine. Mărturiile literare și arheologice demonstrează persistența românilor pe teritoriul strămoșesc. Până în secolul al X–lea – reflectează unii istorici și teologi – serviciile religioase se vor fi oficiat în latină, protoromână sau română; și în grecește, în Dobrogea, unde – precumpănitor – funcționa o ierarhie bizantină. Problema trebuie aprofundată. Procesul introducerii ritului bizantino–slav, început în secolele IX–X, s-a încheiat în veacurile următoare. În secolele XII – XIII, în ținuturile românești ce intraseră sub dominație maghiară – dar și în restul arealului locuit de români – datele Arheologiei, ca și dovezi indirecte, îngăduie să se postuleze dăinuirea unor structuri eclesiale și mănăstirești locale (ortodoxe); ele continuă așezămintele și rânduielile dinainte. La scurt timp după anul 1300 încep să fie amintiți documentar „popi” de credință orientală, însă prezența lor poate fi, firește, coborâtă cu mult în trecut. Să mai reținem și conexitatea băștinașilor din interiorul și exteriorul Carpaților noștri, precum și relațiile Nordului Dunării în special cu spațiul balcano–bizantin, legături ce se vor accentua în perioada următoare.

Bibliografie

N. Iorga, *Istoria*, p. 19-27; *IBR*, I, p. 115-144; Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, în „Bsl”, 2/1958, p. 212-225; Zach, *Kirche*, p. 26-31; P. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares*, extras din „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg”, XI (1984), p. 217-266; N. Dănilă,

Elemente bizantine în viața populației autohtone din Banat și Transilvania, MB, 11-12/1984, p. 707-725; I. Barnea, *Creștinismul pe teritoriul Moldovei în secolele III–XIII*, BOR, 1-2/1988, p. 123-145; Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași 1981; Idem, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV–lea*, Iași 1991; Idem, *Obiecte creștine din secolele VIII–XI la nordul Dunării de Jos*, în vol. „În memoria lui Alexandru Elian” (tom îngrijit de V. Muntean), Timișoara 2008, p. 340-362; Em. Popescu, *Christianitas*, passim; H. Jedin (ed.), *Handbuch*, III/1, p. 280, 281; III/2, p. 184; Ioan A. Pop, în vol. *O istorie a Românilor. Studii critice*, Cluj – Napoca 1998, p. 110; Gyula Kristó, *The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary*, în vol. „In Honorem Paul Cernovodeanu”, București 1998, p. 55 și urm.; *Ist. Rom.*, III, p. 93, 235 et passim; Ș. Papacostea, *Evul mediu românesc*, București 2001, p. 381 și urm; Idem, *Romanitatea răsăriteană: unitate și diversitate*, în „Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Câdea” (extras), Brăila 2009, p. 65-74; V. Spinei, *Universa Valachica. România în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău 2006, p. 421-520; Idem, *The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution*, în „The Other Europe in the Middle Ages” (ed. Fl. Curta), Leiden – Boston 2008, p. 413 și urm.; V. Muntean, *Bizantinologie*, I, II, Timișoara 1999 și 2000, passim; Idem, *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, p. 75-77; Idem, *Istoria*, I, p. 240-242; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 64-96; Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București 2002; A.A. Rusu, *Creștinismul românesc în preajma Anului O Mie: în căutarea identității*, în „Vocația Istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea”, Brăila 2008, p. 39 și urm.

Lectură

Viața Sf. Gerard de la Cenad, despre Ahtum (Ohtum – voievodul bănățean)

(...) În zilele acelea era un domnitor în cetatea Mureșului, pe nume Ahtum, puternic foarte, care fusese botezat după credința grecească în cetatea Vidinului, și se fălea foarte în tăria și puterea sa. Și avea șapte neveste, că nu era încă îndeajuns de întărit în credința creștinească. Iar craiului Ștefan nu i se închina, încrezându-se în mulțimea ostașilor și nobililor săi, asupra cărora avea putere. Avea așijderea mulțime nenumărată de cai neîmblânziți, în afara celorla pe care-i aveau herghelieții săi în grajduri să-i îngrijească. Ci avea turme fără număr, care aveau toate păstori anume, asemenea moșii și curți. Și cotropise stăpânirea asupra sării crăiești ce era trimisă în jos pe Mureș, punând în schelele aceluia râu până la Tisa birari și străji și așeză toate sub birul său. Ci primind de la greci putere, ridică în zisa cetate a Mureșului o mănăstire întru cinstea fericitului Ioan Botezătorul, punând acolo un stareț și călugări greci, după rânduiala și obiceiul acelor. Îi era închinată astfel aceluia om țara de la râul Criș până în părțile Ardealului, și până la Vidin și Severin, care toate se aflau sub puterea lui, încât ostașii lui erau mai numeroși decât ai craiului, pe care-l nesocotea. Și era un oștean foarte vrednic de cinste, pe nume

Chanadin, care întrecea pe ceilalți în rang și care fusese pus de acela deasupra celorlalți. Acesta, fiind învinuit în fața domnului său cu mare învinuire, cum că ar fi cugetat să-și omoare domnul și ar fi pândit vreme potrivită ca să-l dea pierzării, uneltind în taină, află de asta și Chanadin. Și fugind în taină, veni la craiul, pe carele craiul îl trase de partea lui Hristos, botezându-l. Vrând dar să-i încerce credința, ispitind tainele domnului aceluia, înțelese că nu fugise la el cu vicleșug. Și cunoscând credința și statornicia lui, grăi către frunțașii săi: Gătiți-vă de luptă împotriva dușmanului meu Ahtum, și să apucăm țara lui. Întru care spuse, încă ispiți pe Chanadin, ca să-i încerce mai mult credința. Și auzind acestea Chanadin, se bucură foarte. Și mai spuse grăind craiul: Alegeți dintre voi un om care să vă fie căpetenie în luptă. Care răspunzând grăiră: Ci nimeni nu poate fi mai vrednic decât Chanadin; pe carele îl făcură căpetenia lor. Răspunse Chanadin: Cum fu pe placul domnului meu, astfel mă făcui nou-creștin întru creștini și iarăși botezat fiind, voi să intru în luptă nouă, gata să mor ori să trăiesc cu voi împreună. Haidem dar să luptăm împotriva dușmanilor domnului meu craiul (...). (I.D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara 1980, p. 45).

ETAPA A TREIA **(Sec. XIV-1821)**

Recunoașterea Mitropoliilor în Țara Românească și Moldova; evoluția lor până la sfârșitul veacului al XV-lea

I. E cunoscut faptul că după biruința de la Posada din 1330, Țara Românească își dobândește independența deplină. Era firesc, acum, să apară și o Biserică organizată la un nivel superior și în legătură cu un centru care în Evul Mediu a fost un izvor de legitimitate politică și bisericească – Bizanțul. Iată cum s-au derulat evenimentele.

În anul 1348 Iachint era mitropolitul Vicinei, ca după 1352 – probabil sub presiunea tătarilor – să se retragă la Argeș (sau Câmpulung, după alți istorici). Însă acesta nu era încă adevărat drept întâistător al „Ungrovlahiei” (al Țării Românești dinspre Ungaria) de către Patriarhia constantinopolitană. Voievodul Nicolae–Alexandru Basarab va insista pentru această recunoaștere. Decizia sinodală de la Constantinopol e limpede în aceasă privință, anume cârmuitorul muntean a solicitat acest lucru „nu doar o dată, ci de mai multe ori”, prin scrisorile sale îndreptate înspre capitala bizantină. Din fericire, în luna mai a anului 1359 Calist I, patriarhul ecumenic, îl va informa pe voievodul român că soborul său a fost de acord cu strămutarea lui Iachint pe scaunul Țării Românești, ca să devină „păstor legiuit a toată Ungrovlahia”, evident „sub oblăduirea preasfintei Mari Biserici” cu reședința pe Bosfor. Recunoașterea Mitropoliei românești – cum s-a subliniat și în prelegerea precedentă – nu s-a împlinit pe un teren gol în ce privește structurile ecleziastice, „clerici și monahi” fiind menționați expres în gramata patriarhală amintită.

Transferul lui Iachint s-a făcut și „cu știrea și încuviințarea bazileului” Ioan V Paleologul. Acest eveniment într-adevăr a primit și o conotație politică, echivalând – cum nota N. Iorga – cu intrarea țării „într-un complex de drept și prin aceasta în conștiința politică a

lumii” (cu Moldova se va întâmpla aceasta , cum vom vedea, în anul 1401). Până deunăzi „mare-voievod” – titlu ce exprima o simplă întâietate comparativ cu ceilalți voievozi și cneji din țară –, e confirmat acum ca „authentēs” și „autokrator” (domn și de-sine-stătător), „din mila lui Dumnezeu”. Atât pe plan intern, cât și pe plan extern, actul din 1359 – remarcă Ș. Papacostea – a constituit o *manifestare de suveranitate* cu adânci și durabile urmări.

În urma unor delațiuni răutăcioase, Iachint a ajuns să fie considerat la Constantinopol ca „un călcător și disprețuitor” al Bisericii celei Mari. Pentru a se convinge de adevăr, patriarhul Filotei Kokkinos trimisese la fața locului pe Daniil Critopol-dikeofilaxul. Neparticiparea lui Iachint la ședințele sinodului de la Constantinopol, cu adevărat s-a datorat gravei boli de care suferea. În acest caz, Iachint, domnitorul și boierii roagă – printr-o scrisoare – ca Patriarhia să sfințească ca arhiereu pentru Ungrovlahia pe trimisul patriarhal, pe Daniil. Așa, în 1370, acesta este ales mitropolit al unei părți din Țara Românească. În actul sinodal din octombrie același an, se arată că noul titular își schimbă numele în cel de Antim și că numirea lui se datorează înmulțirii populației. Realmente, înființarea Mitropoliei Severinului (cu sediul, inițial, la Severin, apoi la Râmnic) a însemnat o faptă de protejare a Ortodoxiei împotriva prozelitismului pontifului Urban V care – după unirea personală a lui Ioan V Paleologul cu Biserica Romei – scria tot în 1370 doamnei catolice Clara, văduva lui Nicolae–Alexandru , lui Vlaicu Vodă și lui Lațcu, domnul moldovean, îndemnându-i să îmbrățișeze Catholicismul. Într-un document din 1372, când în locul lui Iachint ce decedase este instituit Hariton egumenul Cutlumușului, se amintește de mitropolitul Vidinului, Daniil („alungat din Biserica lui”); acesta fugise în 1365 din cauza invaziei maghiarului Ludovic I. Reglementarea din anul 1370 îl avea în vedere, urmând să stea îndeosebi pe lângă noul mitropolit care-și avea scaunul eparhial mai aproape de Vidin. La fel, e posibil ca dublarea mitropolitană respectivă să fi fost și consecința asocierii la domnie a lui Radu Vodă, acestuia încredințându-i-se chiar părțile apusene ale Ungrovlahiei; era firesc ca el să aibă în preajmă un înalt-chiriarh.

Deoarece, în a doua parte a sec. XIV, zona severineană a fost stăpânită când de români, când de unguri, noua eparhie n-avea o

poziție prea sigură. Când maghiarii deținuseră Severinul și numiră prelat catolic acolo, cu siguranță că ierarhul ortodox nou-numit a fost nevoit să-și mute scaunul, probabil la Râmnic. Însă în răstimpul 1385–1401 situația mitropolitului drept-credincios (mai ales sub Mircea cel Bătrân) era deosebit de stabilă.

Antim Critopol va păstori în Țara Românească până în jurul anului 1401, contemporan cu alți mitropoliți, cu care și-a împărțit cârma turmei cuvântătoare: bătrânul Iachint (până în 1372), Hariton (din 1372 până către 1381), iar de aici înainte coleg cu Atanasie al Severinului. Antim, singur sau însoțit de Hariton, adesea participă la ședințele sinodale din capitala Bizanțului. El va fi fost un membru apreciat și influent al sinodului, dacă în febr. 1389 acel sinod face o excepție memorabilă de la practicile disciplinare ale Bisericii: după ce-și luase shima cea mare în 1388 (fiind grav bolnav), i se permise în 1389 „să-și aibă arhieria ca mai înainte”. Acest Antim întreținea legături spirituale (și corespondență) cu marele arhipăstor al unei Bulgarii încă libere, cu Eftimie de Târnovo.

Din 1401 ni s-a păstrat un pitac al patriarhului ecumenic Matei către mitropolitul Ungrovlahiei (Antim), prin care i se acordă și titlul de exarh „a toată Țara Ungurească și al Plaiurilor”. În lipsa unei ierarhii proprii, credincioșii ortodocși din zonele ocupate de maghiari își aveau cârmuitor spiritual pe mitropolitul amintit, căruia îi sporesc astfel autoritatea și prestigiul. Cât despre Atanasie, cel „din Ungrovlahia dinspre Severin”, numele său încă înainte de 1405 nu mai este pomenit: fie că a trecut la cele eterne, fie că a fost caterisit (adoptând în 1402 o atitudine frondistă), fie că, în sfârșit, retras în eparhia sa, s-a mai putut bucura câtva timp de protecția lui Mircea cel Mare. Severinul va fi cucerit de unguri în 1419.

În veacul al XV-lea știri sumare vorbesc despre numai câțiva mitropoliți ai Țării Românești, anume: Teodor, Iosif, Macarie și Ilarion, ultimii trei aproape sigur români, anterior arhipăstorii fiind stareți la mănăstirea Cozia.

*

II. Înălțarea Rusovlahiei (adică a Țării Românești dinspre Rusia) sau a Moldovlahiei, sau Moldovei în timpul lui Bogdan I (cel din Cuhea Maramureșului) la o viață independentă, ca și evoluția și consolidarea ei sub dinastia pe care a temeluit-o, au determinat pe

descendenți să-i atribuie fondarea statului de-sine-stătător, precum lui Basarab I i s-a atribuit întemeierea Țării Românești de la Dunăre.

După ultimele investigații, Mitropolia Moldovei s-a înființat înainte de luna septembrie 1386 (1381–1386), dar va fi recunoscută oficial, definitiv, de Constantinopol abia în 1401, pe timpul „autocratorului” Alexandru cel Bun. Logica istorică și lacunarele știri de care dispunem ne îngăduie totuși să admitem existența unor ierarhi anteriori recunoașterii Mitropoliei moldovene; ne gândim la Chiril Românul de la 1353 din Przemysl (sudul Poloniei de azi), unde se aflau destui conaționali de-ai lui. Iosif, viitorul mitropolit era episcop titular de Cetatea Albă (deși nu stătea acolo). A fost hirotonit de mitropolitul Antonie al Haliciului, în anul 1387 sau ceva mai târziu; Meletie fusese consacrat ca episcop de Rădăuți. La Rădăuți, potrivit unui pomelnic, Meletie era precedat de alți ierarhi: Nicolae, Ștefan și Iosif. Capabilul domnitor moldovean Petru Mușat a fost acela care a insistat pentru întemeierea Mitropoliei Moldovei. Patriarhia ecumenică însă urmărea să aibă în Moldova – ca și în alte țări ortodoxe – mitropolitul său, grec, om de încredere. Doi mitropoliți greci, Teodosie și Ieremia, hirotoniți pentru Moldova de patriarhii Nil și Antonie II, n-au fost acceptați de moldoveni în frunte cu voievodul Roman I (1391–1394); ultimul candidat chiar a lansat anatema asupra țării Moldovei. În special din 1395, din inițiativa lui Ștefan I (1394 - 1399) s-au reînnoit contactele cu Constantinopolul.

O ambasadă moldoveană, condusă de protoiereul Petru s-a îndreptat înspre Bizanț. Doi înalți-ierarhi bizantini au venit în Moldova în vederea împăcării, dar rezultatele au întârziat să apară. Stingerea diferendului are loc abia pe vremea patriarhului Matei I. Alexandru cel Bun trimite o nouă solie „la greci”. În vara lui 1401 Patriarhia delegă pe Grigorie ieromonahul (probabil Grigorie Țamblac) și pe Manuil Arhon (diacon) să cerceteze canonicitatea sfințirii lui Iosif de către Mitropolia de Halici; Meletie, între timp, decedase. Acum împăcarea între cele două părți se realizează. Printr-o gramată patriarhicească și o epistolă către domnitorul moldovean, dateate în 26 iulie 1401, Ecumenicul de la Constantinopol întărea pe Iosif drept mitropolit „adevărat”.

Sediul noii mitropolii era la Suceava, unde se afla și tronul voievodului; biserica Mirăuți slujea de catedrală. Până în preajma

anului 1408, când s-a întemeiat Episcopia Romanului, oblăduirea mitropolitană cuprindea toată țara moldovenească. Pentru prestigiul Bisericii și al țării, în anul 1415 au fost aduse în Moldova moaștele Sfântului Ioan cel Nou, neguțator bizantin din Trapezunt (Anatolia), care a fost martirizat în jurul anului 1330 la Cetatea Albă nu de la gurile Nistrului, ci în aceea – omonimă – de lângă strâmtoarea Kerci (Crimeea); ele au fost depuse în biserica suceveană Mirăuți, amintită mai sus. Este de remarcat și aceea că renumitul domn Alexandru cel Bun s-a preocupat nu numai de „starea bună” a Bisericii sale, ci a manifestat îngăduință și față de alte culte. Tot în iulie 1401 a consimțit să se înființeze o episcopie armeană. Pe lângă vechea episcopie romano-catolică de la Siret, apărută în 1370, a mai pus bazele alteia la Baia (după 1405) pentru enoriașii catolici statorniciți în Moldova. Apoi, nu puțini husiți, prigonii în Ungaria și Ardeal, s-au refugiat în țara sa tolerantă, cum scrie Pr. Prof. M. Păcurariu. De asemenea în vremea „Bunului” Alexandru s-a întrunit Conciliul de la Konstanz (actualmente în Germania), din anii 1414–1418. E vorba mai degrabă de un congres cu caracter european, cu reprezentanți laici și clerici. S-a urmărit, mai presus de orice, desființarea „schismei cu trei capete” (papi). Au luat parte și trimiși ai unor orașe din Moldova și Țara Românească. În nov. 1414 însuși pontiful Ioan XXIII veni la acea Constanța și deschise lucrările conciliare (fiind păzit de comitele de Timișoara, Filippo Scolari cu garda sa), dar în martie 1415 el dispăru.

Consecvență în diplomația sa, Patriarhia ecumenică, secondată de imperatorul Bizanțului, izbuti în prima parte a secolului XV–lea să impună pe scaunul Mitropoliei moldovene pe următorii: Macarie de Poleanina (1416–1428), Damian (1437-?) și Ioachim, transferat de la Agathopolis (1447–1454). Dintre ei, Damian având origine bulgaro-bizantină (ca și patriarhul ecumenic Iosif II) a participat la Conciliul unionist de la Ferrara–Florența din 1438–39; era însoțit de boierul Neagoe și de protopopolul Constantin – vicar al Mitropoliei Romanului din Moldova de Jos. Damian este menționat adesea în actele sinodale. Inițial antiunionist, la insistențele patriarhului și ale bazileului constantinopolitan, va ceda și va semna unirea cu Roma. Să notăm că, din motive politice, Țara Românească n-a luat parte la acea întrunire unionistă. Ioachim – pentru

unionismul său – va fi alungat de moldoveni în primele luni ale anului 1454, fiind urmat la conducerea Mitropoliei de Teoctist I, hirotonit ca ierarh de către patriarhul sârb de Ipek. Cercetătorii nu i-au contestat formația, dacă nu și originea slavă a acestui demn înalt-ierarh care-l va „pomăzui” (mirui) pe marele voievod Ștefan (1457–1504). Până la moartea sa, în nov. 1478, l-a sprijinit pe „atletul lui Hristos”, păstrând legăturile canonice cu Constantinopolul; în 1462 i-a alungat pe franciscani din Moldova. Evident, și binecredinciosul Ștefan cel Mare a înzestrat Biserica moldoveană cu multe danii. Se crede că la imboldul său, Ștefan Vodă a ctitorit Putna, târnosită în toamna lui 1470. Generozitatea vestitului domnitor s-a manifestat și față de așezăminte pioase de peste hotare (începând cu Ardealul și terminând cu Athosul).

Înainte de a încheia, să arătăm că Mitropolia Romanului din „țara de jos” n-avea un statut stabil, fiind ridicată din simplă episcopie la rangul mitropolitan prin voința lui Ștefan, fratele lui Iliăș (fii ai lui Alexandru cel Bun). În veacul al XV-lea sunt pomeniți în înscrisuri trei episcopi la Roman: Calist, Tarasie și Vasile, ultimul un mare învățat de vreme ce mitropolitul moscovit Gherontie l-a consultat într-o chestiune tipiconală. În 1490, spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare și Sfânt, se reunifică mitropolia moldoveană, Romanul rămânând doar episcopat.

În ceea ce privește pe vlahii sud-dunăreni, să amintim că ei au aparținut de episcopii precum Prilep (Macedonia), Lerin (1335) și Domenikos, ultima arhiepiscopie din timpul lui Andronic II Paleologul (1282 – 1328); va fuziona cu Mitropolia Elasonei în 1513.

Bibliografie minimală

N. Iorga, *Istoria*, p. 28 și urm.; *IBR*, II, p. 144-162; N. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în *BOR*, 7-10/1959, p. 722-826; Zach, *Kirche*, p. 32 și urm.; Ș. Papacostea, *Byzance et la création de la „Métropole de Moldavie”*, în *EBPB*, II, p. 133-150; P. Chihaia, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, București 1993, p. 18 și urm.; *FHDR*, IV, p. 200 et passim; Șt. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași 1997, p. 174 ș. u.; Șt. Andreescu, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații*, în vol. „Național și universal în istoria românilor”, București 1998, p. 125 și urm.; *Ist. Rom.*, III, passim; Ș. Papacostea, *Evul Mediu românesc*, București 2001; Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, passim; M. Păcurariu, *IBOR*

(1991), I, p. 253 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 97-115; T. Teoteoi, *Byzantina et Daco-Romana*, București 2008, p. 271-273; Dan I. Mureșan, *Teocrist I și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare*, în vol. „Românii în Europa medievală”, Brăila 2008, p. 303 și urm.; Idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, în vol. „În memoria lui Alexandru Elian”, Timișoara 2008, p. 87-180; V. Muntean, *Istoria*, II, p. 57, 67-70; Ș. Papacostea, *Orientări și reorientări în politica externă românească: anul 1359*, extras din „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XXVII (2009) p.9-24.

Lectură

Scrisoarea Patriarhului constantinopolitan către Voievodul muntean Nicolae Alexandru (1359)

Preanobile, preaițelept, preaviteaz mare-voievod și domn de-sine-stătător a toată Ungrovlahia, fiu prealegitim și preaiubit - întru Sfântul Duh - al smereniei noastre, domnule Alexandru, sănătate și mulțumire sufletească, putere și bunăstare trupească și tot ceea ce-i bun și mântuitor cer pentru tine rugăciunile smereniei noastre de la Dumnezeu Atotputernicul. Din scrisorile domniei tale atât cele de mai înainte, cât și cele mai de pe urmă, smerenia noastră a cunoscut lămurit cele pe care le arăta domnia ta într-însele, și le-a primit cu mare bucurie, laudând ascultarea, supunerea, aplecarea și dragostea pe care le nutrești față de sfânta Biserică a lui Hristos, ortodoxă și apostolică, care este izvorul și rădăcina credinței celei adevărate și reazemul și temelie creștinătății, și mai cu seamă faptul că ne ceri din suflet un arhieru și păstor și dascăl al locului și stăpânirii domniei tale, precum și hirotonie de la sfânta Biserică a lui Dumnezeu, ortodoxă și apostolică, întocmai ca un fiu legiuit și ascultător al acesteia, așa cum e de datoria oricui care dorește cu căldură și sinceră dăruire să primească pioasa credință și să se păzească de adunările eretice și de dogmele cele din afara acesteia și străine ei. Deci întrucât, așa cum s-a spus, domnia ta cere cu multă sollicitudine și dorință să aibă acolo un arhieru al dumnezeiescului și sfântului sinod de pe lângă smerenia noastră, al Marii Biserici, anume pe preasfințitul mitropolit al Vicinei, preacinstit, frate iubit întru Domnul și coliturghisitor al smereniei noastre, chir Iachint, iar după trecerea acestuia, pe cel pe care-l va alege și hirotoni prin vot sinodal preasfânta Mare Biserică a lui Dumnezeu de la noi, și-l va trimite către domnia ta și către tot principatul și stăpânirea de acolo în calitate de arhieru legiuit, și întrucât domnia ta întărește prin jurământ și cu multe asigurări faptul că și după moartea ta această situație va rămâne nealterată și neschimbată la moștenitorii și urmașii tăi, astfel ca aceștia să nu dorească niciodată a primi arhieru din altă parte, oricare va fi el, dacă nu va avea hirotonie și trimitere din partea preasfintei Mari Biserici a lui Dumnezeu de la noi (...); așadar, sfânta Biserică a lui Hristos, ortodoxă și apostolică, a întărit și asigurat toate acestea cu încuviințarea preaputernicului și sacralui meu împărat și cu chibzuința smereniei noastre și a sfântului sinod, după cererea și solicitarea ta... (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București 1982, p. 201-203) (Mi-am permis unele îndreptări).

Ortodoxia transilvană și bănățeană în secolele XIV–XV

În comparație cu situația convenabilă din Principate, unde după datina bizantină Biserica colabora cu puterea statală, bucurându-se de protecția ei, în Ardeal existând o stăpânire străină (catolică), poziția Ortodoxiei românești nu era satisfăcătoare. Ea însă se străduia – prin servitorii ei – să acționeze pe un plan mai larg, spre a fi utilă celor mulți care profesau dreapta-credință, apărându-i de acțiunea acaparatoare a eterodocșilor; totodată se preocupa și în direcția dobândirii de drepturi cetățenești ș.a.m.d. *Incredibile est*, în pofida presiunilor tocmai unii nobili români vor prefera să li se confişte averea decât să renunțe la „secta schismatica Walachorum”. Cu adevărat, măsurile coercitive pentru aderarea la Romano-catholicism mai totdeauna au fost dure.

În 1314 papa Clement V acorda iertare de păcate tuturor celor din Ungaria care vor deceda în luptele cu tătarii și cu „schismaticii”. Cum lesne se observă, tătarii și ortodocșii sunt așezați pe același tapet. La 1328 pontiful Ioan XXII recomandă prelaților din aceeași Ungarie să nu perceapă zeciuiele prea mari de la cumani, români și de la slavii catolicizați, ci să se poarte față de aceștia cu „bunăvoință și curtenie”, indiciu indirect asupra tratamentului invers aplicat până atunci convertiților. Dispoziția papală din 1314 o repetă Clement VI, la rugămintea regelui Ludovic I în 1343, reînnoind indulgența mai veche, acordată celor ce mor luptând contra păgânilor, „schismaticilor” și tătarilor. În 1351 tot Clement VI și aceluiși Ludovic I îi aprobă cererea de a construi biserici pentru „schismatici”, necreștini și alții din Ungaria, sau din proximitatea ei, care vor trece la catholicism. În 1366, fiind la Lipova, Ludovic „rex Hungariae” cerea nobililor și orășenilor din comitatele Caraș și Cheve (Cuvin) să aresteze preoții ortodocși „slavi” cu familiile lor și să-i predea comitelui Benedict Himfy. Ortodoxia în ținutul Caransebeșului (și nu numai) va fi restrânsă și în 1428, de către Sigismund „craiul” în termenii următori: nimeni nu poate deține vreo

moșie cu titlu nobiliar sau cnezal decât dacă este catolic; dacă cineva va sprijini pe preoții „schismatici”, acela își va pierde averea; înșiși respectivii prezbiteri își riscă bunurile dacă botezau un catolic în ritul lor etc. În același timp Sigismund confirmă și lărgeste privilegiile minorităților. Dispozițiile – din care una era reeditarea deciziei lui Ludovic din 1366 ce condiționa calitatea de nobil de apartenența la confesiunea catolică, eliminându-i pe românii ortodocși din viața politică – vizau mai cu seamă pe cnejii care stăruiau în spiritul lor de frondă față de politica regală de a coloniza pe cavalerii teutoni în sudul Banatului, în detrimentul românilor. Și celelalte măsuri ce favorizau prozelitismul romano-catolic urmăreau un scop bine determinat: întărirea autorității de stat ungare asupra supușilor nemaghiari, „infideles”.

Însăși organizarea Bisericii catolice a determinat un anumit succes mai ales când misiunile Romei erau ajutate prin mijloace specifice de către regalitatea ungară. Dieceza de Cenad, sufragana arhiepiscopatului de Strigonium, era împărțită în mai multe arhidiaconate. Totuși populația ortodoxă, românească, din Banat (ca să dăm un exemplu) în anii 1332–1337 ajungea la 95%, iar cea catolică abia la 5%. În 1376 ori la începutul lui 1377, când Banatul de Severin era pentru scurt timp iarăși sub regii maghiari, se întemeiază episcopia catolică de Severin. La 1436 acționează în Ardeal și Banat crâncenul inchișitor Iacob de Marchia în vederea stârpirii credinței „eretice”; mulți *eretici* (=husiți) vor fi executați. Deși se trăgea dintr-o familie ortodoxă, Iancu de Hunedoara – la stăruințele inchișitorului Capistrano – îl va aresta pe mitropolitul ortodox Ioan de Caffa (originar din Crimeea, dintr-o familie de români) ce activa atât în părțile Hunedoarei cât și în Banat.

Rezistența localnicilor față de prozelitismul eterodox poate fi explicată prin statornicia lor în „legea” proprie și obiceiurile străvechi ca și prin legăturile cu centrele de spiritualitate ortodoxă. Castrul episcopal (sau horepiscopal) de la Tibiskos (Timișoara) își va fi continuat existența – susțin unii herodoți – până în 1232, când după desființarea episcopiei de Branicevo, Mehadia va deveni un centru al ortodoxiei bănățene până în anul 1428; atârna canonic de Arhiepiscopia Severinului, după toate probabilitățile. Unii slujitori ai muzei Clio cred chiar în existența unor ierarhi ortodocși la Timișoara

și Lipova pentru sec. XIV, dar în a doua jumătate a sec. XVI sunt atestați cu siguranță episcopi ortodocși la Timișoara, Lipova și Ineu.

În bazinul Carpatic primul ierarh român (ortodox), cunoscut cu numele, apare în anul 1376. O inscripție descoperită în 1978 la Râmeț (jud. Alba) dezvăluie numele arhiepiscopului transilvănean, Ghelasie. Această descoperire este de o însemnătate excepțională, dovedind indiscutabil că ortodocșii ardeleni aveau în acea perioadă un arhipăstor.

Cea mai veche mănăstire–stavropighie de la noi este cea din Peri – Maramureș (azi în Ucraina). În primăvara lui 1391, Drag merge la Constantinopol cu o cerere iscălită și de fratele său Baliță. Prin tomosul din 13 august 1391 mănăstirea lor va fi declarată stavropighie patriarhală. Egumenul Pahomie este cinstit cu titlul de exarh, fiind împuternicit să supravegheze și să învețe pe preoții și mirenii din ținuturile Maramureșului, Ugocei, Bărcăului, Arvei, Sălajului, Almașului, Ciceului, Ungurașului și Văii Bistrei, să judece procesele ecleziastice, să sfințească biserici, atribuții cvasi–episcopale ce le reîntâlnim într-un act de la Pantokrator (Athos), dat în 1396 de același Antonie, patriarhul Constantinopolului. Hirotoniile urmau să fie săvârșite de „arhieriei locali”, adică de ierarhi din Transilvania.

De asemenea în apropierea Hunedoarei – zonă ortodoxă ce-l primise pe Ioan de Caffa (despre care deja am vorbit) – își va fi avut reședința mitropolitul Ioanichie „Nandoralbensis”. În martie 1479, la rugămintea acestuia, regele Mateiaș Corvin (fiul lui Iancu de Hunedoara) a exonerat de dări pe preoții ortodocși români din Maramureș, cu precizarea că ei se aflau sub jurisdicția respectivului mitropolit. „Nandoralbensis”, comentează unii istorici, s-ar referi la localitatea Nandru din vecinătatea Hunedoarei.

Spre finele veacului XV mitropoliții ortodocși români din Ardeal au rezidat lângă Cluj, în satul Feleac. O notă din 25 octombrie 1488, scrisă pe o Evanghelie slavonă, înregistra numele arhiepiscopului Daniil. Acesta ctitorise un sfânt locaș în același Feleac, pare-se cu sprijinul celui mai important ctitor din Evul mediu moldovean, Ștefan cel Mare. Dintre urmașii lui Daniil cunoaștem – din documentele latinești ale vremii – pe Marcu și Danciu, în primele decade ale sec. 16 și pe Petru (1538).

În calitate de „exarhi ai Plaiurilor”, ierarhii superiori din Țara Românească sfințeau pe mitropoliții Ardealului. Acest fapt nu echivalează cu o „supunere”, întrucât Biserica ardeleană – în ciuda vitregiilor istoriei – și-a menținut propria autonomie. Cum era de așteptat, nu puțini voievozi din Ungrovlahia sau din Moldova au sprijinit în timp Ortodoxia transilvăneană, fie prin ridicarea în Ardeal de lăcașuri pioase, fie prin subsidii, cărți etc. Toate acestea (și altele) demonstau o unitate în „cuget și simțiri” a românilor de pretutindeni.

Bibliografie

Zach, *Kirche*, p. 47-52; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 286 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 115-119; Idem, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj – Napoca 1992, p. 89 și urm.; Ioan–Aurel Pop, *Between Rome and Constantinople. The Religious Structure of Medieval Hungary (13th–14th Centuries)*, în „Church and Society in Central and Eastern Europe” (ed. M. Crăciun, O. Ghitta), Cluj–Napoca 1998, p. 115–122; V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara 1990, p. 123-125 (cu bibliografie); Idem, *Bizanțul și românii*, Iași 2005, p. 145-146; L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI*, Reșița 2002, passim; Fl. Dobrei, *Ortodoxie și prozelitism latin în timpul păstoririi mitropolitului Ioan de Caffa al Transilvaniei*, în vol. „În memoria lui Alexandru Elian”, Timișoara 2008, p. 361-375.

Lecturi

Apăsări „medievale” asupra românilor

(...) Preoți, protopopi și episcopi sunt treptele ierarhiei bisericești semnalate de izvoarele vremii.

Rădăcinile adânci, sociale și istorice, ale acestei ierarhii s-au dovedit prin rezistența pe care ea a opus-o valurilor succesive de prigoană, îndeosebi în teritoriile românești care nu s-au dezvoltat autonom. Înțelegând ca acest cler – „pseudo”-preoții, „pseudo”-episcopii și „pseudo”-călugării izvoarelor latine – e piedica principală în calea eforturilor lor de convertire, reprezentanții locali ai Bisericii apăsene au urmărit să-l asimileze sau să-l înlăture din calea lor.

În secolele XIII–XIV, Biserica română ca și întreaga Biserică răsăriteană, cea bizantină, cea bulgară, sârbă și rusă, a fost supusă de Biserica apuseană unei puternici presiuni, care a cunoscut cea mai mare intensitate în spațiul nostru.

În condițiile favorabile create de situația politică și de realitățile bisericești de la nordul Dunării au ființat aici comunități aparținând ereziei dualiste, alcătuite din refugiați veniți din sudul Dunării încă din secolul XIII, dacă nu chiar cu mult înainte.

Puternica amenințare pe care a constituit-o pentru autonomia vieții politice și bisericești a românilor expansiunea regatului ungar și, sub protecția acestuia, presiunea catolicismului, a accelerat procesul de constituire a statelor române de sine-stătătoare care s-au orientat sub raport ecleziastic spre Bizanț, în a doua jumătate a secolului XIV. Întemeierea mitropoliilor Țării Românești și a Moldovei a încununat această tendință și a fixat definitiv locul Bisericii române în cadrul Bisericii universale. (Șerban Papacostea, *Întregiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în Evul mediu*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 1-2/1981, p. 122).

*

Act din 5 decembrie 1428, prin care regele Ungariei Sigismund I certifică și lărgeste privilegiile pe seama ordinului franciscan, restrângând în același timp ortodoxia în zona bănățeană

„ (...) Pe lângă aceasta, de vor fi aflați în ținutul Caransebeșului schismatici și oameni ce nu fac bine, care să fi ținut unele moșii în chip de danie și vor fi ținut acolo preoți schismatici încât mai mulți catolici de joasă obârșie, înșelați de învățăturile lor greșite, socotind că fac bine, s-au dat cu credința schismaticilor, osândită de biserica catolică, noi, spunându-ni-se de către unii frați din zisul ordin că este o anume hotărâre, foarte de laudă în fața lui Dumnezeu și a oamenilor, luată anume de amintitul prea seninul rege domnul Ludovic, cum că în toată țara și în tot ținutul Caransebeșului să nu țină vreo moșie în chip de danie și de pământ nobiliar, ori s-o păstreze și s-o stăpânească, decât dacă este catolic adevărat și ține credința pe care o ține și o mărturisește biserica romană, pentru care hotărâre toți nobilii și cnezii zisei țări, cerându-li-se de către aceia să jure, ne-au încredințat pe deplin de adevărul celor hotărâte de către zisul rege, domnul Ludovic, înnoim acea hotărâre și o întărim prin cuprinsul celor de față, hotărând asemenea cu poruncă, precum ca în zisa țară și în tot ținutul Caransebeșului să nu poată cineva ține, păstra și stăpâni vreo moșie cu titlu nobiliar ori cnezial, decât dacă este catolic adevărat și ține credința pe care o mărturisește biserica romană, hotărând anume și oprind îndeobște pe toți nobilii și cnezii ținutului Caransebeș să aibă de a face pe moșiile lor din hotarele ținutului Caransebeș în vreun fel, să țină ori să ajute pe vreun preot schismatic, sub pedeapsa pierderii moșiilor lor. Iar dacă vreun nobil ori vreun cnez ar încerca să facă altminteri, moșiile lui să fie luate în numele maiestății noastre de către castelanul nostru din Caransebeș care va fi atunci. Și nici vreun preot schismatic din aceștia să nu poată merge în această țară a Caransebeșului ori în vreo parte a ei, nici să nu poată înșela sufletele catolicilor cu învățăturile sale rele, ori să le tragă la credința schismaticilor, poruncind prin acestea tuturor castelanilor și slujitorilor noștri din Caransebeș, de față și viitori, ca de acum încolo pe toți preoții schismatici, care sălășluiesc în această țară a Caransebeșului, cu gând să înșele norodul catolic și să-l aducă la credința schismatică, ori care rățâcesc de ici colo,

cum îi vor afla, să-i oprească și să-i lipsească de toate bunurile lor și să nu le mai îngăduie a mai hălădui întru hotarele zisei țări. Pe lângă aceasta, mai hotărâm ca în tot acest ținut al Caransebeșului nici un catolic să nu poată lua o schismatică de nevestă, ori dimpotrivă un schismatic să se căsătorească cu vreo catolică, de orice fel, stare și obârșie ar fi, decât dacă schismaticul ori schismatica va fi fost mai înainte botezat ori botezată de un preot catolic în credința sfintei biserici romane. Și dacă vreunul ar cuteza să facă împotriva, să sufere pedeapsa trădării nobiliare, prin trecerea bunurilor sale la castelanul nostru de Caransebeș ce va fi atunci. De asemenea, vrem și poruncim prin cele de față ca în toată țara Caransebeșului să li se oprească tuturor oamenilor, de orice stare și obârșie ar fi, a se înfrupta din carne în zilele de sâmbătă, și să se dea tuturor de știre că de vor cuteza a mânca carne în vreo sâmbătă, vor avea a plăti trei mărci castelanului nostru din Caransebeș ce va fi atunci. Așijderea hotărâm, poruncind aceasta anume, ca toți nobilii, cnezii și chiar și țărani să-și boteze copiii cu preoți catolici, iar nu cu schismatici și nimeni să nu îndrăznească în vreun fel să ducă ori copilul său, ori pe al altuia, pentru botez, la un preot schismatic, sub pedeapsa pierderii bunurilor sale, așa cum s-a ajuns. Ba încă și tuturor preoților schismatici, ce se află pe cuprinsul regatelor noastre, le oprim a mai boteza pe cineva din țara Caransebeșului. De asemenea, poruncim ca niciun preot schismatic să nu boteze vreun catolic din ținuturile Hațeg și Mehadia, iar dacă vreunul din ei ar încerca să facă altfel, să fie oprit și pedepsit de către castelanii noștri din Caransebeș și Mehadia, cu pierderea bunurilor sale. Am mai aflat așijderea îndestul de un lucru bine cunoscut multora, cum că unii oameni stricați, născuți și botezați prin apa botezului în credința catolică, netemându-se de Dumnezeu și negândindu-se la chinurile iadului, au trecut la credința schismaticilor și s-au împărțășit împreună cu aceia din ea, iar pentru că unii ca aceștia trebuie să fie socotiți nu creștini și supuși credinței creștine, ci eretici, ba chiar mai rău, vrând noi să aflăm un mijloc de îndreptare potrivit pentru asemenea stricăciune de spaimă, hotărâm prin cele de față ca toți aceia care fiind botezați au trecut la credința schismaticilor și s-au împărțășit împreună cu ei, să fie lipsiți de către castelanii noștri care vor fi la Caransebeș de toate bunurile lor mișcătoare, iar de vor fi aflați nobili ori cnezi întru asemenea rea și jalnică stricăciune, moșiile lor să fie luate de către maiestatea noastră. Pe lângă acestea, întrucât zișii frații minoriți care se află acum în zisa mănăstire din Caransebeș adesea sunt lipsiți de lemnele de trebuință pentru întreținerea și repararea caselor și locuințelor lor, neavând de unde să le ia, de nu ne vom îngriji noi de aceasta, ne legăm ca, cu știrea noastră și deplina putere regală, să le îngăduim fraților care sunt ori vor fi în zisa mănăstire din Caransebeș, oriunde și ori de câte ori acei frați minoriți ar avea nevoie să-și întrețină ori să-și repare biserica sau casele și altele de folos locuințelor lor, să poată întotdeauna a lua, cu deplină voie, cât le va trebui din lemnele ce le vor fi pe plac, potrivite și îndestulătoare, din pădurile noastre regale, ba încă și din pădurile tuturor cnezilor noștri regali ce se află în ținutul Caransebeșului, poruncind cu strășnicie prin acestea castelanilor din Caransebeș și tuturor oamenilor noștri regali de acum și din viitor ca, ori de câte ori și oricând li se vor cere de către frații acelei mănăstiri lemne, întotdeauna să fie ținuți a le da lemne îndeajuns pentru întreținerea și repararea celor mai înainte zise, fără a se împotrivi în vreun fel și a cuteza să facă altminteri. Iar cele de față, pentru luare-aminte și întărire, pecetluite cu pecetea noastră spre întărire, le hărăzim zișilor

frați. (I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara 1980, p. 89–90).

*

Definiția stavropighiei

„Se spune stavropighie patriarhală când la ridicarea mănăstirii, în biserică crucea este binecuvântată chiar de patriarh și așezată la locul temeliei fie de el însuși, fie de un delegat. Dacă însă zidurile sunt deja înălțate, crucea sfințită este doar trimisă de el; atunci mai des se înfige sus în bolta lăcașului sau e fixată în perete ori este amintită în inscripția lapidară” (Placidus de Meester, *De monahico statu, iuxta disciplinam byzantinam*, Vatican 1942, p. 119).

Reorganizarea monahismului la noi și dezvoltarea lui pe teritoriul românesc în sec. XIV–XV

În a doua parte a veacului XIV, simultan cu întărirea structurilor bisericești superioare, s-a reorganizat și viața monahală de la noi prin Sf. Nicodim de la Tismana, un aromân din Prilep (Serbia), călugărit la Sfetagora – Athos, anume la mănăstirea Hilandar. A viețuit un timp în zona Cladovei din sudul fluviului, unde a întemeiat unele mănăstiri, pe urmă a venit pe teritoriul românesc, ctitorind – cu ajutorul lui Vlaicu Vodă – mănăstirea Vodița (lângă Severin) iar Tismana (jud. Gorj), cu sprijinul lui Radu I. Sf. Nicodim făcuse parte, în 1375, din solia ce merse la Constantinopol spre a împăca Marea Biserică cu Biserica sârbească ce se afla în schismă și sub anatemă. Tot Nicodim a trăit câțiva ani ori la Prislop, ori la Țiria (pe Mureș), unde a caligrafiat renumitul Tetraevanghel. De asemenea Nicodim, după ultimele cercetări, a ajuns și la Roma.

Să notăm în continuare că, spre finele aceluiași veac XIV, s-au construit și mănăstirea Cozia (pe Valea Oltului), Cotmeana (jud. Argeș), ambele având ctitor pe Mircea cel Bătrân, fiul lui Radu I. Bolintin se ridicase în prima jumătate a sec. XIV. Firește, n-au fost singurele mănăstiri ctitorite în acest secol. Ele se vor înmulți în veacul următor atât în Țara Românească, cât și în Moldova, mai anemic în celelalte ținuturi românești, care nu se aflau sub conducere română.

Nicolae Iorga, consecvent ideii că restructurarea monahismului din ambele Principate s-a datorat lui Nicodim și ucenicilor săi, atribuie emisarilor acestuia vechile comunități monastice din Moldova, ceea ce nu se mai poate susține ritos astăzi. O conlucrare este admisibilă, însă nu trebuie să i se exagereze însemnătatea.

Conform tradiției, întâile așezăminte monahale moldovene au fost Neamțul și Sf. Nicolae din Poiană (ante 1391), Ițcani (ante 1395), Moldova și Bistrița (ante 1407) etc. În nordul României, cea mai renumită mănăstire a fost Peri Maramureșului (1391, azi în

ruină; în Ucraina). Tot la sfârșitul sec. XIV s-au ridicat Bârsana și Cuhea. Din Ardealul propriu-zis amintim mănăstirea Râmeț (sec. XIV), Prislop (lângă Hațeg, pe care tradiția o face ctitorie nicodimiană), Streisângeorgiu (trecută, într-o inscripție slavonă din 1408, drept „manastir”).

În ce privește Banatul istoric, din secolele XIV–XV, înregistrăm lăcașuri mănăstirești la: Săraca (sec. XIV–XV, ca și ctitorie de zid), Baziaș (veacul XIV), Hodoș – Bodrog (actualul edificiu, din prima jumătate a sec. XV), Mrăcunea (sec. XV), Partoș (sec. XV, prima zidire), Gavojdia (1426: „claustrum schismaticis Olachalis” se găsea în părțile Aradului; azi dispărută). Mănăstirea Srediștea Mică (aproape de Vârșeț) inițial a fost românească. După aceea, în a doua jumătate a sec. XIV este atestat documentar un arhimandrit vlah peste „mănăstirile din regiunea Vlahiei” (Tesalia) ș.a.m.d. Logic, așezămintele monahicești din Banat sau din afara granițelor actuale ale României, cele care în Evul Mediu au fost edificate de frunțași sau domnitori români, în zone românești, au avut *ab origine* caracter românesc, deși astăzi fac parte – unele (cele în ființă) – din patrimoniul sârbesc etc.

Cât despre dreptul ctitoricesc, trebuie spus că e de la sine înțeles că odată cu organizarea sistematică a Bisericii românești, acest drept va fi îndeplinit mai riguros decât în epoca precedentă. Ambianța bizantină în care s-a restructurat viața religioasă a românilor, în sec. XIV, este indiscutabilă. Ne vom referi îndeosebi la un compendiu juridic foarte răspândit în Principate, în veșmânt slavon, din secolul XIV până în sec. XVII. E vorba de renumita Syntagmă a lui Matei Vlastaris, alcătuită în 1335. Obișnuit, ctitorirea unei mănăstiri se făcea cu o dotație în bunuri (afierosire, închinare, danie sau milă). Conform Syntagmei în cauză, orice donație este irevocabilă. Se arată că bunurile bisericicești nu sunt străinabile (vezi Îndreptarea legii din 1652, cap. 117); în realitate s-au constatat abateri și la români, și la bizantini. Cu toate că prevederile Syntagmei puteau fi cunoscute, prin două hrisoave din 1486 și 1517 domnia dă dreptul unor donatori să redobândească cele dăruite dacă mănăstirea se „va strica” sau „părăsi” întâmplător. La Bizanț se proceda la emfiteuză (în Principate doar de la finele veac. XVI).

Însăși întemeierea de mănăstiri este reglementată nomocanonic. Orice ctitorie se înfăptuiește cu acordul episcopului locului. Vlastaris trimite la canonul 4 al Sinodului IV ecumenic (din 451) care a stabilit ca „nimeni, în niciun chip, să nu clădească ori să înființeze mănăstiri sau case de rugăciuni fără știrea episcopului cetății”. Aceeași Sintagmă reproduce și primul canon al soborului „proto–devtera” din anul 861 (cf. Pravila cea Mare, cap. 116 și 118) care poruncea „să nu se ridice mănăstire fără încuviințarea episcopului”, iar ctitorul „fără învoirea episcopului să nu se facă egumen, nici pe altul să aleagă dinainte în locul lui”. Majoritatea voievozilor noștri, „râvnind să urmeze vechilor împărați și domni”, construiau mănăstiri și le miluiau ca „mari–ctitori”. În privința vlădicilor, prea puține mănăstiri s-au ridicat de aceștia (pentru sfârșitul sec. XVI avem câteva lăcașuri de cult de acest gen).

Fără ca Vlaicu Vodă să se declare expres ctitor în hrisovul său din 1374 dat mănăstirii Vodița, acest lucru reiese din context. Actul voievodal conține aproape toate elementele ctitoriale: libera voință, scopul pios (*causa pia*), stimulentele morale, dania de închinare, actul de fundare, înzestrarea ctitoriei cu cele necesare și alte danii, epilogul caracteristic hrisoavelor românești, sud-slave și bizantine. Acest document poate fi considerat cel mai vechi tipic mănăstiresc de la noi. Tipicele mănăstirești denotă individualismul monahismului ortodox care – ca și cel apusean – niciodată n-a posedat un statut de ansamblu. Nu puține instituții din sfera monahismului bizantin s-au transplantat totuși la români. Bunăoară, *epidosis* (atribuirea unei mănăstiri altei mănăstiri, în vederea echilibrării situației economice a celei slăbite) se regăsește în cele două țări românești. La 1388 Mircea cel Bătrân binevoiește ca mănăstirea Cotmeana să fie supusă cu toate ce țin de ea, Coziei. În Moldova, în 1411 Alexandru cel Bun face cunoscut că mănăstirea Bohotin va asculta de mănăstirea Bistrița. În 1462 Bohotin e reîntărită Bistriței. Și exemplele se pot ușor înmulți.

Cât privește structura de clasă a ctitoriilor, să precizăm că persoane din aproape toate categoriile sociale s-au înscris în „pomelnicul ctitoricesc”. La români se deosebesc: ctitorii domnești, diecezane (întemeiate de ierarhi), obștești (majoritatea biserici de sat), boierești (cneziale, în Ardeal și Banat), și particulare (ca o stare

abuzivă, temporară). Un destin foarte bun l-au avut marile ctitorii, cele oficiale, legate de domnie și bucurându-se mai copios decât celelalte de o serie de scutiri și dotații. Lui Ștefan „cel Sfânt” tradiția îi atribuie zeci de mănăstiri (inclusiv biserici), construite ori reparate – majoritatea – în ultima etapă a domniei sale. Munificența domnilor români (și nu numai a lor) și față de mănăstirile din țară și față de cele străine este evidentă. Spre pildă, la un moment dat țările noastre au fost sprijinitoarele cele mai active ale Athosului, încât viețuitorii de acolo le socoteau „raiul” de unde așteptau „harul și darul desăvârșit”.

Atât în Principate cât și în Bizanț, între instituția monastică (în fond bisericească) și stăpânire, a domnit – în mare – principiul armoniei. S-a semnalat uneori și despotism domnesc sau imperial. Primele acte de imunitate de la noi și din restul Europei, ca și-n împărăția bizantină, sunt cele conferite mănăstirilor, privilegiile acestora fiind mai complete decât cele date feudalilor laici. Dacă în comparație cu imunitatea occidentală, cea orientală ar părea imperfectă, imunitatea din Țările române se încadrează totuși în aceea de tip bizantin. De subliniat că între „gloabele” (sanctiuni bănești ori în natură) românești figurează numai cele privind omorul (*phonikon*) și răpirea de fecioară (*parthenophthoria*), exclusiv descoperirea vreunui tezaur (*euresis thesaurou*). Mănăstirile moldovene s-au bucurat în veacul al XV-lea de cele mai numeroase scutiri, pe când cele muntenești abia în sec. XVI.

În general, viața internă a monahismului românesc este conformă cu statutul canonic de la Bizanț. Dată fiind însă și conjunctura social-politică diferită, antinomia puternică dintre chinovie și idioritmie (sec. XV, ultima extinzându-se treptat în Orientul creștin; astăzi însăși Lavra atonită este idioritmică!) nu se reîntâlnește în Țările române, unde a predominat „întocmirea chinovicească” până azi.

În Principate, proprietățile mănăstirești au fost mai totdeauna ocrotite, fiind secularizate târziu (1863). La sporirea proprietății monastice au colaborat privilegiile, degrevările, ca și destinarea impozitelor, a dărilor, în profitul mănăstirilor. La acestea se adaugă „partea sufletului” (*psychikon* la bizantini), cuprinzând toate darurile pentru pomenire la slujbele mănăstirești, în scopul mântuirii.

Încă unele precizări. În Principate, în mod rarism ne întâmpină practica bizantină de *henosis* – unirea a două mănăstiri. Ctitoriile autonome grecești (*eleuthera*) au paralele – în Țara Românească numai – samovlastiile, din nou cu o notă caracteristică, ele fiind concomitent și mănăstiri domnești. Încă nu toate filialele monastice bizantine se regăsesc în stânga Dunării, dar se află metohuri, chilii, schituri, sihăstirii, cu mici variații. O diferență am reținut și la alegerea egumenului: în Moldova se pare că s-a urmat un timp procedura studită (din sec. XV), în vreme ce în Muntenia tradiția aghiorită (din veacul XIV).

Nu puțini din nevoitorii în mănăstiri sau în sihăstirii (singurătate) au ajuns profund înduhovniciți, unii chiar sfinți, „canonizați” de popor și (mai nou) de autoritatea bisericească: Nicodim de la Tismana, Daniil Sihastru, Ghelasie de la Râmeț, Ioan de la Prislop etc.

Referitor la filantropia monahicească, ea s-a manifestat – lucru explicabil – mai modest în Țările române, instituțiile caritabile bizantine fiind foarte felurite și în număr mai mare. Ca și-n alte zone ale Europei, în Veacul de Mijloc, unele mănăstiri (cum vom vedea în altă prelegere) au fost adevărate focare de cultură. Oricum nu se poate afirma că monahismul nostru a profesat o mistică fără răsunet în mase. Dacă a existat un patriotism „grec”, sprijinit în mare măsură de mănăstiri, se poate spune că a existat și unul românesc, alimentat în momentele cruciale ale istoriei noastre tot de mănăstiri.

Într-adevăr, cum reflecta regretatul Prof. Al. Elian, mănăstirea este „instituția de obârșie bizantină care a străbătut viața poporului român până în prezent, suferind cele mai puține alterări”.

Bibliografie

N. Iorga, *Istoria*, p. 50-58, 75 et passim; Zach, *Kirche*, p. 52 și urm.; *FHDR*, IV, p. 308-309 (am corectat traducerea); M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 302 ș.u.; Idem, *IBOR* (2007), p. 119-130; V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine până în 1600*, București 1984 (reed. la Iași în 2005; versiunea engleză – București 2009), passim; Idem, *Sf. Nicodim de la Tismana, noi conturări*, în „Altarul Banatului”, 7-9/2007 p. 7 și urm.

Lectură

Nicolae Iorga despre Sf. Nicodim de la Tismana

E vorba de spiritul călugăresc de cărturărie din Athos, așa cum el se mlădiează întrucâtva și vine la noi prin „popa”, adică ieromonahul Nicodim, un sfânt al muncii, al organizării și binefacerilor culturale.

Era un macedonean fără nație lămurită, născut la Prilep, în stăpânirea sârbească (...). De timpuriu merse să-și facă ucenicia la Athos, vatră de veche cultură, care-și aprinse puternic lumina în acest veac al XIV-lea, când Panselinos întemeiază acolo o nouă școală de pictură când, în sensul căreia au lucrat și zugravii de la noi, mai târziu Palamas petrece între călugări, când împăratul Ioan Cantacuzino, un polemist bucuros de discuții filosofice privitoare la religie, își caută aici adăpostul, după ultimele sale nenorociri politice, ca Ioasaf călugărul, și când, în mijlocul războaielor civile și străine, Athosul, încheind cu toți luptătorii învoielii deosebite, știu să se păstreze la o parte, în pașnica-i viață închinată culturii economice, culturii artistice și, firește, mai ales, culturii teologice propriu-zise.

Călugării din Athos nu se țineau strâns și exclusiv de niciuna din marile Biserici ambițioase care se certau pentru supremația duhovnicească în Peninsula Balcanică, ci ei erau bucuroși să potolească, în folosul ortodoxiei, gâlcelele astfel stârnite. Când Isaia din Sfântul Munte luă asupra-și în 1374-5 să împace cu Bizanțul Biserica patriarhală sârbească întemeiată de împăratul Dușan, Nicodim se afla pe lângă dânsul, tâlmăcind în folosul păcii bisericești. Pe un astfel de om au trebuit să caute a-l ține pe lângă dâșii și noul stăpânitor al Serbiei, cneazul Lazăr și, după moartea lui, pe câmpul de luptă de la Cosovo (1389), văduva lui, Milița, și fiul ei, noul oblăduitor al sârbilor liberi, *despotul* Ștefan, care, căpătând acest titlu de la Constantinopol, în 1403, avea și bune legături bisericești cu Patriarhul de acolo. Dar, când, după marea înfrângere a creștinilor de către sultanul Baieziid la Nicopol, Serbia fu amenințată și domnia lui Ștefan se clătină, Nicodim trecu statornic în Țara Românească, pe care până atunci o cercetase numai adeseori – mai ales, neapărat, în acele părți „ungurești” ale Banatului de peste Olt, care corespundeau Serbiei sale.

Pe vremea când trăia încă Lazăr cneazul și când Țara Românească se afla tot supt stăpânirea lui Vlaicu Vodă, Nicodim veni în părțile Mehedințului și întemeie, cu hramul Sf. Antonie – Antonie fiind patronul schivnicilor; Antonie se numea și un patriarh constantinopolitan de atunci – o mănăstire chiar pe malul Dunării, la Vodița, aproape de Vârciorova de astăzi, într-un loc de unde se văd mai bine munții malului sârbesc decât părțile oltenesti vecine (...) (N. Iorga, *Istoria Bisericii românești...*, cit., p. 50-51).

Hrisov de la Vladislav-vodă pentru Vodița-1374

† Pentru că eu, cel în Hristos Dumnezeu, binecredinciosul voievod Vladislav, din mila lui Dumnezeu domn a toată Ungrovlahia, am binevoit, după îndemnul lui Dumnezeu, să ridic o mănăstire la Vodița în numele marelui și purtătorului de Dumnezeu Antonie, ascultând pe cinstitul între călugări Nicodim, de asemenea și cu cheltuială și daruri de la domnia mea, iar cu munca lui chir Nicodim și a „fraților” lui, am zidit și am zugrăvit.

Și după cât a adus vremea, acum am dăruit: un tetraevanghel ferecat cu argint și aurit, o cădelniță de argint, vase sfințite din argint, o pereche de odăjdii preoțești de mătase, perdele de altar, de camhă, cât are nevoie biserica, un epitrahil și rucavițe cusute cu fir de argint.

După acestea, satul Jidovștița, slobod de toate dările și muncile domnești și de oaste și cu totul ohabă; și câte găleți vor fi de la satul lui Costea pe Topolnița și pe Dunăre venitul domnesc de la opt pescării și toată vâltoarea cea de la mijloc, cu toate ale ei și Dunărea de la Padina Oreahova până la Mostiștea de Sus, mergând spre Râșava și Vodița Mare, pe amândouă părțile cu nucii și cu livezile și cu Țerovățul și cu seliștea Bahnei.

După acestea toate, la fiecare praznic al sfântului și purtătorului de Dumnezeu Antonie, o mie de perperi din casa domniei mele și să se împartă săracilor 300 de perperi și 12 burdufuri de brânză și 12 cașcavale și o maje de ceară și 12 postavuri de îmbrăcăminte și 12 postavuri de încălțăminte și 12 pături. Acestea toate le așezăm și le dăruim în fiecare an din casa domnească.

De asemenea am întocmit domnia mea, după sfat, ca după moartea lui chir Nicodim să nu fie volnic niciun domn să așeze în locul acela cârmuitor, nici arhieru, nici nimeni altul, ci precum va spune chir Nicodim și cum va orându, așa să ție călugării cei de acolo și singuri să-și pună cârmuitor.

Și acestea toate, rog pe fiecare dintre urmași, niciunul să nu le schimbe. Cine s-ar încumeta să schimbe, acestea sau unele dintre acestea, să-l ucidă domnul Dumnezeu și preacurata lui Maică și sfântul și marele și purtătorul de Dumnezeu Antonie și aici și în veacul viitor, amin. (*Documenta Romaniae Historica*, I, București 1966, p. 18–19; am îndreptat unele mici scăpări).

Teologia, cultura și arta creștină în veacurile XIV – XV

Organizatorul monahismului de la noi, Nicodim de la Tismana, avea o cultură teologică deosebită; a corespondat – pe teme doctrinare – cu marele patriarh Eftimie al Târnovei. E posibil ca versiunea slavă a Cronicii bizantine a lui I. Chortasmenos să din se fi datorat aceluiași Nicodim sau vreunui discipol de-al său. În rândurile următoare vom prezenta și alte aspecte ale subiectului ce-l tratăm, reținând elementele esențiale.

Descoperirea unui număr de sbornice slave aparținând unei întinse colecții omiletice și hagiografice, păstrată inițial la Moldovița, de origine isihastă, a permis aflarea arhetipurilor de pe care Gavriil Uric și-a executat copiile și care ar fi sosit în Moldova pe vremea lui Alexandru cel Bun. Dacă se adeverește ipoteza conform căreia colecția amintită ar fi fost elaborată în ultimii ani ai sec. XIV la mănăstirea constantinopolitană Studios, care a fost pentru un scurt timp (după 1393) un centru de cultură slavă, de inspirație palamită, faptul ar fi plin de urmări și pentru începuturile culturii slavo-bizantine în Moldova. Conlucrarea slavilor cu Bizanțul în a doua parte a vec. XIV – sub semnul curentului isihast – era de mult cunoscută. Dar nu se știa calea pe care tâlcuirile slave provocate de isihasm au sosit în Moldova, apreciindu-se eronat că au putut fi aduse de învățați bulgari pribegi în stânga Dunării după căderea, sub umbra Semilunei, a celor două Bulgarii, în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea. Se sugerează, așadar, puțința ca numitele tâlmăciri să fi ajuns în 1401, prin ieromonahul Grigorie (posibil Grigorie Țamblac), venit în Moldova ca apocrisiar patriarhal.

Celebrul Gavriil Uric fondează o autentică școală moldoveană de caligrafie. Investigații făcute mai nou în Arhivele centrale de Stat moscovite arată că faimosul scrib și-a început activitatea mai devreme decât se cunoștea, anume în anul 1413. Manuscrisele semnate de egumenul Dometian și de Gavriil cuprind, pe lângă Scara lui Ioan Scărarul, 16 cuvântări ale Sf. Grigorie Teologul, traduse în sec. X în slavă, cuvântări transcrise de același Uric în alt manuscris nemțean din 1424. „Cuvintele” Sf. Grigorie de

Nazianz, cu numeroase referințe istorice, filosofice și filologice par a fi fost nu doar pentru Moldova, ci și pentru Muntenia, între primele monumente de cultură locală. Un alt manuscris parțial, descoperit la Muzeul istoric din Moscova, copiat în anul 1411 în timpul lui Mircea cel Bătrân, conține savante trimiteri la literatura antică; pasajele respective cuprind părți alese dintr-un comentariu la aceleași cuvinte ale „Teologului” Grigorie, pe care le copia Gavriil doi ani mai târziu. Avem de-a face cu cunoscutele tălmăciri ale lui Nicetas al Heracleii (sec. XI), în versiune slavă.

Impulsurile de obârșie moldavă, respectiv muntenească, au avut efect și în tiparul slav; asemenea corelații nu surprind. S-a arătat că pentru Octoihul sau Osmoglasnicul tipărit de Sweipoldt Fiol la Cracovia în 1491, s-au folosit manuscrise originare din Principatele dunărene. Deși nu e sigură supoziția privind răspândirea colecției de maxime de origine grecească Melissa prin țările dunărene și apoi în Rutenia, până la Moscova, criteriile filologice însă vin în sprijinul acestei căi de comunicare. Probabil că și Liturghierul patriarhului Eftimie al Târnovei și-a găsit drumul său spre Rusia prin Moldova. Fără îndoială că manuscrise moldovenești au circulat la slavii de est. Așa Cronica moldo-rusă pe timpul lui Petru Rareș (întâia parte a sec. XVI) a ajuns la ruși fiind prelucrată în Voskresenkaja Letopis. Apoi Pripelele lui Filotei, fostul logofăt al lui Mircea cel Bătrân, s-au conservat în cel puțin 25 de manuscrise slavo-române și slavone și în mai multe tipăriri; cel mai vechi manuscris păstrat (din 1437) se află azi în Rusia. După unii bulgar, după alții vlah, Grigorie Țamblac a fost, în cursul vieții sale pline de peripeții, în centrul relațiilor culturale dintre Balcani și Europa de Est.

Neîndoielnic, Moldova a împlinit rolul unei stații de tranzit, unui loc de transbordare spirituală și literară, unde textele primite se copiau și se transmiteau mai departe. Cultura moldoveană a veacurilor XV–XVI, prin contactele ce le are cu Europa centrală, cu Rusia kieveană și moscovită, probează rolul „european” pe care a dorit să și-l asume Moldova (Al. Elian).

Din păcate, multe manuscrise și cărți lucrate pe pământul românesc de mult au luat calea străinătății. Totuși, cele conservate fie la noi, fie în altă parte, ca și cercetările ce le-au fost dedicate, ne informează asupra predispozițiilor duhovnicești și culturale ale

autorilor, copiștilor și „patronilor”. Simpla trecere în revistă a acestor scrieri sau opere de sorginte bizantină este în măsură să demonstreze predilecția cărturarilor români pentru scrisul Sfinților Părinți. Primul loc îl ocupă cărțile de cult, apoi scrierile omiletice, de exegeză, cele dogmatico-polemice, lucrările filocalice, hagiografice, literatura apocrifă, beletristică. Cronicile reproduc pe Constantin Manasses, Georgios Amartolos, Ioan Zonaras etc. Un manuscris din sec. XIII–XIV dă indicații fiziologice, orografice ș.a., iar altul (de la Neamț, sec. XV), scris probabil la Athos, arată „cum meșteșugul medical nu trebuie lepădat nici de mireni, nici de călugări”.

Cum e știut, istoriografia noastră a apărut după constituirea statului, fiind precedată de pomelnic și inscripții. Întâile manifestări de „anale” sunt plasate în Moldova veacului XV, cu mai multă probabilitate pe timpul lui Ștefan cel Mare. Cronica anonimă își începe expunerea evenimentelor nu de la „facerea lumii”, ci de la formarea statului. Prezența mănăstirilor moldovene în procesul istoriografic nu poate fi înlăturată. Deosebirile dintre felurite variante denotă deci existența unor preocupări „istorice” și la mănăstiri, nu numai la curtea domnească.

Un domeniu în care prezența Bizanțului e mai vizibilă, îl constituie pictura bisericească. Compozițiile de la biserica domnească de la Curtea de Argeș nu înfățișează copia seacă a unui model, ci un fel de dramă ciclică plină de forță și austeritate. Pictura monumentului argeșean se apreciază a fi rezultatul unui stil care, pornind din Macedonia greacă (Tesalonic, Verria), trecând prin Deceani și Gracianița, răspândește peste Sud-estul european una din formele de excelență calitate artistică ale picturii paleologe. Și totuși, picturile argeșene se individualizează prin virtuți estetice de neconfundat.

La finele sec. XV s-a remarcat în Moldova folosirea unor teme străine nu numai artei constantinopolitane, dar și celei balcanice. Așa „Asediul Constantinopolului” pe zidul exterior al unor biserici din Bucovina, „Aflarea Sf. Cruci”, ilustrarea „Faptelor Apostolilor”, unele detalii în prezentarea „Liturghiei îngerești” (Dobrovăț) sau tema „Vămile văzduhului” (Voroneț) sunt considerate de specialiști ca profund originale. Cavalcada sfinților militari de la Pătrăuți a fost zugrăvită după biruința de la Podul Înalt

(1475). Apoi scena „Regina stă de-a dreapta Ta”, elaborată în Serbia secolului XIV sub influența ceremonialului de curte, este „apologia indirectă a puterii autocrate” fiind reprezentată la Voroneț, Sf. Ilie din Suceava și Milișăuți. „Arborele lui Iesei” (Arborele genealogic), adus de la Athos, a fost amplificat de pictorii moldoveni (Voroneț, Sucevița, Gura Humorului ș.a.), introducând în el și pe gânditorii antici și pe sibile. Încărcarea cu o doză mai mare de istoricitate a artei românești este o notă distinctivă subliniată îndeajuns de specialiști. Până și „Varlaam și Ioasaf” de la Neamț conține unele aluzii istorice la viața Marelui Ștefan. Se știe că la Voroneț, la *Înviere*, îngerii cântă din buciume, nu din trâmbițe, iar David în loc de harfă ține în mâini o cobză.

Alături de pictură, în ținuturile românești s-au cunoscut și alte forme de arte, anume somptuare, numite abuziv „minore”. O cădelniță de argint aurit de la Tismana, închipuind o biserică cruciformă, bizantină, cu unele motive gotice, datată către anul 1400, provine dintr-un atelier transilvan, mai degrabă decât din Dalmația; evidente înrâuriri balcanice și tocmai orientale în piese cultice de argint din veac. XV (ferecătura evangheliei lui Nicodim, panaghiarul de la Snagov – 1491 ș.a.) învederează persistența îndelungată a tradiției bizantino-balcanice în argintăria românească medievală în pofida gustului, tot mai covârșitor în secolele XV–XVII, al feudalității muntene și îndeosebi al celei moldovene – mai puțin familiarizate, dealtfel, cu torentica de la sudul Dunării – pentru argintăria săsească de structură occidentală.

Influențele alogene puteau fi mai tari sau mai șterse și asupra ceramicii care, la Dunărea de Jos, era de foarte bună calitate. Discurile smălțuite în cafeniu sau în verde măsliniu, apoi cupele cvadrilobate, înfrumusețau în sec. XIV edificiile religioase de la Cotmeana, Cozia, Sf. Treime din Siret, într-o perioadă în care predilecția pentru policromia din afară lasă „urme” la unele lăcașuri bizantine, sud-slave, într-un cadru și mai cuprinzător, în care din Asia Mică până în Polonia cărămida sau ceramica smălțuită ori plăcile de faianță multicolore înveseleau fațadele de cult islamice, ortodoxe și catolice.

Un loc aparte în cercul artelor decorative ocupă țesăturile. Darnicul protector al Voditei îi dădu în 1374 „o pereche de odăjdii

preoțești de mătase, perdele de altar, de camhă, câte are nevoie biserica, un epitrahil și rucavițe cusute cu fir de argint”. Cele mai vechi broderii liturgice din Țara Românească sunt epitrahilul și bedernița de la Tismana, de la finele veac. XIV. Patrafirul extrem de bogat în medalioane are și cuvinte grecești, fiind lucrat într-un atelier din Constantinopol sau Tesalonic. În Moldova, cea mai reprezentativă piesă este epitrahilul cu inscripție elină, ce înfățișează pe autocratorul Alexandru cel Bun și pe soția sa, Marina. Alte lucrări de broderie admirabile: epitaful mitropolitului Moldovei Macarie din 1428, epitaful dăruit de egumenul Silvan mănăstirii Neamț-1437 ș.a. Exceptând epitaful de la Neamț, cu inscripție slavonă, celelalte broderii poartă grafii grecești.

Am lăsat mai la urmă problema arhitecturii deoarece prezintă un interes aparte. Tipul triconcului simplu, la Dunărea de Jos, a fost încetățenit prin Nicodim de la Tismana. Deși la prima vedere Cozia ar părea doar o transpunere a unor arhetipuri sârbești, realmente ea este remodelată sub unghiul proporțiilor, apropiindu-se de ctitoria lui Basarab de la Argeș, cu toate că aparține tipologic unui model bizantin. Aceasta atestă o maturitate a gustului artistic românesc. În Moldova, prin primirea mai ales de reflexe gotice, va rezulta un stil personal și original: stilul moldovenesc. Sub Ștefan cel Mare se produce o contaminare a celor două forme, dreptunghiulară (tradițională) și triconcă, ca și o inovație: bolta moldovenească cu sistem propriu de boltire, fără seamăn în nicio altă arhitectură. În Transilvania (și Banat), cu o situație politică deosebită, s-au înregistrat – mai puternic – oscilații tipologice. Recent s-a atras atenția și asupra tendințelor romane în decorul arhitectural al școlilor naționale medievale. La noi în țară, arta romanică a evoluat cu oarecare întârziere îndeosebi în Ardeal. În Banat însă la mănăstirea Săraca planul este „în cruce greacă cu brațe libere”, ca și la prima biserică de la Curtea de Argeș datând din veacul XIII (cca 1200).

Sculptura litică românească, încadrându-se armonios în peisajul arhitectonic, este ilustrată prin ancadramente de uși și ferestre, lespezi de mormânt și alte accesorii; se constată că palmeta bizantină e stilizată variat. Vulturul bicefal de la Cozia nu poate fi pus în legătură cu „despoteia” lui Mircea cel Mare; un vultur asemănător (ornament) s-a descoperit și pe o plăcă de teracotă de la o

locuință suceveană (sec. XV). Asemănările de la Cozia și Lazarica – Kruševac sunt izbitoare. Sculptura în lemn este la fel de valoroasă. Cele mai vechi exemplare, ușile paraclisului (dispărut) al mănăstirii Snagov din 1453, sunt minunate; iconografia lor este bizantină.

Sculptura, pictura, arhitectura cu simbolistica lor – în concepția ortodoxă – au ca scop să evidențieze o idee teologică sau alta. La vremea sa D. Obolensky (nu e singurul) a privit isihasmul ca o mișcare culturală mijlocitoare de valori și unificatoare în Sud-Estul Europei. Această „Internațională isihastă” a militat pentru apărarea spiritualității ortodoxe în fața curentelor potrivnice. Ceea ce pare cert e că Sf. Nicodim făcea parte dintr-o autentică „frăție” isihastă ce depășea cadrul pur spiritual. Înființarea celei de-a doua mitropolii muntenești, întărirea ierarhiei din Ungrovlahia cu elemente de încredere – Antim Critopol, Hariton –, posibil și sosirea lui Nicodim în Oltenia unde a organizat viața călugărească în duh aghiorit se înscriu în acțiunea tenace a acestui isihasm combativ contra propagandei prozelitiste catolice.

Se crede că tot la mănăstire (Peri, în Maramureș) s-au inițiat primele traduceri românești. Din cauza unor condiții istorice vitrege, civilizația carpato-dunăreană are cronologia ei proprie, întrucâtva tardivă. Cultura românească scrisă, documentar își are începuturile în veacul X, însă se dezvoltă după constituirea statelor feudale locale (sec. XIV). S-a ajuns la concluzia că sub raportul informării, cărturarii noștri din veacurile XV, XVI și începutul celui următor nu erau mai prejos decât cei din țările învecinate, ba chiar la un moment dat s-au transformat în „furnizorii” și păstrătorii, peste secole, ai unor texte literare prețioase pentru toate popoarele sud-estului european.

Bibliografie

P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din biblioteca Academiei R.P.R.*, vol I, București 1959; Eugenia Greceanu, *Spread of Byzantine Tradition in Medieval Architecture of Romanian Masonry Churches in Transylvania*, în EBPB, I, p. 197-238; Corina Popa, *Arta creștină în România*, III, București 1983; Vasile Drăguț, *Arta creștină în România*, IV, București 1985; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, 389 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 131-139; V. Muntean, *Bizanțul și românii*, Iași 2005.

Lectură

Un reputat specialist despre arhitectura noastră bisericească

Cele mai vechi urme de clădiri ecleziastice din Țara Românească aparțin unor biserici-sală (la Turnu-Severin și Curtea de Argeș) și unei biserici de plan în cruce liberă (fundații descoperite sub pavimentul bisericii domnești din Curtea de Argeș). Ele ilustrează legături strânse cu arhitectura de la sudul Dunării, îndeosebi cu cea din Bulgaria. Biserica domnească din Curtea de Argeș, o clădire „în cruce greacă înscrisă” de tip „complex” aparține – în schimb – ambianței bizantine propriu-zise. Acest model s-a împământenit într-o oarecare măsură în Țara Românească, fiind preferat în cazul unor clădiri mai importante (biserica mitropolitană din Târgoviște, biserica Sf. Dumitru din Craiova, ambele între timp înlocuite, biserica domnească din Târgoviște, 1583).

Predominant pentru arhitectura ecleziastică ortodoxă din Țara Românească, ca și din Moldova, a fost însă planul triconc. În forma simplă, adică fără pilaștri în flancurile absidelor laterale, triconcul apare doar sporadic în arhitectura balcanică – ca și în arhitectura românească – fiind atestat pe la sfârșitul secolului al XIII-lea sau începutul secolului următor în Țara Românească (Vodița I) și curând după mijlocul secolului al XIV-lea și în Moldova (biserica Sf. Treime din Siret, conform tradiției ctitorie a voievodului Sas, deci din anii 1354-1358).

Cel mai vechi exemplu îndeobște cunoscut în prezent al triconcului cu pilaștri în flancurile absidelor laterale e actuala ruină Vodița, motiv pentru care am și propus denumirea acestei variante „Vodița II”, biserică ce trebuie datată în intervalul 1369-1374. Datarea Vodiței II cu câțiva ani înainte de monumentele păstrate în valea Moravei nu e, în sine, argument suficient pentru a contesta concluzia lui Gh. Balș, potrivit căreia această variantă ar fi de origine sârbească. Dar în legătură cu biserica mănăstirii Cozia, databilă între anii 1382-1386, reprezentant de seamă al variantei triconcului de care ne ocupăm, a făcut Gabriel Millet o observație revelatoare cu privire la „echilibrul robust”, la relația „logică” și la „concordanța exactă ce se cere între decor și structură”, prin care Cozia se deosebește de bisericile sârbești (...). (Virgil Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București 1987, p. 73).

Situația Bisericii muntene și moldovenești în secolul al XVI-lea

I. În Ungrovlahia, în primele decade ale veacului XVI, viața bisericească cunoaște o dezvoltare aparte datorită unor voievozi ca Radu cel Mare (1495–1508) sau Neagoe Basarab (1512–1521) care s-au dovedit proteguitori ai culturii și artei.

Ex-patriarhul ecumenic Nifon II, exilat de otomani la Adrianopol după scoaterea sa – a doua oară – din scaunul patriarhal, în 1498, este adus în anul 1503 de Radu cel Mare în Țara Românească, cu aprobarea autorității turcești și în vederea organizării Bisericii locale. Înființarea a două episcopii – de Râmnic și de Buzău – și sfințirea chiriarhilor acestora a rămas, pare-se, unica realizare (firește, memorabilă) din programul fostului patriarh constantinopolitan. Dar în 1505 înaltul-ierarh e nevoit să plece, nevoind să încurajeze în vreun fel tristește moravuri care se cuibăriseră la Curtea voievodală.

După retragerea lui Nifon, la conducerea Mitropoliei muntene accede Maxim Brancovici, sârb de origine. În calitate de mitropolit, el va ajuta la stingerea unui diferend dintre Radu cel Mare și Bogdan III al Moldovei, spunându-le ferm că „sunt creștini și de o seminție”. Se crede, apoi, că același Maxim a fost delegat de domnitorul său să stabilească raporturi de bună-vecinătate cu maghiarul Vladislav II și cu sașii ardeleni, aceasta prin 1508. Se retrage la nord de Belgrad, unde va ridica o mănăstire.

După urcarea pe tron a lui Neagoe Basarab (în 1512) se alege un nou mitropolit în persoana lui Macarie, vlah la obârșie din Muntenegru, iscusit tipograf. La Sântămăria Mare a anului 1517 Neagoe a decis să se târnosească ctitoria sa de la Argeș. În fruntea invitațiilor stătea Teolipt, însoțit de câțiva mitropoliți, după care veneau egumenii atoniți cu protul lor, Gavriil. Mutarea mitropoliei de la Argeș la Târgoviște, hotărâtă în 17 august 1517, e întărită de iscălitura lui Teolipt, lângă care stă aceea a mitropolitului țării,

Macarie. În fine, Gavriil Protul nu uită să consemneze „slujba care se făcuse fericitului Nifon”. Suntem aici în prezența celei mai vechi dovezi privind procedura de canonizare în Biserica ortodoxă postbizantină. Să notăm și aceea că în 12 mai 1662 un tânăr din părțile Olteniei, Ioan Valahul sau Românul, va fi martirizat de otomani la Istanbul, devenind sfânt.

Dintre urmașii lui Macarie amintim pe Anania (1544-58), având legături cu familia lui Neagoe Basarab. A funcționat în vremuri de restriște, fiind silit – la un moment – să-și abandoneze postul și să se refugieze în Ardeal. Dintre cei ce i-au succedat, cel mai important a fost Eftimie II (1594-1602), pe care Mihai Bravul l-a trimis în 1595 la Sigismund Báthory, principele Ardealului, spre a încheia o alianță antiturcească. Documentul semnat în 20 mai, același an, cuprindea și câteva stipulații privitoare la Biserică, între care precizarea că toate bisericile transilvane „vor fi sub jurisdicția sau dispozițiunea arhiepiscopului de Târgoviște, după prevederea dreptului bisericesc și a rânduielii acelei Țări”. Eftimie a convocat „soborul” de la Târgoviște din apr. 1596; tot el semnează în iunie 1598 – alături de domn – tratatul cu împăratul Rudolf II al Germaniei. Sucombând „Domnul Unirii”, mitropolitul Eftimie II în 1602 va fi obligat să pibegească în Moldova.

Și acum câteva cuvinte despre Episcopia râmniceană și cea buzoiană. Prima eparhie îngloba ținuturile din dreapta Oltului, aparținând cândva Mitropoliei Severinului. Pe acest motiv s-a numit „a Râmnicului – Noul Severin”, cu sediul la Râmnicu-Vâlcea. Cel mai însemnat titular al ei a fost Teofil (1593-1601), unul dintre susținătorii lui Mihai Viteazul. Cealaltă episcopie, a Buzăului, avea oblăduirea peste județele Buzău, Râmnicu – Sărat, Săcuieni și Brăila. Între ierarhii diecezei s-a evidențiat Luca din Cipru (1583-1602), mare învățat, trimis de Domnul Unirii în misiuni diplomatice la Bălgrad (Alba-Iulia) și la Moscova.

Pentru că în veacurile XV–XVI anumite regiuni românești au încăput în „mâna Turcului”, fiind transformate în raiale: Giurgiu și Turnu, Chilia și Cetatea Albă, Bugeacul și cetatea Tighina, Brăila și vecinătățile, aceste zone – prin voința autorității otomane – vor constitui după 1538 Mitropolia „Proilavului (Brăilei) și Ismailului”. Era condusă de întâistătători greci și se afla sub ascultarea Patriarhiei

ecumenice din Istanbul. A durat până în 1828, fiind sprijinită de cârmuitoarii mireni și bisericești (ca și de unii simpli credincioși) din cele două Principate, întrucât majoritatea enoriașilor ei erau români. Și încă un aspect, de data aceasta mai vechi. După ce Dobrogea intrase sub stăpânirea turcă, în 1417, fideliile români de acolo au trecut sub obediența mitropoliților greci ai Dristrei (Silistrei).

*

II. După glorioasa domnie a Marelui Ștefan, a urmat un răstimp de involuție. În ansamblul său, veacul XVI a însemnat dominația Porții otomane asupra Ungrovlahiei și Moldovei și intrarea Ardealului sub suveranitate turcească. Cum era de prevăzut, instabilitatea politică din Stat s-a repercutat și în Biserică, ierarhii fiind nu o dată înlăturați din funcție de către domni.

Mitropolitul Teoctist II (1508–1528) s-a făcut remarcant ca un „învățător al Moldovei”, cum îl numește cronicarul; dânsul a îndemnat să se copieze în slavonă unele manuscrise, precum un Tipic și o Psaltire; deosebit de prețios este în special Evangheliarul dăruit de înaltul-ierarh mănăstirii Neamț în 1512. Un succesori vrednic a fost mitropolitul Teofan I care a rânduit înnoirea picturii din pronaosul Voronețului. Tot el se crede că a inițiat pictarea în exterior a bisericii voronețiene, lucrare terminată în 1547, pe vremea mitropolitului Grigorie Roșca. Acesta s-a retras din scaun în 1551, posibil din pricină că Iliăș Vodă a impus mănăstirilor obligația de a plăti birul etc. Mitropolitul Gheorghe de la Bistrița (1551-52) a fost ars de viu la porunca lui Ioan Vodă cel Cumplit (1572-74); explicația teribilului gest domnesc este vendetta pentru persecuția armenilor, ce s-a întâmplat în timpul arhipăstoririi acestui mitropolit (voievodul era armean de neam).

Către finele veacului XVI își începe activitatea ca arhipăstor al Moldovei Gheorghe Movilă (Moghilă) (1588-91, 1595-1605), fratele voievozilor Ieremia și Simeon. Cu concursul acestora va ctitori Sucevița, apreciată drept „testamentul” artei vechi moldovenești, fiind cu adevărat ultimul monument reprezentativ pentru stilul arhitectonic conturat sub Ștefan cel Mare. Gheorghe Movilă s-a arătat – din considerente diplomatice – favorabil catolicilor moldoveni; se va retrage în Polonia catolică. În lunile

mai–septembrie 1600, sub Mihai Viteazul deci, la cârma Mitropoliei moldovene se afla – ca „loctiitor” de mitropolit – Dionisie Rally, mitropolit anterior al Târnovei; era un elin cretan ce urmărea febril slobozenia populațiilor din Balcani de sub opresiunea otomană.

Între titularii Episcopiei Romanului s-a impus figura lui Macarie (1541-58), discipol al mitropolitului Teoctist II al Moldovei, despre care am vorbit mai sus. Cronica macariană privește anii 1504-1551, fiind scrisă la îndemnul lui Petru Rareș. Autorul (ca și celălalt cronicar, Azarie) imită servil pe bizantinul Constantin Manasses, din sec. XII, împrumutând de la el unele compoziții exotice și stilul afectat. Stimulat de Macarie, Petru Rareș va deveni artizanul a două biserici: catedrala episcopală din Roman și mănăstirea Râșca.

Alt episcop „roman” a fost Eustatie (1575-80) care a recomandat „rîtorului” Lucaci de la Putna să întocmească o Pravilă în românește și slavonă (publicată mai de mult la București, în ediție critică).

La Episcopia Rădăuților, întâiul ierarh pomenit în acte a fost Ioanichie (1472-1504) (cum am spus și în altă parte, în sec. XIV-XV la Rădăuți au păstorit 8 episcopi). Însă cel mai important rămâne Eftimie (1550-1565), alcătuitorul – sub patronajul lui Alexandru Lăpușneanu – al unei cronici ce prezintă evenimentele din anii 1542-1554. Un alt episcop ce merită a fi menționat este Isaia (1564-77) care, înainte de a urca în treapta arhierescă, a antologat la mănăstirea Slatina mai multe cronici (Letopisețul de la Putna etc); era un apropiat al lui Ioan Vodă cel Cumplit care l-a folosit în variate delegații diplomatice, între care și cea dirijată înspre țarul moscovit Ivan cel Groaznic.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 74, 77 *et passim*; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 440 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 146-149; Idem, *Studii*, p. 301-336; Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București 1997, p. 111 ș.u.; *Ist. Rom*, IV, *passim*; Al. Elian, *Bizanzul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 150-152.

Lectură

Pasaj cu epitimii din Pravila ritorului Lucaci (1581)

Celui ce ucide om, Vasilie cel Mare îi dă pocăință, post 15 ani, noi duhovnicii îi dăm 5 ani, a treia parte a ispoveadnicilor de la toate păcatele lor, cum au lăsat Ioan Milostivu împotriva păcatelor; curvar, post 9 ani, noi dăm 3 ani, închinăciuni 150 în dzi. Iară de va fi tată cu fata sa sau feciorul cu mă-sa de vor curvi, post 15 ani, noi dăm 5 ani, închinăciuni 150 în dzi. Cela ce va curvi cu soru-sa, post 15 ani, noi dăm 5 ani, închinăciuni 150 în dzi. Cela ce va curvi cu doao soruri sau doi frați cu o muiare, post 9 ani, noi dăm 3 ani, închinăciuni 150 în dzi. Cela ce va curvi cu maștehă-sa, post 15 ani, noi dăm 5 ani, închinăciuni 150 în dzi. Cumătrul cu cumătră-sa de vor curvi, post 12 ani, noi dăm 4 ani, închinăciuni 100 în dzi, iară de va curvi cu sora cumătră-sa, post 9 ani, noi dăm 3 ani, închinăciuni 100 în dzi (...). (*Pravila ritorului Lucaci*, ed. I. Rizescu, București 1971, p. 162).

Biserica ardeleană și cea din Banat în veacul XVI

Într-o Transilvanie ce a devenit principat din 1541 (sub suzeranitate otomană) și într-un Banat – de câmpie – transformat în pașalâc în 1552, deci într-o largă zonă românească care a intrat aproximativ din 1564 până prin 1688 în „era calvină”, după expresia lui N. Iorga, poziția Bisericii ortodoxe nu putea fi comparată decât cu o luptă pentru supraviețuire.

Mitropolia transilvăneană avea în frunte, până către 1550 (din 1538), pe Petru de la Feleac. Abia în vara anului 1553 a fost sfințit arhiereu pentru Ardeal Ioan din Peșteana (sat în Țara Hațegului); sediul său va fi fost la Prislop. Succesorul lui Ioan este Hristofor, având o reședință de asemenea modestă, în mănăstirea de la Geoagiu. Arhipăstoria sa se sfârșește repede, deoarece în toamna anului 1559 e semnalat în acte un anume Sava venit din Țara Românească. Prin 1561 acesta e înlocuit cu alt ierarh, pe nume Gheorghe, de obârșie din Ocna Sibiului. În aprilie 1562 Sava revine în scaun, stabilindu-și sediul în Lancrăm, sat din apropierea orașului Alba-Iulia. El avea jurisdicția și peste o parte din Banat.

Este de remarcat că în anul 1566 Dieta ardeleană, întrunită la Sibiu, a decis să introducă – până și prin constrângere – Reforma calvină în Banat. Tot în 1566 este desemnat întâiul superintendent calvin peste românii care nu o dată vor îndura „îndrumarea aspră”, cum o numește Al. Elian. Tolerată numai, Ortodoxia este clasificată pur și simplu „erezie” și „sectă”, fiind amenințată cu represii, iar opresorii se autointitulează tocmai „ortodocși”. În aceste împrejurări nu ușoare păstori amintitul Sava I. El a fost înlăturat în 1570, probabil pentru că s-a opus „reformării” religiei proprii.

În octombrie 1571 este numit Eftimie, hirotonit ca episcop la Ipek (Peci – Kosovo) de către patriarhul Macarie; Eftimie era renumit pentru „învățătură, știință, purtări cinstite și viață cuvioasă”. Din păcate, a lucrat puțin în „ogorul Domnului” (până în vara lui 1574). Este urmat de Hristofor II care păstorește până în primăvara lui 1579. În toamna aceluiași an, hirotonit fiind la Târgoviște,

„luminatul” mitropolit Ghenadie va funcționa până la începutul anului 1585. A rezidat în Alba-Iulia (Bălgradul românesc).

De notat că în vremea domniei lui Ștefan Báthory (începând din 1571) și a uniunii personale transilvano-polone înfăptuite de el, au fost sprijinite Contrareforma și misiunea iezuită în Ardeal, Banat, cât și în Polonia. În acel răstimp se instalează o relaxare a propagandei reformate (calvine); în 24 iunie 1586 iezuitul Ladó Bálint referează superiorilor că a predicat în Banat în românește, întrucât majoritatea populației vorbea această limbă și refuză să asculte publicitatea calvinistă, puțini indivizi știind ungurește („quia pauci sciunt Ungaricae...”). Cu toate acestea, se difuzează scrieri anumite, traduceri făcute de reprezentanți reformați; *inter alia* este vorba de Palia de la Orăștie (1582), tâlcuită de trei predicatori bănățeni și unul din Hunedoara.

Lui Ghenadie îi succede Ioan (III) de la Prislop, ca arhiepiscop (până în 1605); era și el un ins „învățat, cumpătat, cu viață curată și evlavioasă”. Acest mitropolit a fost sprijinit consistent de primul unificator al celor trei țări românești, Mihai. În 1597 același Mihai Bravul a ridicat în exteriorul cetății Bălgradului o biserică-mănăstire (drept catedrală) și o reședință mitropolitană. Edificiile acestea au fost demolate în 1714, din dispoziția Habsburgilor. Să nu uităm că cel ce a militat și cu arma și pe cale politică în apărarea Creștinătății, fu ucis cu știrea și consimțământul unui împărat creștin (Rudolf II). Același Mihai Viteazul s-a îngrijit și de ridicarea morală și materială a clerului ortodox din Ardeal. Așa dieta bălgrădeană din iulie 1600 a decis – la sugestia lui Mihai – ca preoțimea românească să fie exonerată de robotă. De reținut că după dispariția acestui adevărat „restitutor Daciae”, se declanșă o prigoană serioasă a susținătorilor săi (ierarhi și alți clerici etc.).

*

În același veac XVI au ființat și alte eparhii ortodoxe în bazinul Carpatic sau în apropiere. E vorba întâi de episcopia Vadului, cu reședința în mănăstirea locului; Vadul aparținea cetății Ciceu (nu departe de Dej). Cei mai mulți specialiști consideră că această eparhie s-a întemeiat de către Ștefan cel Mare pentru enoriașii din

feudele sale ardelene. Un titular, anume Ioan, apare în înscrisuri la 1523. După intrarea în eternitate a lui Petru Rareș, aceste moșii din Transilvania n-au mai depins de voievozii din Moldova, însă eparhia în cauză a dăinuit până spre mijlocul veacului XVII; oblăduirea sa cuprindea atunci și o parte din nordul Ardealului.

Obișnuit, cei ce ocupau scaunul eparhial de la Vad erau la origine moldoveni, fiind sfințiți la Suceava, și propuși pentru această funcție de voievozi tot din Moldova. Astfel, Anastasie (1528-46) și Tarasie (1546-49) au fost recomandați de Petru Rareș. De punctat și aceea că în a doua parte a veac. XV s-au stabilit ierarhi ortodocși ruteni în mănăstirea „Sfântul Nicolae” din Muncaci (azi în Ucraina), sub autoritatea duhovnicească a lor fiind o vreme și românii din Maramureș, autoritate ce încetează după 1570. La 1600, propus de Mihai Viteazul, ajunge la Muncaci Serghie de la Tismana.

Începând din 1554 este atestat documentar, la Lipova, episcopul Nestor, după ce în 1542 era menționat un ierarh sârb, nenominalizat. În 1563, episcopul Daniil (probabil sârb) căuta să-și achiziționeze o casă tot în Lipova. La finele veacului XVI un episcop Matei rezida în Ienopole (Ineu).

Cât despre Banat, aici – după 1557 – patriarhia de Peci ia sub ocrotire pe creștinii din pašalâcul Timișoarei, prin înființarea episcopiiilor de Timișoara și Vârșeț. Trebuie subliniat faptul că, înainte de a fi transformat întregul Banat (de Lugoj și Caransebeș) în domeniu al otomanilor, s-au făcut încercări de a fi înlăturați. Din păcate nu s-a reușit. Bunăoară, după reprimarea răzmeriței din 1594, episcopul Teodor al Vârșețului este omorât de turci.

Bibliografie

Krista Zack, *Kirche*, p. 76 *et passim*; *Ist. Rom.*, IV, p. 503 și urm.; V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara 1990, p. 109; Idem, *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, p. 66-67 (cu literatură de specialitate); M. Păcurariu, *IBOR* (1991), p. 495 ș.u.; Idem, *IBOR* (2007), p. 149-154.

Dan Simonescu despre originea limbii române literare

Apariția primelor texte literare religioase în limba română s-a putut ivi numai într-o regiune de circulație economică și comercială. Această regiune a fost nord-estul Transilvaniei și Moldova de Nord. Pe aici era răscrucea drumurilor comerciale între nordul și sudul Europei, între Occidentul și Orientul ei. Comerțul îl făceau străinii, în tranzit prin Maramureș. Ei erau de diferite religii și au transmis românilor ideea înlocuirii limbilor neînțelese cu limba poporului, înțeleasă de toată lumea. Actul acesta a constituit în secolul al XV-lea un act progresist, pentru că distrugea o limbă moartă, neînțeleasă de popor, și o înlocuia cu alta înțeleasă de întregul popor. Ideea aceasta a Reformei era în același timp și o formă de luptă a poporului împotriva Bisericii catolice și a exploatării ei, precum și împotriva abuzurilor Bisericii feudale. Istoria dovedește cu documente intensificarea comerțului în Transilvania de Nord și în Moldova, în secolul XV, cât și intensificarea reformei husite, cu ideea răspândirii cunoștințelor religioase în orașe, în limba proprie a poporului. De altă parte, filologia confirmă și ea o datare a primelor traduceri tot în secolul al XV-lea și tot în Maramureș, dar aceste texte s-au pierdut și le cunoaștem numai din copiile lor din secolul al XVI-lea. Textele rotacizante din secolul al XVI-lea, singurele care s-au transmis posterității, constituie al doilea moment din istoria limbii române. Curentul popular favorabil traducerilor în limba română se dezvoltă în acest secol în centrul Transilvaniei (Sibiu, Orăștie), în sud-estul ei (Brașov) și în Moldova (probabil Suceava). Modelele care servesc de data aceasta traducătorilor sunt, în parte, cele luterane (Catehismul 1544), pentru unele texte cele calvine (părți din Vechiul Testament ș.a.), iar pentru altele cele slave (Evangheliile, Cazania, Octoihul).

Dezvoltarea meșteșugurilor în târguri și orașe, în special dezvoltarea fabricilor de hârtie și a tiparului, în Transilvania, au contribuit considerabil la răspândirea cărții românești pe întinse suprafețe teritoriale (chiar dincolo de hotarele de atunci ale Transilvaniei) și, implicit, la unitatea limbii literare, începând chiar cu secolul al XVI-lea. Nevoia credincioșilor mireni și a slujitorilor Bisericii de a pricepe ce citesc în biserică, a fost și ea o cauză însemnată a traducerii cărților bisericești. În special, dascălii și preoții nu pricepeau adesea nimic din slujbele slave pe care le oficiau (...). (D. Simonescu, *Problema originii limbii literare române și cărțile bisericești*, în „Studii Teologice” 9-10/1961, p. 558–9).

Introducerea tiparului în Țara Românească și Ardeal

La vreo 50 de ani de la întâia carte scoasă de Gutenberg (Biblia, în latină, din 1456), în Țara Românească călugărul vlah munte negrean Macarie tipărește – la Mănăstirea Dealu (după alții, la Târgoviște) – în nov. 1508, Liturghierul slav. De reținut că lui Radu cel Mare (decedat ceva mai devreme, în apr. 1508) i se datorește introducerea tiparului la noi. Urmează Octoihul – Osmoglasnicul (în 1510), în slava medio-bulgară, iar peste doi ani Tetraevanghelul; s-a reeditat ulterior (Sibiu 1546, Belgrad 1552 și 1562, Brașov - 1562, 1579 și 1583). Tiparul macarian este însemnat și pentru ornamentația sa, foarte apropiată de aceea a unor manuscrise moldovenești. Tipăriturile macariene au un aspect grafic de lux, litere mari, rânduri drepte, frontispicii maiestose; cerneala e neagră și roșie. Cele trei volume cultice, publicate de Macarie, s-au răspândit nu doar în Țara Românească, ci și în Peninsula balcanică, ceea ce confirmă prestigiul culturii românești care iradia de la noi înspre neamurile învecinate din Balcani.

Întreruptă după 1512, munca tipografică s-a reluat în 1545, sub Radu Paisie, cu ajutorul lui Dimitrie Liubavici, meșter sârb. Folosind matricele aduse de acesta de la Gorajde, ieromonahul Moise de la Deciani (tot sârb) dădea la lumină la Târgoviște un Molitfelnic slavon. Pe urmă, la fel la Târgoviște, se mai imprima în 1547 un Apostol tot slavon (în două ediții, din care una pentru Moldova); în total s-au tipărit cinci cărți. D. Liubavici a fost ajutat în activitate și de doi ucenici români, Oprea și Petru.

În aceeași vreme, un român numit Filip Moldoveanul (Philippus Pictor sau „Maler”) scotea la Sibiu Tetraevanghelul slavon (în anul 1546), ce conținea și stema Moldovei alături de cea sibiană, ca mărturie a obârșiei sale moldovene; e vorba de o retipărire a cărții macariene din 1512. Este o lucrare ornată cu xilogravuri remarcabile. Ceva mai târziu, același Filip edită Evangheliarul slavo-român (1551-53), întâiul text românesc tipărit care s-a păstrat.

Dar o importanță aparte a avut-o Catehismul, socotit luteran de mai mulți specialiști, și apărut în românește la 1544; acesta nu s-a păstrat. Acest meșter talentat are meritul de a fi creat la Sibiu și Rășinari un centru al culturii românești și – mai mult decât atât – de a fi conceput la nordul Carpaților un climat prielnic dezvoltării culturii noastre pământene.

Abia peste câteva decade (1573-82) se va deschide o nouă tipografie în Țara Românească, la mănăstirea numită azi Plumbuita (București), datorită eforturilor a doi români, Lavrentie și ucenicul său Iovan (Ioan). Ei au imprimat în slavonă un Tetraevanghel (în două ediții) și o Psaltire. Tetraevanghelul din 1582 va fi cumpărat de un credincios bănățean, Petru Cecovan, și dăruit bisericii lugojene Sf. Nicolae.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 124-130, 157, 162 *et passim*; N. Șerbănescu, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la mănăstirea Plumbuita din București*, *ST, 1-2/1976*, p. 20-39; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 533 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 170-172; *Ist. Rom.*, IV, p. 679 ș.u.

Lectură

Evangeliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)

- Judecata semenilor -

Zise Domnul: Nu giudecați, să nu fiți giudecați. Cu ce giudecată vreți giudeca, giudeca-vor pre voi, și cu ce măsură măsurați, măsura-se-va voă. Cum vedzi nodișor (paiul) ce este într-ochiul frațane-teu, iară bârna ce iaste într-ochiul teu nu simți. Sau cum zici frațane-teu: „Ține să iau nodișor dentr-ochiul teu și iaca bârna într-ochiul teu? Fățarnice, ia ma(i) naint(e) bârna dentr-ochiul teu și atunci veri vedea a luva nodișor dentr-ochiul frațane-teu. Nu dați svânta căinilor, nece aruncați mărgăritariul vostru nainte porcilor să nu-l calce cu picioarele lor și întorcându-se rumpe-vă-vor. Ceareți și da-se-va voă; căutați și vreți afla; bateți și vă vor deschide, toți ce cer da-le-se-va și caltând afla-va; cine bate deschide-i-se-va. Sau cine iaste dentru voi om de va ceare de la el feciorul lui pita, au da-i-va piiatra, sau ceare pește, au da-i-va șarpe. Iară voi rei sinteți și știți a da daruri bune feciorilor voștri, cu cât mai mult tată vostru, ce-i în cer, da-va darure bune cine ceare de la el.

Zise Domnul: Toate ce pohtiți voi se vo faceă omini, așa și voi se faceți lor. Aceasta iaste leage și proroci (...). (*Crestomație de literatură română veche*, coord. I.C. Chițimia și Stela Toma, I, Cluj-Napoca 1984, p. 56-57).

Activitatea tipografică a lui Coresi și a ucenicilor săi

Un proeminent exponent al culturii românești din sec. XVI s-a dovedit Diaconul Coresi (originar din părțile Târgoviștei) care – fără să fi fost „părintele literaturii naționale” ori artizanul limbii române literare, cum l-au catalogat unii cercetători – ilustrează totuși suma unor strădanii și inițiative purcezând din toate zonele românești, al cărui nume e legat de cele mai mari reușite culturale din epoca de debut a scrisului în românește. Sunt impresionante mărturiile sale de genul: „Eu, diaconul Coresi, dac-am văzut că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi românii n-avem (...), am scris cum am putut Tetraevanghelul și Praxiul românește”.

În mai bine de un sfert de veac, el a dat la lumină o serie de cărți *slavone*: Octoihul (1557, 1574-75), Triodul-Penticostar (1558, 1578), Tetraevanghelul (1562, 1579, 1588), Slujebnicul (1568), Psaltirea (1568-70, 1572-73, 1575, 1577), Sbornicul (1569, 1580); *slavo-română*: Psaltirea (1558, 1577); *românești*: Catehismul sau Întrebare creștinească (1560), Pravilă (1560-62), Tetraevanghelul (1565), Apostol (1566), Cazania I și Molitfelnicul (1576), Psaltirea (1570), Liturghierul (1570), în fine Cazania a II-a (1581)... Cele mai multe din aceste tipărituri au apărut la Brașov, altele la Târgoviște, Alba-Iulia, Sebeș, Orăștie și București. Se crede că prioritatea aparține Ardealului, de unde și unele înrâuriri calvine, însă împrejurarea că activitatea sa s-a derulat și în Ungrovlahia reflectă „o tendință de unitate culturală vizibilă din acele timpuri”.

Doi învățăcei ai Diaconului Coresi, pe nume Șerban Diacul (odrasla sa) laolaltă cu Diacul Marian au publicat – tradusă de alții, cum s-a văzut – Palia de la Orăștie, în 1582; cuprindea doar Geneva și Exodul. La baza tâlcuirii a stat Pentateuhul maghiar din 1551 (imprimat la Cluj). În această Palie băștinașii apar sub forma *români*, nu „rumâni”.

Fiul lui Coresi, Șerban, a mai editat și un Liturghier slavon la Brașov, în anul 1587. Numărul cărților tipărite de Coresi și ucenicii săi (circa 40 de tomuri în aproximativ două decenii) îl așează pe Diaconul Coresi – editor și tipograf din S-E Europei – alături de editorii și tipograful apuseni, Robert Estienne, Claude Garamond, Christophe Plantin; aceștia au născocit elegante litere tipografice latine. Coresi, cu multă artă, le-a perfecționat pe cele chirilice. Există totuși o diferență: tipograful occidental li s-a cerut să imprime – pe lângă cărți ecleziastice – și cărți cu conținut nebisericesc, în vreme ce Coresi a fost solicitat de patronii lui să tipărească numai cărți ale Bisericii. Dar în acest sector, Diaconul Coresi s-a manifestat ca un editor și tipograf al cărții de orientare ortodoxă tot atât de priceput precum contemporanii săi din Apus, pentru cartea religioasă romano-catolică.

Coresi a utilizat tâlcuirile nepublicate, făcute de o grupă de clerici învățați ce-și aveau *scriptorium* în preajma bisericii „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului. Amintim câteva nume: Dobre, Iane, Voicu, Mihai. Coresi a posedat simțul limbii literare. El a știut să îndepărteze din respectivele texte (și din altele, pe care le-a întrebuintat) fonetismele arhaice și lexicul dialectal, înfățișând o limbă unitară care – în mare – a rămas până în contemporaneitate limba noastră literară.

Cărțile coresiene erau utilizate în biserici și mănăstiri, erau ascultate de cei ce nu știau carte. Gradual, cititorii și ascultătorii au înțeles că româna este în stare să redea idei și simțăminte mai limpede decât limba slavonă, că există un idiom pe care-l înțeleg toți românii, din toate provinciile. Așa s-a constituit noțiunea de limbă scrisă, literară, omogenă. Regula după care s-a ghidat Coresi a fost aceasta: „întru besereacă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alalți să învețe, decât un întunecare de cuvinte neînțelese, într-alte limbi”. Cărțile coresiene, în total vreo 25 de titluri, cum era și natural s-au răspândit în toate colțurile României de azi, circulația acestora ajutând la coeziunea limbii literare și a dezideratelor de diferite categorii ale românilor. Un alt merit al lui Coresi: a avut ucenici, a format discipoli ce i-au continuat opera.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 69, 110, 120, 131 *et passim*; D. Simonescu, Gh. Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București 1981, p. 31 și urm.; *Texte românești din secolul al XVI-lea* (coord. I. Gheție), București 1982, p. 21 și urm.; *Crestomație de literatură română veche* (coord. I.C. Chițimia și Stela Toma), I, Cluj-Napoca 1984, p. 59 ș.u.; *Ist. Rom.* IV, p. 227, 663, 666, 684, 687, 693 și 698; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 545 ș.u.; Idem, *IBOR* (2007), p. 173-174.

Lecturi

Catehismul lui Coresi: Simbolul de credință și Tatăl nostru

Crez întru Dumnezeu, în tatăl puternicul, făcătorul ceriului și al pământului, văzutei și nevăzutei. Și întru unul domn Isus Hristos, fiul lui Dumnezeu, ce au născut dinioară, însă den tatăl născu, mainte de toate veacure; lumină de la lumină, Dumnezeu drept den Dumnezeu drept, născut însă nefăcut, unul cu tatăl, pren cine toate făcute sânt. Drept noi, oamenii, și drept ispășenia noastră, venit-au den ceri și au născut den duhul sfânt și den Maria fată om fu. Răstignitu-se-au drept noi, supt Pilat den Pont, chinuit și îngrupat și înviate a treia zi, după Scriptură, și se sui în ceri și șădea a dreapta tatălui. Și iară veni-va cu slavă a judeca viii și morții, că împărăția lui nu easte obârșenie. Și în duhul sfânt, domnul ce vii face, însă de la tatăl vine și în tatăl și în fiul să ne închinăm și să slăvim cum au grăit prorocii: Și într-una, sfântă, a săborului apostolilor besearca, mărturiseaște un botez să se iarte păcatele, așteptăm sculatul morților și ver fi viu în vecie, amin.

*

Tatăl nostru ce ești în ceri, sfințească-se numele tău, să vie împărăția ta, fie voia ta, cum în ceri așa și pre pământ. Pita noastră sățioasă dă-ne noao astăzi și iartă nouo greșalele noastre, cum iertăm și noi greșiților noștri. Și nu ne duce în năpaste, ci ne izbăveaște pre noi de hitleanul; că a ta e împărăția și puterea și slava în vecie, amin. (*Texte românești din secolul al XVI-lea*, coord. I.Gheție, București 1982, p. 103–104).

Mitropolia Țării Românești în anii 1602–1708

Secolul al XVII-lea este cel mai important, sub raportul vieții bisericești, din câte au cunoscut Țările române până în pragul timpurilor mai noi. În Țara Românească, domnii îndelungate ca ale lui Matei Basarab sau Constantin Brâncoveanu, sau cel puțin influente și pline de grijă față de Biserică, cum sunt acelea ale lui Radu Mihnea sau Șerban Cantacuzino, vor garanta o evoluție firească a structurilor religioase și, în general, a culturii atât de impregnată de spiritualitatea ortodoxă (Al. Elian).

În toamna lui 1602 domnitorul Radu Ștefan numește pe episcopul Buzăului, Luca Cipriotul, în fruntea Mitropoliei muntene. Cum indică și numele, el venise cândva din Cipru. A fost apreciat, pe rând, de cei cinci domni ai Țării Românești, care s-au perindat pe tronul statal până în anul 1629. Stăpânirea îi încredința adesea să împartă justiția și o făcea fie cu „soborul” său, fie cu subalternii de la Roman și Buzău sau cu unii ierarhi elini aflați în țară, precum Matei – cărturar și caligraf strălucit, viitorul mitropolit al Mirelor; din 1602 egumen la Dealu. În ciuda faptului că Luca nu era pământean, el s-a identificat deplin cu năzuințele neamului ce-l păstora. De necrezut, în sept. 1616 patriarhul ecumenic procedează la caterisirea mitropolitului Luca, sub pretextul că „a ajuns neascultător și nesupus”, că „n-a binevoit a da peșcheșul anual legiuit sau alt ajutor pentru nevoile Bisericii” constantinopolitane ș.a.m.d. Semnificativă este și data la care s-a declanșat această procedură nemaiîntâlnită în cronica relațiilor românilor cu Patriarhia. În 3 aug. 1616, Radu Mihnea al Țării Românești a fost mutat de otomani ca domn în Moldova, iar în locul lui veni Alexandru Iliș; lipsit de protectorul său, mitropolitul intrat în dizgrație era mai ușor de răsturnat. Totuși acțiunea inițiată de Marea Biserică n-a avut consecințe, Luca rămânând în scaun până la mutarea sa în eternitate.

Luca s-a dovedit un excelent caligraf, mărturie stând în acest sens manuscrisele (îndeosebi evangheliare) frumos alcătuite de acest

înzestrat ierarh. Deși nu era român, a servit – pe de altă parte – politica românească, începând cu Mihai Viteazul ce l-a trimis în misiune diplomatică, *inter alia*, până la Moscova. Dar, să recunoaștem, a fost de ajutor și pentru conaționali săi greci. În al doilea și al treilea deceniu al veacului XVII, în Țara Românească influența greacă a cunoscut o epocă de neobișnuită dezvoltare. Murind în prima parte a anului 1629, Luca nu va fi îngropat în ctitoria sa de la Izvorani, ci la Mitropolia din Târgoviște. A fost urmat – pe scaun – de un alt grec, Grigorie I (1629-36).

Curând după 1630, lucrurile însă iau o întorsătură defavorabilă elementului elin. În 1631 Leon Vodă va da un așezământ antielin în care acuză abuzurile din mănăstirile închinare, simonia și alte neajunsuri legate de rolul preponderent ce-l dobândiseră grecii în viața noastră eclezială. Cu toate acestea, Grigorie n-a fost înlăturat. În decembrie 1632 îl vedem, împreună cu episcopul Teofil al Râmnicului și mulți alții, în ambasadă la Istanbul, cerând ca domn pentru țară pe Matei Basarab. În timpul arhipăstoririi sale, la tipografia din Câmpulung (oferită de Petru Movilă) s-a imprimat un Molitfelnic slavon. În vara lui 1636 s-a retras din activitate. Fără să fie un adversar al culturii eline, Matei Basarab va trebui să emită cunoscutele sale hrisoave de „dezînchinare” a marilor mănăstiri ale țării, recunoscute ulterior chiar de Patriarhia ecumenică.

Lui Grigorie greul îi succede Teofil (1636-48), iubitor de cultură și de neam. În timp ce tipărița de la Câmpulung (oferită de Petru Movilă) a scos între anii 1635 și 1650 trei cărți slavone și numai una în românește, *Învățătură preste toate zilele* (tâlcuită din elină), începând cu 1637, din noua tipografie de la mănăstirea oltenească Govora ies mai multe cărți de cult în slavonește, dar și în limba română, dintre care amintim: *Ceaslovul* (1640) și *Pravila Mică* (1640-41). Ultima – tradusă de monahul Mihail Moxa – este o colecție nomocanonică sistematică, în 151 de capitole, întocmită la mănăstirea constantinopolitană Studios în anii 1387-1389, copiată de nenumărate ori de scribii moldoveni în sec. XV–XVI și tradusă în românește. Această pravilă s-a publicat în două tiraje aparte, unul pentru Muntenia, altul pentru Ardeal. De asemenea în limba română va apărea și o Cazanie (Evangelhie învățătoare) în 1642. Se presupune că cele mai multe cărți de la Govora s-au tipărit prin

osteneala egumenului Meletie, un aromân versat în ale tiparului. Tot la Govora va vedea lumina tiparului în 1647 *Imitatio Christi* (Urmarea lui Hristos) a lui Thomas de Kempis, transpusă din latinește în slavonă de către Udriște Năsturel. La fel, în vremea mitropolitului Teofil s-a întemeiat o școală slavă pe lângă Mitropolia târgovișteană. După 1646 Pantelimon–Paisie Ligaridis și Ignatie Petritzis vor înființa un Colegiu umanist în aceeași Târgoviște („schola Graeca et Latina”); din nefericire nu va rezista mult timp. Încă o faptă demnă de semnalat: în 1638 Teofil primise vizita patriarhului alexandrin Mitrofan Critopoulos care în primăvara anului următor va deceda la noi.

În mai 1648 va deveni mitropolit „ungrovalah” Ștefan care a continuat lucrarea cultural–spiritualizatoare a predecesorului, tipărind la Târgoviște unele cărți de cult (Penticostar slavon, *Mistirio sau Sacrament* (iarăși în slavonă, însă tipicul și învățătura despre primele două taine erau în română); la fel Târnosania. În 1652 apare *Pravila Mare* sau *Îndreptarea Legii*; izvoare directe ale acestui important cod: Matei Vlastaris, Manuil Malaxos (folosit des), Alexie Aristen. Și *Pravila* lui Vasile Lupu din 1646 este inserată într-însa, în mod integral. Nomocanonul de la Târgoviște, de reținut, a fost destinat și ortodocșilor ardeleni; exemplare din Marea Pravilă au circulat și în Banat.

Acuzat de a fi luat partea seimenilor răzvrățiți contra voievodului, Ștefan e demis de Matei Basarab; Patriarhia e de acord cu hotărârea domnească și printr-o proprie hotărâre (*ekdosis*) îl strămută pe Ignatie „Sârbul” (bulgar din Nicopole) al Râmnicului în scaunul mitropolitan (1653-55). Către finele aceluiași an, Ignatie va primi la Târgoviște pe patriarhul antiohian Macarie care călătorea în Principate (și în Rusia) deodată cu fiul său, arhidiaconul Paul din Alep, ce lasă posterității în scris valoroase impresii și observații. În a doua parte a anului 1655, noul domn Constantin Șerban (1654-58) îl va restabili în scaunul ierarhic pe Ștefan. Acesta, în sept. 1656, consacră pe Sava Brancovici ca mitropolit al Ardealului. Veleitățile imperiale ale lui Mihnea III Radu l-au impulsionat pe acesta să întrunească și să prezideze un sinod la Târgoviște, în ian. 1659, care a luat niște măsuri sau decizii ce încurajau – după aprecierea Patriarhiei ecumenice – relaxarea disciplinei în viața creștină. În apr.

1664 Ștefan însuși convoacă un sinod, înnoind deciziile soborului lărgit din 1596, din timpul lui Mihai Viteazul. Peste câțiva ani, în 1668 același înalt-ierarh inițiază scrierea Condicii sfinte a Mitropoliei Ungrovlahiei, ce cuprinde multe și prețioase date despre viața bisericească munteană. A murit în apr. 1668.

După hirotonirea ca arhiereu a următorului titular al Mitropoliei Ungrovlahiei, Teodosie, Radu Leon – domnul țării printr-un act oficial transferă scaunul mitropolitan de la Târgoviște la București. Atașându-se familiei Cantacuzinilor (ce erau în conflict cu Bălenii), în 1672 vlădica Teodosie va fi îndepărtat din post de către adeptul Bălenilor, Grigorie Ghica. Stă aproape 7 ani, ca exilat la Tismana. Între timp sunt aduși la cârma Mitropoliei Dionisie (1672) și Varlaam (1672-79). Acesta din urmă a ctitorit mănăstirea Turnu (din apropierea Coziei) și câteva schituri. La București va tipări „Cheia înțelesului”, în 1678, tradusă din ucraineană; autorul ei este Ioanichie Galeatovschi din Cernigov.

În apr. 1679 Teodosie e readus pe tronul Mitropoliei muntene, activând până la deces (ian. 1708). În 1680 deja scosese de sub teascuri Liturghierul în slavonă, însă cu tipicul în românește. Cu text în întregime românesc vor fi: Evanghelia și Apostolul (1682, 1683), Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur (1691) ș.a.m.d. Însă cea mai valoroasă tipăritură rămâne *Biblia lui Șerban*, din 1688, asupra căreia vom stăruii puțin.

Această Biblie este o operă excepțională ce marchează o dată în cultura autohtonă. E adevărat că ostenitorii sau diortositorii (frații Greceanu și alții) au fructificat rezultatele predecesorilor („Biblia sacra polyglotta” – Londra 1653/57; apoi tâlcuirea lui Nicolae Milescu, îndreptată de Dosotfei; Noul Testament de la Alba-Iulia din 1648 etc), dar acest monument și de limbă teologică are valoarea sa unică, servind ca punct de plecare pentru toate edițiile românești de până la 1914. E o înfăptuire editorială fără asemănare.

Este de format mare, în folio, cu textul cules pe două coloane, având 938 de pagini de hârtie densă. Cum se știe, *Biblia* de la București s-a terminat de imprimat sub Constantin Brâncoveanu. S-a mai scos și o a doua tranșă, prima epuizându-se prin trimiterea Sf. Scripturi la toate mănăstirile din țară, la biserici etc. A circulat și în Banat și în alte zone românești.

Pentru limba română literară, Biblia din 1688 are o însemnătate extraordinară, anume prin unitatea lingvistică rezultată din perfecționarea celor trei graiuri românești (cel moldovean, transilvan și cel muntean) și verificarea ce va fi făcut-o stolnicul Constantin Cantacuzino.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 183, 186 *et passim*; D. Simonescu, Gh. Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București 1981, R. Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris*, București 1984, p. 107 și urm.; Al Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 159 ș.u.; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), I, p. 456-440; II, p. 125-140; Idem, *IBOR* (2007), p. 187-190 și 205-206.

Lectură

Biblia lui Șerban – 1688

(Evanghelia după Ioan, VIII, 32-34, 41-59: Adevărul vă va face liberi.
Tatăl vostru este Diavolul. Înainte de Avraam sunt Eu)

„Și veți cunoaște adevărul și adevărul va mântui pre voi”. Răspunseră Lui: „Sămânța lui Avraam sîntem și nimănui n-am slujit niciodinioară. Cum Tu zici că < Slobozi veți fi >. Răspunse lor Iisus: „Amin, amin zic voao, că tot cela ce face păcatul, rob iaste păcatului” (...).

Deci ziseră Lui: „, Noi den curvie nu ne-am născut, pre un părinte avem: pre Dumnezău”. Zise lor Iisus: „De ar fi Dumnezău Părinte voao, doară M-aț iubi pre Mine, pentru că Eu de la Dumnezău am venit și viu, pentru că nici de la Mine am venit, ce Acela M-au trimis. Pentru ce graiul Mie u-l cunoașteți? Nu puteț să auziți cuvântul Mie u? Voi den tatăl diavolul sînteți și pohtele tatălui vostru veț să faceț. Acela ucigătoriu de oameni era de-nceput și întru adevăr n-au stătut, căci nu iaste adevăr întru el. Când grăiaște minciuna, dentru ale sale grăiaște, căci mincinos iaste și tatăl lui. Iară Eu căci adevărul zic, nu creadeț Mie. Care dentru voi Mă muștră pentru păcat? Iară de adevărul grăiescu, pentru ce voi nu creadeț Mie? Cela ce iaste de la Dumnezău, graiurile lui Dumnezău aude; pentru aceea voi nu auziți, căci de la Dumnezău nu sînteți”. Deci răspunseră jidovii și ziseră Lui: „, Au nu bine zicem noi că samaritean ești Tu și drac ai?” Răspunse Iisus: „, Eu drac nu am, ce cinstescu pre Părintele Mie u, și voi necinstiț pre Mine. Iară Eu nu cercu mărirea Mă. Iaste cela ce cearcă și judecă. Amin, amin zic voao: De va neștine cuvântul Mie u păzi, moarte nu va vedea în veac”. Deci ziseră lui jidovii: „, Acum am cunoscut că drac ai. Avraam au murit și prorocii, și tu zici < De va neștine cuvântul Mie u, nu va gusta moarte în veac >. Au Tu mai mare ești decât părintele nostru Avraam, carele au murit, și prorocii au murit; cine Te faci Tu pre Tine?” Răspunse Iisus: „, De

voiu mări Eu pre Mine, mărirea Mea nemică nu iaste. Iaste Tatăl Mieu Cela ce măreaște pre Mine, pre Carele voi ziceț că de iaste voao Dumnezău. Și nu L-aț cunoscut pre El, iară Eu știu pre El; și de voiu zice că nu-L știu pre El voiu fi aseamene cu voi mincinos, ce știu pre El și cuvântul Lui păzescu. Avraam, părintele vostru, s-au bucurat ca să vază ziua Mea, și văzu și să bucură”. Deci ziseră jidovii cătră el: „50 de ani încă nu ai, și pre Avraam ai văzut?” Zise lor Iisus: „ Amin, amin zis voao: Mai nainte de a să face Avraam Eu sînt”. Dirept aceasta ridicară pietri să-L lovească pre El, iar Iisus să ascunse și ieși den besearecă, trecând pren mijlocul lor”.

(Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură, retipărită în facsimil și transcriere, București 1988, p. 820).

Mitropoliții moldoveni Anastasie Crimca și Varlaam

Primul, Anastasie Crimca s-a ilustrat ca și caligraf, miniaturist și inograf. Era sucevean de obârșie. În iunie 1608 ajunge mitropolit al Moldovei, activând în această calitate până la trecerea în veșnicie; în anii 1617-19 a existat o întrerupere a activității sale, pentru că s-a opus procesului de închinare a mănăstirilor către „locurile sfinte”, proces ce a luat amploare și deranja. A colaborat cu autoritatea de stat, spre a veni în sprijinul celor năpăstuiți de soartă, înființând în 1619 un spital-azil la Suceava, primul spital orășenesc de la noi. Cu domnia, la fel, a conlucrat pentru îndreptarea traiului mănăstiresc; e vorba de anul 1626.

Crimca a fost un artist și un învățat de școală slavonă, ctitoria sa de la Dragomirna adăpostind – în Moldova – ultima manifestare fastuoasă a acestui curent cultural. Cărțile de cult (și nu numai), executate de el și de ucenicii săi conțin reale capodopere din sfera miniaturisticii, exegeze picturale ale literaturii religioase, în care finețea coloristică, inventivitatea abstractizărilor, noutatea și armonia unor modalități compoziționale atestă o imaginație ce depășește modelele clasice (bizantine ori slave) ale genului. Prin apelarea la unele surse apocrife, cu circulație locală, bunăoară în scena Botezul Domnului (Zapisul lui Adam) sau în icoana Învierii (Coborârea lui Iisus la iad și salvarea protopărinților; inspirată din așa-zisă Evanghelie a lui Nicodim), A. Crimca își îmbogățește panoplia tematică, transformând tema religioasă în pretexte de creație originală. În Psaltirea din 1616, ca și în alte lucrări ale sale, în care își face apariția un peisaj natural și social cunoscut, Crimca realizează – cu un veac înainte – ceea ce Dosoftei va exprima prin mijlocirea stihurilor, în Psaltirea din 1673: o sinteză a cugetării și simțămintelor proprii, uzând sugestiile contemporane și specific naționale, ce înfrumusețează cadrul arhaic și livresc al subiectelor tratate. Se cunosc peste 25 de manuscrise din timpul lui Anastasie Crimca, cele mai multe înzestrate cu miniaturi impresionante.

*

Răzeș la obârșie, din părțile Vrancei, Varlaam s-a afirmat ca scriitor și traducător bisericesc de valoare. A învățat greaca și slavona în „schitul lui Zosim” de pe Valea Secului; s-a călugărit la Secu. Nu este exclus ca educația spirituală să și-o fi desăvârșit în preajma lui Anastasie Crimca. În 1618 a redat în românește „Scara” sfântului Ioan Klimax, scriere mistică foarte gustată în mediile monahale, în primul rând. Deși această tâlcuire nu s-a tipărit, ea a avut o largă circulație în copii manuscrise. Pentru Varlaam *Leastvița* sau *Scara paradisului* este totodată o lucrare de atitudine îndreptată în sensul sprijinirii luptei pentru menținerea integrității sufletești și teritoriale în fața primejdiei musulmane. Tema Scării raiului este reprezentată pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Sucevița și Râșca, e cunoscută și în arta populară sub numele de „scara pisicii”, îndeosebi în sculptura stâlpilor de lemn de la casele maramureșene, ori pe ouăle încondeiate.

În decembrie 1628, în fruntea unei solii, este trimis de domnul Miron Barnovschi la țarul Rusiei. În 23 sept. 1632 ajunge mitropolit. Peste un an se găsea ca protos al soborului ce a sfințit la Lvov, ca mitropolit, pe Petru Movilă. În 1639 este desemnat drept unul dintre cei trei candidați la tronul Patriarhiei ecumenice. Tot în 1639 (6 mai) târnosește „Sf. Trei Ierarhi” din Iași, ctitoria lui Vasile Lupu, unde în 1 iunie 1641 vor fi depuse moaștele Cuvioasei Paraschiva. În 1640, îndemnat de Varlaam, Vasile Lupu întemeiază – după modelul kievean – Colegiul de la Trei Ierarhi, cu elemente de învățământ superior (după 1646 conducerea școlii au preluat-o dascălii greci).

Deja în 1637, Varlaam finisase *Cazania* sa, intitulată „Carte românească de învățătură”. El socotea această scriere un „dar limbii românești” făcut „către toată seminția românească”. În tipografia trimisă de Petru Movilă și instalată la „Trei Ierarhi” s-au tipărit cu predilecție – prin purtarea de grijă a lui Varlaam – cărți în românește, traduceri proprii sau ale lui Eustratie logofătul. Întâia tipăritură ieșeană – din 1643 – este *Cazania* amintită *supra*; ea este bazată pe izvoare neobizantine cunoscute prin tâlmăcirii slavone (Damaschin Studitul *et alii*), menită să tempereze zelul omiletic al calvinizanților de peste munți. Scrisă într-o limbă românească aleasă, *Cazania*

aceasta se va bucura de un inegal succes în rândurile românilor transilvani, bănățeni etc. Câteva amănunte legate de memorabila lucrare, merită a fi spuse. Autorul – sau cel ce antologhează textele în cauză – recurge și la elemente din folclorul român. Durerea Fecioarei Maria, la răstignirea Fiului ei, ia proporții cosmice, sugerând atmosfera din Miorița. În predica de la Întâmpinarea Domnului apare motivul „amărâtă turturea” (cu originea în Fisiologul, carte populară bizantină), iar alte elemente populare pot fi descoperite în cazania de la Învierea lui Lazăr sau în cea de la Florii etc. Calitatea de prim ordin a lui Varlaam rămâne aceea de mare ctitor al limbii literare. Dotat cu un autentic simț al limbii, el valorifică – în opera sa – toată bogăția limbii române, în fraze plastice și iscusite, nu lipsite de cursivitatea și firescul exprimării populare.

Despre așa-zisul sinod ieșean din anul 1642 vom discuta pe larg în alt capitol, când vorbim despre Petru Movilă. În 1644 se tipărea la Iași *Șapte taine a(le) Bisericii*. La traducere, Varlaam a fost ajutat de Eustratie logofătul. De asemenea în acel an (1644) Varlaam fu trimis în misiune diplomatică la Târgoviște, pentru a împăca pe cei doi domnitori: Vasile Lupu și Matei Basarab. Acolo, prin Udriște Năsturel, cunoaște un catehism calvinesc tipărit în 1642. În scopul consolidării credinței ortodoxe atacate, Varlaam convoacă în 1645, la Iași, un sinod cu participarea ierarhilor moldoveni și munteni. Cu acest prilej este respins acel catehism reformat prin „Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc”, redactat de însuși mitropolitul moldovean. Abia în 1656 (la Alba-Iulia) vor da calvinii un răspuns la... Răspunsul lui Varlaam, prin „Scutul catihismului”.

Dintre tâlcuirile logofătului Eustratie, pomenit nu o dată și până acum, cea mai însemnată este aceea privind codul numit „Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe” (1646). Pravila lui Vasile Lupu e alcătuită din două surse: Codul rural bizantin, pe de o parte, și pe de alta, numeroase extrase din opera latină a italianului Prosper Farinaccius (+ 1618), cunoscută sub titlul de „Praxis et theoreticae criminalis”, ambele părți fiind traduse în română din neogreacă.

Mitropolitul moldovean depășește etapa tipăririi cărților ecleziastice în slavonește, inițiind un puternic curent de difuzare a cărții românești, care va fi continuat mai târziu de Dosoftei.

Eforturile depuse în această direcție, grija continuă de ocrotire și consolidare a Ortodoxiei – ca o expresie a ființei naționale –, simțul limbii și vigurosul talent artistic al lui Varlaam, îl înscriu în pleiada marilor personalități ale spiritualității și culturii noastre.

Bibliografie

Dicționar al literaturii române de la origini până la 1900, București 1979, p. 242-243, 882-885; N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, I, București 1990, p. 33-36; I. D. Ștefănescu, *Arta veche a Maramureșului*, București 1968, p. 65; *Crestomație de literatură română veche* (coord. I. C. Chițimia și Stela Toma), Cluj-Napoca 1984, p. 119; M. Păcurariu, *IBOR* (1991), II, 5-31; Idem, *IBOR* (2007), p. 190-194; Idem, *Studii*, p. 11-61.

Lectură

Varlaam al Moldovei: „Plângerea Maicii” (cazanie fragmentară)

(...) Acolo era atunci și preacurata Fecioara Maria, maica Domnului, de multă jeale și de mare obidă cuprînsă pentru toate muncile fiului său, ce le vădzușă toate însăși cu ochii săi. Că numai svenția sa ce fu la toate muncile lui Hristos, ca o maică ce o doare inima de fiul său. Pentr-aceia mult amar și durere avu când pogorără pre Hristos de pre cruce. Vădzând ranele lui și moartea rre și groadnică, să împlu de durere inima și trupul ei și cu jale începu a plânge ș-a grăi:

O, iubit fiul meu, unde lași maica ta? Într-a cui casă mă tremiti? Lași-mă de-acmu, fiul meu și de astădzi mă desparț de tine. Dară pre cine voi avea agiutoriu? Pre cine voi avea mângâiare? Că pre tine, fiul meu, am avut nediajde, pre tine tată și îmă și Dumnedzău, de agiutoriu și de folosire. Dară de-acmu pre cine voi avea în locul tău, fiiul meu? Amar mie, sângurata de mine! N-am tras nediajde, fiiul meu, când te-am născut, de una ca aceasta. N-am așteptat să trag atâta scârbă și dosadă, fiul meu, nice atâta amar și duriare. Când te-am născut, fiul meu, n-am sâmtiț durere, iară acmu cumplită durere sâmtiț într-âanima mea. În loc de bucurie, fiiul meu, iau scârbă; în loc de veselie, amar; în loc de desvătare, nevoe; în loc de ușurare, greutate; în loc de dzii bună, fiiul meu, vădz dzi rea și cumplită; în loc de cât bineam nădejduit să aiub, fiul meu, pentru nașterea ta, acmu atâta rău și duriare am. Unde iaste Gavriil arhangel ce mi-au dzis să mă veselesc. Să-l vădz încai acmu să grăiesc cătr-îns puține cuvente. Că el mi-au dzis că mă voi veseli, iară eu acmu, fiul meu, mă amărăsc și mă dosădăsc. Dzisu-mi-au că împărăția ta nu va avea svârșit, iară eu te vădz, fiul meu, nu ca un-părat, ce ca un vinovat (...). (*Crestomație de literatură română veche*, cit., I, p. 122).

Petru Movilă și „sinodul” ieșean

Petru Movilă, fiul de domn moldovean, care a păstorit în anii 1633-46 Mitropolia Kievului – dependent în acel timp de regatul polonez – a fost un eminent sprijinitor al culturii atât în Moldova cât și în Țara Românească; lui i se datorează renașterea activității tipografice în Muntenia. Se cunosc numele cărțurilor, mireni sau bisericești, care au vizitat Rusia kieveană și au intrat în contact cu învățatul mitropolit: un Udriște Năsturel, un Meletie Macedoneanul (sau aromânul).

A văzut lumina zilei la Suceava, în 1596. A studiat la școala Frăției ortodoxe din Lvov, apoi a intrat în mănăstirea kieveană Lavra Pecerskaja, ajungând în cele din urmă (în 1627) starețul aceluia așezământ monahal. În 1631 întemeiază un colegiu la acea Lavră, ce va fuziona cu școala Frăției ortodoxe, extinzându-și astfel programa de studiu (limbile latină, polonă, slavă și elină, o serie de materii începând cu gramatica și terminând cu retorica, filosofia și teologia); mai târziu va deveni o vestită academie de profil teologic.

În anul 1632, dimpreună cu aristocrați ortodocși și protestanți, militează același Petru Movilă ca să acceadă la tronul regal al Poloniei Vladislav IV, ce va confirma ulterior unele drepturi pe seama ortodocșilor: liberul exercițiu al cultului, acceptarea Mitropoliei kievene cu 4 dieceze sufragane, posibilitatea ca Biserica ortodoxă să aibă biserici, școli, tipografii și spitale, restituirea lăcașurilor sfinte, preluate abuziv de greco-catolici ș.a.m.d.

Petru Movilă este consacrat ca mitropolit în 28 apr. 1633 la Lvov, fiind prezent și Varlaam al Moldovei. Toată activitatea îndeplinită de acesta, în domeniul cultural-teologic, a însemnat o perioadă de primenire a tradiționalei culturi bizantino-slave, așezând-o oarecum pe o linie de occidentalizare. În pofida acestui fapt, Ortodoxia – în fondul ei – nu a fost nicio clipă afectată și propaganda unită n-a câștigat izbânzi. Sunt cunoscute circa 50 de tipărituri apărute prin purtarea-de-grijă a mitropolitului kievean, o

parte lucrate de el personal, altele lucrate de discipoli sau colaboratori: cărți cultice, scrieri de doctrină și edificare spirituală și tratate polemice antilatine; exemplificăm cu numai două titluri: *Evhologhion* – 1646 și *Lithos* – 1644. Însă cea mai însemnată din operele sale rămâne *Mărturisirea ortodoxă*. Să înfățișăm, rezumativ, contextul în care s-a elaborat.

Urmașul lui Chiril Lukaris la tronul patriarhal de pe Bosfor a fost filocatolicul Chiril II Contari (Contarini), și el din Creta de origine. Acesta, în sept. 1638, convocă și conduse la Istanbul un sinod care recuză Mărturisirea calvinizantă și însăși persoana lui Lukaris; e unicul sobor care a condamnat persoana lukariană. În curând, în anii 1639-40, Petru Movilă redactează în latinește o Mărturisire a Bisericii ortodoxe, structurată în trei părți conform celor trei virtuți teologale: credința, nădejdea și iubirea. Materia e repartizată pe 261 de întrebări și răspunsuri. Un sinod kievean din sept. 1640 încuviință această alcătuire movileană, cu excepția a două învățături: locul sufletelor după moarte (purgatoriul) și momentul prefacerii Darurilor în cadrul Sfintei Liturghii. Pe urmă, sinodul constantinopolitan, întrunit de noul patriarh ecumenic Partenie I, incriminează Mărturisirea geneveză calvinizantă, însă nu mai condamnă pe Chiril Lukaris, apreciind că nu el a fost autorul ei. În același timp, decide ca Mărturisirea lui Petru Movilă (*Expositio fidei*) să fie supusă unei discuții între teologi, atât din Rusia Mică, cât și din Constantinopol, pentru a se ajunge la o formă acceptabilă, după care sancționarea Marii Biserici rămânea doar o formalitate. Delegații sosiți la Iași, la întrunirea sau la „sinodul” respectiv au fost următorii: Isaia Trofîmovici și Ignatie Oxenovici (egumeni), Iosif Kononovici (rectorul Academiei kievene), Porfirie (ex-mitropolitul Niceii) și Meletie Syrigos, predicatorul Patriarhiei ecumenice (unul dintre cei mai mari teologi ai vremii). A fost mai degrabă, cum sublinia regretatul acad. Al.Elian, „o reuniune de experți” în probleme în care erau direct interesate doar cele două centre: Kievul și Constantinopolul. Acești teologi au îndreptat punctele neortodoxe, după o cercetare minuțioasă a întregii Mărturisiri, în sensul că nu există purgatoriu, iar prefacerea Darurilor are loc deodată cu epicleza. Cvasi-sinodul ieșean din 1642 s-a abținut să osândească vreo scriere, reală sau contrafăcută, de-a lui Chiril Lukaris.

Remaniată, Mărturisirea lui Movilă a fost transpusă în greaca populară de Meletie Sirigul.

Comparativ cu scrierile dogmatice („mărturisiri”), aparținând lui Mitrofan Kritopoulos și Dositei al Ierusalimului, Mărturisirea movileană, construită sub formă catehetică, conține – cum s-a relevat – trei secțiuni cu 261 de subdiviziuni. Ea se bazează cu prioritate pe Biblie și, într-o proporție mai mică, pe operele Sfinților Părinți. Citatele scripturistice sunt extrem de bogate putând fi întrebuințate, lesne, și de clerici în omilii. Din literatura post-patristică, Petru Movilă a apelat la scrierile lui Teofilact, arhiepiscopul Orhidei (+1118). Singurul teolog catolic indicat (partea I, întrebarea 71) este cardinalul Cezar Baronius (+1607), în legătură cu istoria lui Filioque. Privitor la surse, mitropolitul kievean s-a inspirat și din catehismul latin al lui Petru Canisius (1555).

Textul grec al „Mărturisirii ortodoxe a Bisericii universale și apostolice a Răsăritului”, elaborată de Petru Movilă, a primit aprobarea cuvenită din partea patriarhilor orientali (*Consensus Ecclesiae dispersae*) în 1643 și în anii următori, devenind cea mai importantă carte simbolică a Ortodoxiei postbizantine. A cunoscut o neobișnuită răspândire. Prima oară s-a tipărit la Amsterdam, în 1643 (varianta latină), iar în grecește, în 1667, tot la Amsterdam; au urmat alte ediții elinești și mai multe tâlmăciri în alte idiomi europene (în engleză, în 1762). În românește Mărturisirea movileană s-a tradus și imprimat pentru prima dată în 1691, la Buzău. O tâlcuire modernă a dat în 1981 regretatul profesor Al. Elian.

Cum e știut, toate „mărturisirile de credință”, cărți de învățătură și de zidire sufletească, veridice ghiduri pentru credinciosul pravoslavnic, fac parte din Tradiția bisericească.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p.184; Al. Elian, în vol. „De la Matei Basarab la Constantin Brâncoveanu” – „From Matei Basarab to Constantin Brâncoveanu”, București 1992, p. 11 și 21; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 194-198; V. Muntean, *Istoria creștină generală*, II, București 2008, p. 242-246 (cu bibliografie).

Lectură

Petru Movilă: Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe (câteva extrase)

ÎNTREBAREA XXXVII

Care este al treilea articol al credinței?

RĂSPUNS

Care pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire S-a pogorât din ceruri și S-a întrupat de la Duhul Sfânt și din Maria Fecioara și S-a făcut om.

ÎNTREBAREA XXXVIII

Ce învață acest articol al credinței?

RĂSPUNS

Patru lucruri învață. Întâi, că Fiul lui Dumnezeu, pentru mântuirea noastră, S-a coborât din ceruri, după făgăduința Sa, în pântecul Preacuratei Fecioare Maria, cum Însuși spune despre Sine: *Și nimeni nu S-a suit la cer, decât Cel ce S-a coborât din cer, Fiul omului* (In. 3, 13). Și S-a coborât din cer, nu ca să schimbe locul, fiindcă, odată ce este Dumnezeu, Se află pretutindeni și pe toate le împlinește, ci fiindcă așa a bineplăcut Măreției Sale să Se smerească pe Sine luând firea omenească. În al doilea rând, acest articol învață că Domnul nostru Iisus Hristos a luat adevărata fire omenească și nu una părelnică sau închipuită. Și atunci trupul Său s-a plămuit în pântecul Preafericitei Fecioare, când ea a răspuns îngerului și a zis: *Iată roaba Domnului, fie mie după cuvântul tău* (Lc. 1, 38). Atunci, de îndată S-a făcut om desăvârșit, cu toate mădulele Sale, și cu suflet care gândește, unite cu Dumnezeu. Și, într-unul și același ipostas, a fost Dumnezeu adevărat și om adevărat. Și neprihănită Fecioară a fost cunoscută drept Maica lui Dumnezeu, după cum Elisaveta a grăit către ea: *Și de unde mie aceasta, ca să vină la mine Maica Domnului meu?* (Lc. 1, 43). De asemenea este nevoie să știm și aceasta, că nici firea dumnezeiască nu s-a schimbat în cea omenească, nici cea omenească în cea dumnezeiască, ci fiecare fire a rămas întregă într-un singur ipostas, cu toate însușirile ei afară de păcat, cât privește firea omenească.

ÎNTREBAREA CXV

Care este a șasea Taină?

RĂSPUNS

Cinstita nuntă, care se face mai întâi prin învoirea dintre bărbat și femeie, fără vreo piedică oarecare. Această învoire nu este socotită drept o înțelegere pentru adevărata nuntă decât atunci când ei înșiși mărturisesc unul celuilalt făgăduința lor înaintea preotului și când își vor da mâna, arătând că va păstra unul față de celălalt credință, cinste, dragoste în căsnicie pe toată viața lor și nu-l va părăsi unul pe celălalt în vreo primejdie. Această învoire și făgăduință a lor se întărește, apoi, se binecuvintează de preot și se împlinește ce stă scris: *Cinstită să fie nunta întru toate și patul nespurcat* (Evrei 13, 4).

ÎNTREBAREA CXVI

Care sunt roadele acestei Taine?

RĂSPUNS

Întâi că omul, odată cu nunta, se îndepărtează de la orice primejdie de curvie și neînfrânare, fiindcă cinstita nuntă de aceea a fost orânduită, ca să stingă pofta trupească (...).

ÎNTREBAREA LXIII

Care este a șasea poruncă?

RĂSPUNS

Să nu ucizi!

ÎNTREBAREA LXIV

Cum trebuie înțeleasă această poruncă?

RĂSPUNS

Porunca aceasta învață ca niciun om care se teme de Dumnezeu să nu săvârșască omor, nu numai față de trup, dar și de suflet. Cei ceucid trupul iau viața vremelnică, dar cei care omoară sufletul îl lipsesc de viața cea veșnică. Și aceștia sunt mai mari ucigași, așa cum sunt ereticii, învățătorii mincinoși și creștinii răi, care dau pildă de viață desfrănată, când, adică, pricinuiesc sminteală. Pentru aceștia Scriptura spune: *Iar cine va sminti pe unul dintr-aceștia mai mici care cred în Mine, mai bine i-ar fi lui să i se atârne de gât o piatră de moară și să fie afundat în adâncul mării*” (Mt. 18, 6). Uciderea se săvârșește nu numai cu fața însăși, ci și cu voința, cu ajutorul dat, cu îndemnul, cu învoirea la omor. În această poruncă se mai cuprind și toate acele patimi de pe urma cărora se întâmplă omorul, adică trufia, pizma, ura, setea de avuție și cele asemănătoare.

(Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe, trad. Al. Elian, București 1981, p. 53-54, 103 și 177.

Mitropoliții ardeleni din secolul al XVII-lea

Primii succesori ai lui Ioan de Prislop au fost Teoctist (1606-1623) și Dosoftei (până în 1627), ultimul fiind îndepărtat din post de principele Gabriel Bethlen căruia nu i-a plăcut că mitropolitul a luat măsuri în „sobor”, în 4 iulie același an, pentru îndreptarea stării religios-morale a preoțimii și păstoriților; fixase și un număr ridicat de praznice spre a ușura traiul credincioșilor iobagi. După demiterea sa, urmează Ghenadie II în care principele calvin credea că are un colaborator ce-l va sprijini în acțiunile de calvinizare a românilor; Bethlen – cum se știe – se adresase ecumenicului Chiril Lukaris, solicitându-i acordul pentru trecerea credincioșilor ardeleni la religia reformată. Firește, patriarhul constantinopolitan a refuzat să-și dea acest consimțământ, arătând că pentru a izbuti acest plan „ar trebui, mai întâi, să rupă legătura de sânge și de simțire care zvâcnește în taină, dar cu multă putere, între românii din țara Transilvaniei și locuitorii din țările Munteniei și Moldovei. Negreșit, domnii vecini ai ziselor țări nu vor îngădui aceasta niciodată și foarte sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, cel puțin cu îndemnuri tainice”. Acest fragment citat punctează îndeajuns puternica percepție în străinătate a unității spirituale a românilor. Și completează același patriarh: „Dacă am sprijini (...) o astfel de trădare, am săvârși un păcat așa de mare, că nici toate chinurile iadului nu ni l-ar putea spăla”.

Să amintim și aceea că din vremea lui G. Bethlen mitropolitul ortodox transilvan trebuia să asculte de superintendentul calvin și să respecte anumite condiții; ele însă nu erau observate decât în parte. Ghenadie, prin gestul colegial, frățesc, al mitropolitului muntean Teofil, a primit – pentru nevoile mitropoliei ardeleni – Pravila de la Govora (o ediție specială, cu specificarea numelui lui Ghenadie pe foaia de titlu). Tot Teofil l-a ajutat să înființeze o tiparniță la Alba-Iulia, dar aceasta abia în 1641 va reuși să imprime „Evanghelia cu învățătură”, sub „arhimitropolitul” Iorest.

Așadar, în 1640 ajunsese în fruntea Bisericii transilvănene Ilie-Iorest, ardelean de origine. Numirea aceasta s-a datorat lui Vasile Lupu, pe atunci apropiat al lui Gh. Rákóczy. În febr. 1642, dieta transilvăneană îl acuză pe noul mitropolit că sfințește clerici dintre iobagi – în paguba domnilor de pământ –, ca să-i salveze din umilitoarea stare de dependență feudală. Deteriorându-se relațiile moldo-ardelene, la începutul anului 1643 Iorest este judecat, demis și întemnițat; a fost eliberat în noiembrie același an, după ce 24 de chezași au garantat că vor achita 1000 de taleri pentru vistieria princiară. În vara lui 1645 îl vedem pe nefericitul Iorest în Rusia, cu scopul de a aduna sumele necesare răscumpărării chezașilor. Într-adevăr, țarul și-a arătat mărinimia, iar vlădica Iorest a revenit și a plătit garanția. Va trăi, până la moarte, la Putna.

În jurul lui 1 martie 1643 adunarea protopopilor îl desemnează pe Simion Ștefan „arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramureșului și a toată țara Ardealului”. Și noului ierarh i se vor prezenta destule puncte sau clauze calvine: să predice preoțimea în românește și numai după Biblie, să se desființeze iconodulia și venerarea crucii, oficianții să nu consacre pâinea și vinul în cadrul Euharistiei, să nu boteze după rânduiala ortodoxă și altele; nu va fi respectată decât prima „îndrumare”. Superintendentul Ștefan Katona Geléji (+ 1649), cum observase și Nicolae Iorga, reușise să sfărâme oarecum unitatea ierarhiei românești intracarpătice. Mai mult, în 1654 însuși pedagogul husit Jan Comenius îi va sugera lui György Rákóczy să fie un Mesia politic.

O remarcabilă înfăptuire a lui Simion Ștefan rămâne editarea Noului Testament de la Alba-Iulia (1648), în care folosise o limpede și frumoasă limbă română. Tâlcuirea neotestamentară de care vorbim fu începută de ieromonahul Silvestru, iar după decesul acestuia mitropolitul mobilizează mai mulți învățați și împreună termină și desăvârșesc tâlmăcirea. Unele formulări – privind teoria circulației cuvintelor, ca și explicarea istorică a diversificării dialectale – au devenit faimoase, ideile respective fiind larg dezvoltate de lingviștii noștri de mai târziu. În 1651 va apărea Psaltirea. Simion Ștefan va trece la Domnul în vara anului 1656.

Sava Brancovici, alt mitropolit transilvan (1656-1680), avea o competență foarte întinsă: peste Ardeal și o parte din Banat etc. Dar în anul 1657, Suzana Lórantffi (văduva lui G. Rákóczy) a căutat prin diverse măsuri să câștige prozeliți printre preoții și învățătorii români. Anul următor (1658), alt avatar se ivește: cu prilejul expediției otomane în Transilvania, sunt incendiate și prădate catedrala și sediul mitropolitan din Bălgradul românesc (Alba-Iulia). O tulburare în plus: în iulie 1659, Mihail Apaffi I (1661-90) îl înlocuiește temporar pe Sava cu un rus numit Ghenadie. În 1667 avea loc un nou diferend cu principele, Sava fiind silit să călătorească la Moscova după sprijin. Apar tribulații și mai grave: în 1674 se decretează supunerea totală a ortodocșilor față de superintendentul calvin, intenționându-se desființarea Bisericii lor. Peste câțiva ani, în 1680, se intentează un proces lui Sava II Brancovici, bazat pe mărturii false. Cronicarul maghiar Cserej Mihaly ne relatează că, după ce a fost încarcerat, mitropolitul ortodox era biciuit până când „se rupeau cămașa (...) și carnea de pe trupul lui”, informație confirmată de istoriograful sas Andreas Gunesch. Eliberat, în sfârșit, prin intervenția voievodului muntean Șerban Cantacuzino, Sava – bătrân și bolnav – va deceda în curând. Următorul arhiepiscop Iosif Budai (1680-82), după toate probabilitățile, a fost asasinat la ordinul lui Apaffi. Pe un alt mitropolit, Varlaam (1685-92), protopopul filocalvin Ioan Zoba – revenit deplin la ortodoxie – îl va ajuta să tipărească unele cărți cultice românești.

„Om slab și șovăitor”, Mihail Apaffi este contemporan cu asediul Vienei, când conducătorii români din Principate, Șerban Cantacuzino și Gheorghe Duca, îi servesc pe imperiali cu date utile privind armata turcească. Despresurarea capitalei austriece în 1683 demonstrează că „vulturii imperiali luară acum un zbor neobișnuit”, că declinul otoman era ireversibil, că începuse „epoca retragerii”; țările europene intrară realmente într-o continuă ascensiune economică și politică. Prin urmare, la 8 mai 1688, Dieta transilvană acceptă „protecția” împăratului vienez Leopold I care va confirma libertățile și privilegiile categoriilor sociale din Ardeal, favorizate și înainte. Dominația austriacă (din 1867 dualistă, adică austro-ungară) va dura până la Unirea din 1918, când se pun bazele României Mari.

Câteva concluzii le socotim necesare. După cum sesizase N. Iorga, nu avem de-a face cu o politică calvină consecventă a principatului transilvănean; a existat totuși o politică religioasă reformată pentru clericii și țărani români spre a fi ruși definitiv de „legea” (confesiunea) ortodoxă și de românitatea extracarpatică. Se ținea, în final, deznaționalizarea băștinașilor.

Cu toată „evangelizarea opresivă”, la un moment dat, nu observăm o calvinizare efectivă a Bisericii ardeleni în privința dogmei, ci mai mult a unor aspecte administrative. Opțiunea românilor ardeleni și bănățeni a fost de a-și menține unitatea spirituală cu conaționalii de dincolo de munți.

Trebuie, pe urmă, respinsă ca neîntemeiată aserțiunea unui autor contemporan nouă că „reformatorii (...) au contribuit semnificativ la formarea poporului român”. Neamul românesc era format cu mult înainte de apariția calvinismului. Nu este fundamentată nici suținerea că producțiile literare calvine ar fi echivalat cu introducerea limbii române în cult, la români, ci doar cu un stimul. Noul tratat academic de „Istoria românilor” constată just „că factorii spirituali care au favorizat scrisul în limba română au fost multipli, că nu se poate vorbi doar de o anume confesiune reformată...”, dovezi cu privire la scrisul în românește fiind încă de la finele veacului XIV-lea; necesitățile interne nu sunt de neglijat.

Dar este acceptabilă afirmația aceluiași cercetător (G. Hancock-Ștefan), anume: „în prezent nu există o Biserică Reformată românească”, majoritatea românilor profesând credința moștenită.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 175 et passim; *Românii și asediul Vienei (1683). Culegere de studii*, București 1983; „Relații interconfesionale româno – maghiare în Transilvania” (și în maghiară, text paralel), de A. Dumitran, Gúdor Botond și N. Dănilă, Alba-Iulia, 2000; M. Păcurariu *IBOR* (1991), II, p. 61 și urm.; Idem, *IBOR* (2007), p. 201-204; V. Muntean, *Exegeze istorice și teologice*, Timișoara 2005, p. 64-72.

Lectură

Din prefața lui Simion Ștefan la Noul Testament de la Alba-Iulia (1648)

Aceasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăiescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip. Pentr-aceaia cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip. Au veșmânt, au vase, au altele multe nu le numescu într-un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii umblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sânt bune carele le înțeleg toți; noi drept aceaia ne-am silit den cât am putut să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iară că nu vor înțeleage toți, nu-i vina noastră ce-i de vina celuia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări de ș-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăiescu toți într-un chip (...). (*Crestomație de literatură română veche*, cit., I, p. 92)

Viața ecleziastică din Banat, Crișana și Maramureș în veacul XVII

Nu se cunoaște în mod precis când s-a constituit mitropolia cu reședința la Timișoara. În anii 1608-1612 este atestat aici episcopul-mitropolit Neofit, urmat mai târziu de Isaia II, în 1640.

Cel mai important ierarh timișorean a fost, însă, Iosif cel Nou de la Partoș; era grec după mamă. Cu unele întreruperi, a păstorit în anii 1643-1650. Tânărul Iacob – cum se chema înainte de călugărire – a fost închinoviat la mănăstirea atonită Pantokrator, devenind ieromonahul Iosif. În 1643, cum spuneam, deși era înaintat în vârstă, acceptă să fie cărmuitorul sufleteș al românilor bănățeni, firește cu binecuvântarea Patriarhiei ecumenice. Cu toate că arhipăstoria sa nu a durat mulți ani, Sf. Iosif s-a străduit să organizeze îndestulător viața eclezială din regiunea Banatului, să consolideze dreapta-credință într-un timp când islamicii (destul de toleranți în privința religiei) gestionau pașalâcul Timișoarei. Pentru viața lui de sfințenie, poporul evlavios l-a socotit pe Iosif sfânt, imediat după intrarea sa în eternitate, dar canonizarea oficială va avea loc abia în 1956, la Timișoara, unde se găsesc de atunci sfintele sale moaște. Peste un deceniu, și sinodul Bisericii sârbești a decis ca numele Sf. Iosif cel Nou să fie trecut în sinaxarul sârb.

Al vlădică la Timișoara a fost Neofit II, în anii 1650-1655. La 1656 Sava Brancovici al Ardealului va exercita o autoritate spirituală și asupra Banatului de Lugoj-Caransebeș. Către finele secolului XVII, alți ierarhi sunt menționați în documente, precum Mihail „episcopul Timișoarei și Bechicherecului” (1681-1687), Vasile (1688) și Iosif II, misiunea celui din urmă desfășurându-se în anii 1688-1690 și 1693. Cum ne arată diploma lui Leopold I, din 21 aug. 1690, patriarhul Arsenie III Ciarnoievici este desemnat conducătorul suprem, în domeniul spiritual, al greco-orientalilor din monarhie. În 1695 se vor stabili 7 eparhii ce-i aparțineau dintre care trei existau anterior (Timișoara-Ienopole, Vârșeț și Buda), iar patru au fost acum create.

În Banatul sârbesc, la Vârșeț, sunt documentați următorii ierarhi: episcopul Simion ,ante 1611,după aceea mitropolitul Antonie (1611-1620; a călătorit până la Moscova după „mile” pentru Patriarhia de Peci-Ipek). In 1641 funcționa ,la Vârșeț sau la Caransebeș, alt ierarh ortodox.Inainte de 1662, îl întâlnim în acte pe mitropolitul Teodosie al Vârșețului și Caransebeșului, care și el s-a deplasat în Rusia după subsidii; fu întovărașit de trei monahi de la Vodița pentru care s-a cerut ajutor: mănăstirea respectivă fusese jefuită și stricată de otomani. Nu-i cunoaștem numele celui mitropolit de Vârșeț și Caransebeș de la anul 1666, nici cel al episcopului dreptcredincios al Caransebeșului - numai - din1669. Mult mai târziu, îi succede aromânul Spiridon Știbița, în anii 1695-1699. De adăugat că din decada a șaptea a aceluiași secol XVII (anii 1660 și 1666) se păstrează două „catastife de mile”, strânse pe seama patriarhiei Ipekului. Reprezentanții acesteia au cercetat prima dată 168 de așezări și 3 mănăstiri bănațene, iar a doua oară 103 localități (din care 93 satești, restul orașe), ca și 8 așezăminte monastice. Cu sprijinul cnejilor și al parohiilor s-au adunat importante sume bănești, vite, cereale etc., ceea ce arată că autohtonii români (majoritatea) dețineau o situație materială îndestulătoare.

Un Sava – atestat documentar la 1606 (până în 1627) – era episcop de Lipova (inițial, la Ineu). În anul următor, ecumenicul Chiril Lukaris sfințește un nou episcop, pe Longhin Brancovici; rezida ca „mitropolit” în Ineu. În 1629 acesta se îndreaptă (a doua oară) către Rusia, după ajutoare; se retrage din scaun la o dată neprecisă. La 1641 un Meletie este înlăturat pentru abuzuri și înlocuit cu Sofronie care tot înspre Rusia își va călăuzi pașii , ca *mitropolit* al cetăților Lipova și Gyula. La 1664 păstorește în părțile arădene, la Lipova, un Ștefan. Spre sfârșitul veacului (în 1690), Isaia Diacovici este atestat ca ierarh la Ineu; în anul 1706 va transfera oficiul episcopal la Arad, unde va activa până în 1710.

Să notăm – privitor la situația bisericească din zona Oradiei – că precum Ghenadie I la 1581 avusese jurisdicția și peste credincioșii din acele părți, tot așa Ghenadie II al Ardealului, în 1628, apare ca arhipăstor și peste Oradea și împrejurimi, precum și peste Sătmar. Iar în 1656, Sava Brancovici avea oblăduirea nu numai

asupra „Severinului” (Banatul de Lugoj-Caransebeș, cum am spus), ci și asupra Zarandului, Bihorului și Maramureșului.

Nici Crișana n-a fost ocolită de acțiunea prozelistă calvină. La începutul secolului XVII autoritatea statală calvină scotea de sub obediența episcopului Sava de la Ineu pe preoții calvini. De-a lungul veacului XVII diverse „sinoade” calvinești ungare, întrunite în unele locații bihorene, au urmărit consecvent atragerea băștinașilor la calvinism. În 1651, de pildă, principele Gh. Rákóczy îl face „episcop” român-calvin pe un preot de la sat (Avram). Părintele prof. M. Păcurariu scrie că urmașii acestuia cu siguranță că s-au maghiarizat. După anul 1660, înființarea pașalâcului de Oradea a atras după sine stingerea treptată a prozelitismului reformat în Bihor. În 1664 apare un episcop ortodox în zonă, trimis de Constantinopol după strângerea de ajutoare. Mai târziu, în 1695, la Oradea rezida episcopul Efreem ce se va uni curând cu Roma.

În ceea ce privește starea religioasă a românilor maramureșeni, trebuie decelat faptul că până la începutul veacului XVII o parte dintr-înșii au ascultat de episcopul rutean de Muncaci. Cum e cunoscut, în prima parte a anului 1600, sub Mihai Viteazul, a fost numit episcop în Muncaci și Maramureș Serghie de la Tismana, dânsul scriind în 1604 că avea în grijă „Episcopia din Muncaci, mănăstirea Peri de lângă Câmpulung în Maramureș, Habra de lângă Baia Mare, ținutul Chioarului”, cu alte cuvinte supravegherea clericilor și păstoriiților ruși, români, ruteni și sârbi din părțile acelea. El a activat până după anul 1616, când s-a retras în Polonia; mai târziu va reveni la Tismana. Tot în veacul XVII mai sunt înregistrați în felurite înscrisuri și alți ierarhi ce au păstorit în Muncaci și Maramureș.

În apr. 1606, de exemplu, jurisdicția episcopului Spiridon al Vadului s-a extins – prin voința lui Gabriel Báthory – și în Maramureș. În 1608, trimis de domnitorul moldovean Constantin Movilă, sosește în aceeași regiune maramureșeană episcopul Silovon (Silvan?). În 1615 episcopul Vadului, Teofil, va păstori și peste Țara Maramureșului. În febr. 1623, un episcop Petronie avea în subordine și Maramureșul, însă la 1 iunie același an, jurisdicția în cauză o va avea românul Eftimie al Vadului. În ianuarie 1627 va ajunge episcop al Muncaciului și Maramureșului Ioan Grigorovici (până în 1633). În

1634 e ales un alt titular, în persoana românului Dosoftei. Succesorii – mai mult de neam rutean – nu au rezistat mult pe scaunul arhieresc, ca și predecesorii lor de altfel.

Din cele consemnate mai înainte, se observă că jurisdicțiile unor episcopi de Muncaci și Maramureș nu erau clar delimitate.

De reținut că, în apr. 1646, o parte din rutenii subcarpatici s-au unit cu Roma, după ce în 1596 unii preoți și enoriași ucraineni acceptaseră uniația de la Brest-Litovsk. Rațiunile care au determinat ca 63 de clerici ruteni de la Uzhorod (Ujgorod) să adere la formula unirii – numărul lor va crește la câteva sute, până în 1654 – au fost esențialmente următoarele: micșorarea, prin uniație, a presiunii confesionale exercitate de clerul protestant și stăpânii de pământ, și ameliorarea stării materiale și culturale a preoțimii ucrainene. Probabil pentru a contrabalansa prozelitismul catolic, Gh. Rákóczy II a oferit episcopului Sava al Vadului autoritate duhovnicească și peste Maramureș, evident impunându-i mai multe condiții calvinizante, impunere ce se repetă peste un an altui episcop, pe nume Mihail. În aceeași vreme, la Muncaci se afla episcopul Ioanichie, român (1650-64), înlăturat *in extremis* din funcție. Este de remarcat faptul că în decembrie 1656 Maramureșul va intra sub jurisdicția mitropolitului Ardealului, Sava Brancovici; durata acestei jurisdicții – după moartea lui Sava II – nu se cunoaște exact.

Rezistența ortodoxă se manifestă energic în părțile unde până atunci fusese episcopatul maramureșean al românilor, prin alegerea demnului ierarh al Maramureșului, Iosif Stoica (1690-1705). Să reținem, din expunerea de mai sus, militantismul celor ce profesau credința moștenită – respingând curentele nefavorabile – pentru conservarea spiritualității și tradiției proprii, implicit a ființei etnice.

Bibliografie

I.D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara 1976, p. 93 și urm.; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca 1992, p. 173-183; Idem, *Sfinți daco-romani și români*, Iași 1994, p. 80-85; Idem, *IBOR* (2007), p. 214-207.

Lectură

Din viața Sf. Iosif cel Nou de la Partoș

Despre sfârșitul său (din 1656) avem câteva știri. Astfel, piatra sa de mormânt, aflată la mănăstirea Partoș, a fost citită în secolul trecut, având următorul cuprins: „Preasfințitul Iosif cel Nou, fost mitropolit al Timișoarei”. O știre ceva mai bogată ne oferă o însemnare pe un Minei slavon, aflat azi la Episcopia ortodoxă sârbă din Vârșeț: „Această carte este a mitropolitului chir Iosif al Timișoarei, la anul 1655... care de bună voie a părăsit eparhia, retrăgându-se la mănăstirea Partoș, unde a trăit câțiva ani, apoi s-a mutat la viața veșnică, unde se odihnesc sfinții”. O însemnare mai târzie, pe Evanghelie – aflată azi la Vicariatul ortodox sârb din Timișoara – arată că a fost dăruită mănăstirii Partoș „unde este așezat trupul Sfântului vlădică Iosif”. În 1782, un preot bănățean a pictat o icoană a sa, care a fost așezată apoi deasupra mormântului său de la Partoș. O inscripție de pe icoană arăta că ea reprezintă pe „Sfântul Părintele nostru Iosif cel Nou”; dar pe aceeași icoană era scris și „tropharul” său cu următorul cuprins: *„Din tinerețe te-ai supus cu totul Domnului, în rugăciuni și nevoințe și în posturi, chipul bunătății fiind. Pentru aceasta Dumnezeu văzând osârdia ta cea bună, arhieriu și păstor Bisericii Sale te-a pus. Drept aceea, și după moarte, cinstit trupul tău întreg și nestricat s-a păstrat. Sfinte Iosife, roagă-te lui Hristos Dumnezeu să dăruiască iertare celor ce cu credință și cu dragoste săvârșesc sfântă pomenirea ta”*.

Iată numai câteva mărturii din care se desprinde că mitropolitul Iosif era considerat de români ca „sfânt” îndată după mutarea sa la Domnul. Un preot bănățean care i-a cercetat viața și nevoințele, scria, în urmă cu 60 de ani, că la mormântul lui se petreceau adeseori fapte mai presus de fire. „Poporul din împrejurimi și din depărtări mari – scria el – își aduce de veacuri bolnavii la mănăstirea Partoșului, ca să se atingă de mormântul sfântului, ori să petreacă în priveghere noaptea întreagă la acest mormânt. Și mulți au aflat alinare suferințelor și mângâiere sufletească la mormântul Sfântului Iosif”. Între altele, tradiția spune că fiica lui Marcu Muțiu, primarul Timișoarei, s-a vindecat de o boală de care suferea de multă vreme, la mănăstire. În semn de recunoștință, acest credincios a ridicat la Partoș, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea, – alături de biserica veche a mănăstirii, în care slujise și alesul ierarh Iosif – una nouă, încăpătoare, care dăinuiește până azi. (M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași 1994, p. 82).

Dosoftei al Moldovei și opera sa

„Slăvitul ierarh” – cum îl numește Al. Elian – s-a născut la Suceava (având o îndepărtată origine aromână a familiei). A urmat Școala domnească ieșeană de la Trei Ierarhi, pe urmă aceea a „Frăției ortodoxe” din Lvov, după care s-a retras la Probota (Pobrata). După ce a activat între anii 1658 și 1671 ca episcop la Huși și Roman, accede în scaunul mitropolitan, arhipăstorind până în 1686, cu o întrerupere în 1674-75. La mănăstirea Probota a tâlcuit Istoriile „părintelui Istoriei”, un Pateric elin, scrierea „Mântuirea păcătoșilor” de Agapie Landos *et alia*. Fiind episcop de Roman, a îndreptat tălmăcirea Vechiului Testament, realizată de Nicolae Milescu, traducere folosită când s-a pregătit pentru tipar Biblia lui Șerban (1688), cum s-a precizat și în alt capitol. Pentru Psaltirea în versuri din anul 1673 – cuprinde 8634 stihuri – Dosoftei își căută modele atât în poezia religioasă poloneză, cât și în vechile balade sau cântece românești. Nu e surprinzător faptul că nu puțini psalmi versificați de reputatul cărturar moldovean au devenit imnuri de stea și colinde. Din întreaga operă a lui Dosoftei se constată ingenioasele sale încercări de îmbogățire a limbii române, marea sa curiozitate în domeniul istoriei (universale și românești), al literaturii străine (și bisericești, și laice), de asemenea setea de cunoaștere a tradițiilor și obiceiurilor conaționaliilor moldoveni pe care i-a păstorit.

Drept completare la Psaltirea versificată, publicată la mănăstirea de la Uniev, Dosoftei așează Acatistul Maicii Domnului. Peste câțiva ani, în 1679, se va tipări la Iași Sf. Liturghie, tradusă de același vestit mitropolit, cartea fiind îndreptată către „toată seminția românească”. În 1681 se imprimă un „Molitvenic de-nțales”, care avea (după cuvântul-înainte) Poemul cronologic despre domnii Moldovei, în 136 de versuri. În 1683, Dosoftei scoate „Paremiile preste an”. În anii următori (1682-86) vor apărea 4 tomuri din „Viața și petrecerea sfinților”, transpunere dosofteiană după izvoare eline și slavone. Această realizare hagiografică înseamnă o piatră de hotar în scrisul teologic de la noi.

Însă în anul 1686 regele polon Jan Sobieski, făcând o incursiune în Moldova îl ia pe bătrânul ierarh în Polonia, deodată cu moaștele Sf. Ioan cel Nou de la Suceva, cu odoarele și arhiva Mitropoliei. El va locui în cetatea galițiană Stryj, din proximitatea orașului Zolkiew – astăzi în Ucraina –, unde își va da sfârșitul obștesc în decembrie 1693. Deși a lucrat în condiții grele, Dosoftei nu și-a uitat nici neamul, nici preocupările cărturărești, cum vom vedea mai încolo.

Fiind cel mai important cunoscător, dintre români, al literaturii patristice din întreaga cultură românească veche, până în pragul veacului XIX, Dosoftei a depus eforturi lăudabile în cadrul controversei euharistice – asupra căreia vom insista – pentru a ajuta Biserica rusească să depășească criza prin care trecea și să se plaseze pe linia sănătoasă a Bisericii orientale de tradiție bizantină.

Între Moscova și o parte din Ortodoxia kieveană apăruse această dispută euharistică ce privea doar momentul consacrării Darurilor, așadar chestiunea epiclezei. Polemica s-a întetit odată cu sosirea la Moscova a fraților Ioanichie și Sofronie Lihudis. Acum scrierile polemice se înmulțesc; intervine în dispută chiar patriarhul Dositei al Ierusalimului, care acuză învățământul în limba latină (vinovat, după opinia sa, de influențele apusene ce le afișau unii cugetători pravoslavnic), precum și pe frații Lihudis că servesc interesele regelui polonez. Soborul moscovit din 1690 a osândit un număr mare de tipărituri și pe artizanii lor, toate făcând parte din școala teologică kieveană. În aceste momente dificile, Biserica voia să se informeze la cele mai autorizate izvoare – la scrierile Părinților și ale teologilor bizantini – asupra Ortodoxiei, în sensul ei cel mai riguros, iar Dosoftei era cel mai indicat a o face.

Din epistolele Sf. Ignatie Teoforul, mitropolitul român tâlcuiește 12 (deși ca autentice sunt apreciate azi doar 7), pe motiv că nu puține din ele cuprind locuri ce privesc jertfa euharistică, prezența reală a lui Iisus ca Domn euharistic. Dosoftei a mai tradus și „Constituțiile apostolice” ce conțineau și ele unele referințe la epicleza euharistică. O altă operă, transpusă în rusește de către Dosoftei, este „Tâlcuirea Sfintei Liturghii”, atribuită patriarhului ecumenic Gherman I (715-730). Din „Expunerea credinței ortodoxe” (Dogmatica) a Sfântului Ioan Damaschinul, același Dosoftei traduce

(acum, în românește) numai 4 capitole, în timpul exilului său. A mai tâlcuit în slavă pe arhiepiscopul Simeon al Tesalonicului (sec. XV), anume lucrarea sa „Împotriva ereziilor”, necesară în aceeași problemă a prefacerii darurilor. Pe deasupra, a întocmit și o mică antologie de texte patristice și liturgice ce prezintă poziția Bisericii ortodoxe în privința epiclezei și a prefacerii Darurilor. Întregul florilegiu este însoțit de glose marginale: se explică termenii obscuri, se dau echivalente slave pentru termenii grecești etc.

„Sfântul” mitropolit (din 2005) încă a dat tălmăciri din Sfântul Ioan Hrisostom (*Mărgăritarele*) sau din Efreem Sirul. În plus, Dosoftei ne-a oferit o traducere foarte personală (pe alocuri aproape o prelucrare) a cronografului grecesc al lui Matei Cigalas, însoțită de intercalări din istoria Moldovei și de versuri originale, inserate în tălmăcire.

Pentru întâia dată în istoria culturii noastre, Dosoftei a îndrăznit să abordeze o tâlcuire a unei opere a dramaturgiei universale, aproape contemporană cu traducătorul. E vorba de traducerea parțială – expusă în versuri – a celei *Erophile*, poate cea mai faimoasă producție a literaturii dramatice cretane, scrisă de Georgios Chortatzis către anul 1600; în mare măsură această tragedie este *imitatio* liberă după piesa italianului Giambattista Giraldi-Cinthio, pe nume *Orbecche*, reprezentată întâia oară la Ferrara în 1541. Traducerea lui Dosoftei din *Erophile* a circulat în Moldova în manuscris, ca și multe din tipăriturile sale.

Spirit complex, Dosoftei a înțeles să-și pună aleasa pregătire și talentul său literar în serviciul Bisericii, cât și în cel al culturii mirene din țara sa. Mai ales prin izbutitele sale versuri, talentatul poet moldovean anticipează deplina biruințe ale poeziei românești din secolul lui Eminescu.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 185, 190; Colectiv de autori, *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București 1979, p. 296-302; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 198-201; Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 95-127.

Lectură

Dosoftei ca poet

După Psalmul 136 (nu integral, aici), redăm câteva stihuri din Poemul cronologic al domnilor Țării Moldovei, în care marele mitropolit – după ce denunță fără ocol abuzurile lui Gheorghe Duca – amintește de superstițiile ce s-au înmulțit, în rândul lor pune și jocuri populare.

P s a l m u l 136

La apa Vavilonului,
Jelind de țara Domnului
Acolo șezum și plânsăm
La voroavă ce ne strânsăm,
Și cu inemă amară,
Prin Sion și pentru țară,
Aducându-ne aminte,
Plângeam cu lacrimi herbinte.
Și bucine ferecate
Lăsăm prin sălci aninate,
Că acolo ne-ntrebară
Acea ce ne prădară
Să le zăcem viers de carte
Într-acea streinătate,
Ca-n svânt muntele Sionul
Cântări ce cântam la Domnul.
Ce nu ni să da-ndemână
A cânta-n țară streină.
De te-aș uita, țara svântă,
Atuncea să-mi vie smântă
Și direapta mea să uite
A schimba viers în lăute!
Și să mi se prinză limba
De gingini, jelindu-mi scârba
De te-aș mai putea uita-te,
Ierusalim cetate,
Nainte de nu te-aș pune
În pomene-n zăle bune (...)

*

*Avem și pentru farmece la Dumnedzău ură,
Și ce? Omul să schimbă dintru a sa făptură?
Cu ghidușuri, cu turcă, cuci și cu geamale,
Tras în vale și la alte din păgâni tocmeale.
Și-au perit biata țară de păgânătate,
Dumnedzău o va învie dintru a Sa bunătate.*

Antim Ivireanul (cca 1660-1716)

Era originar din Iviria (Gruzia sau Georgia). În Istanbul, ca rob la otomani, deprinde limbile turcă, elină (veche și nouă) și arabă. Sosit la București ca tipograf, în urma cererii domnitorului Constantin Brâncoveanu, imprimă în 1691 „Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon”. Anul următor va scoate de sub teascuri Slujbele Cuvioșilor Paraschiva și Grigorie Decapolitul. Alte tipăriri: un liturghier grec-român (în 1693), cu gravuri de Antim, și Psaltirea (1694), întâia carte imprimată de el în românește. Ca egumen la Snagov, cu o nouă tiparniță va publica – până în 1701 – 15 cărți, dintre care 7 grecești, 5 românești, 1 slavonă, 1 slavo-română și una în grecește și arabă. Printre acestea: „Mărturisirea ortodoxă” a lui Petru Movilă (în elinește), un Liturghier greco-arab, o Gramatică slavonească și „Floarea darurilor”. În preajma lui Antim se creează gradual o autentică școală tipografică.

Revenind în capitală, în 4 ani va izbuti să imprime 15 tomuri, din care 11 în elină. Proschinitariul Ierusalimului și a toată Palestina e tipărit în greacă și turcă. În românește apar acum Noul Testament și un Acatistier. Să amintim și acel ceaslov grec-arab. Ca episcop râmnician (din 1705) va da la lumină „Tomul bucuriei” (în limba greacă) aparținând patriarhului ierusalimitean Dositei. La Râmnicu-Vâlcea, însă și la Târgoviște, Antim Ivireanul va face să apară – în majoritatea lor, lucrute de Mihail al lui Ștefan (Iștvanovici) - pentru întâia oară în limba noastră sau în slavonă și română, cărțile cultice de bază. De notat că Molitfelnicul din 1706 a fost tradus de însuși Antim. În 1708 el devine mitropolit al Țării Românești.

În 1710, la solicitarea regelui ivir Vahtang VI, Antim va trimite în țara sa natală utilaj tipografic, cu litere lucrute de el. Dacă înfăptuirile pe linia tiparniței îi facilitaseră ascensiunea, în schimb amestecul în politică îi va aduce sfârșitul tragic. Prima dată, datorită legăturilor cu Cantacuzinii, era să-și piardă postul; apărându-se magnific în anul 1712 (în ianuarie și februarie), Brâncoveanu îl iartă.

Sub Ștefan Cantacuzino, în 1715, va ctitori mănăstirea Tuturor Sfinților, astăzi „Antim”.

Din păcate, fanariotul Nicolae Mavrocordat a lucrat necinstit ca să fie caterisit cel ce era – politicește – de partea creștinilor, fiind învinuit de magie, de „meșteșuguri satanești”, ca și de uneltiri antiotomane. A fost ucis în 1716, murind ca un mucenic; e canonizat în 1992, după ce în 1966 patriarhul ecumenic Atenagora a ridicat nedreapta hotărâre de caterisire din august 1716.

Antim a fost o personalitate multilaterală: xilograf, desenator, caligraf, editor, tipograf, traducător, cărturar vestit, orator recunoscut. Și-a adus aportul la biruința limbii române în cult, ca și la promovarea ei prin scris. Dintre cele 39 cărți tipărite de Antim însuși, 24 au apărut în idiomul românesc, dar – în total – Antim Ivireanul a tipărit sau a supravegheat tipărirea a 63 de cărți. Sunt nu numai exemplare bisericești, de ritual, ci și lucrări polemice, de apărare a Ortodoxiei în fața atacurilor eterodoxe, ba chiar și scrieri cu caracter didactic și moral (*Pilde filosofești* – 1713) sau tocmai laic-popular (*Alexandria*, ori *Floarea darurilor*); unele din strădaniile antimiene au rămas în manuscris. O operă deosebit de interesantă este cea intitulată „Chipurile Vechiului și Noului Testament”, închinată lui Constantin Brâncoveanu în vara lui 1709; e înzestrată cu peste 500 de portrete, având deci o excelentă valoare artistică.

Opera sa de căpetenie este însă cea numită *Didahii* sau predici (păstrată în manuscris; avem acum o ediție modernă). Predica lui Antim posedă viață, forță, și în mișcarea ei când gravă și înfiorată de sentimente sublime, când lirică și modulată, când necruțătoare și imperativă, se simte vibrația personalității impetuoase a mitropolitului. Originalitatea Didahiilor constă în chipul în care mitropolitul a știut să aleagă și să prelucreze ideile sau elementele din care s-a inspirat, însă îndeosebi în stilul lor captivant. Antim e un poet care știe să utilizeze la fel de bine metafora și interogația retorică, antiteza și repetiția, dialogul și critica.

Mult timp aproape uitat, Antim Ivireanul și-a regăsit locul său adevărat în Istoria Bisericii și a culturii românești; el stă astăzi alături de cei mai străluciți exponenți ai spiritualității pământene, într-o epocă – ea însăși – printre cele mai strălucite din cronică noastră: cumpăna secolelor XVII–XVIII.

Bibliografie

Antim Ivireanul, *Predici* (ed. G. Ștrempel), București 1962; *Dicționar al literaturii române de la origini până la 1900*, București 1979, p. 42-44; Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 181-197; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 206-212.

Lectură

Antim Ivireanul: versuri la stema țării

Făcut-au Domnul Dumnezeu toate din neființă
Și în ființă le-au adus cu multă biruință
Și după aceia au zidit, luând pământ și tină,
Pre omul cel dintâi, Adam, fără cuvânt de vină,
După asemănarea Sa făcu-i închipuire
Sufărând asupra feții lui și duh de viețuire,
Adăugând din coasta lui, face, cu socotință,
Pre Eva, dându-i ajutoriu spre bună lăcuință.
Și dintr-aceștea amândoi mulți oameni să nascură
Precum să vede luminat de-a rândul în Scriptură;
Oameni aleși și minunați, vestiți în fapte bune,
Trăind în blagoceștie, precum Scriptura spune.
Și de la aceștea de la toți luo asemănare
Și iubitoriul de Hristos, întru credință tare,
Prealuminatul Constandin din viță Basarabă,
Stăpânul Țării Rumânești, mulți ani să aibă,
Care la sine adună florile bunătății
Și cu credința defaimă căile strâmbătății.

(după tomul „Poezie veche românească”, cit. p. 102).

Constantin Brâncoveanu și Ortodoxia; uniația din Transilvania

Martirul „domn creștin” Brâncoveanu a reușit într-un răstimp de peste 25 de ani, să asigure țării sale stabilitate, progres și prosperitate. Experiența frustrantă a relațiilor cu imperialii și îndeosebi politica Curții vieneze, de prozelitism în Ardeal, l-au făcut pe Constantin-voievod să caute spre Rusia ortodoxă, devenită mare putere. Subminat și de uneltirile la Poartă ale stolnicului Constantin Cantacuzino, unchiul său, ce intenționa să dobândească domnia pentru fiul său Ștefan, Constantin Brâncoveanu a fost mazilit și decapitat, în 15 aug. 1714, cu cei patru fii (Constantin, Ștefan, Radu și Matei) și ginerele său, Ianache Văcărescu. Ar fi fost normal ca între un domn, patron al culturii și artei – cum s-a dovedit Brâncoveanu – și cei doi învățați, anume stolnicul Constantin și Dimitrie Cantemir, să existe legături apropiate, mai cu seamă că erau și rude, dar ei (din nefericire) se găseau în dezbinare, în vrăjmășie.

Cârmuitor deosebit de evlavios, Constantin s-a arătat un mare ctitor de sfinte zidiri (construind unele lăcașuri pioase chiar în Transilvania), exemplu urmat de soția sa și de unele rudeni apropiate. Totodată, culantul domnitor muntean a sprijinit material Patriarhiile apostolice, unele mănăstiri de la Athos, precum și din alte regiuni. Prin cuvânt și faptă, cu adevărat Constantin Brâncoveanu a fost un susținător consecvent al Ortodoxiei în general și în special al celei ardelenene care a fost totuși știrbită, lovită prin acțiuni mai puțin ortodoxe.

„Românii schismatici din Transilvania”, după expresia mai puțin fericită a unui istoric catolic din veacul XX (L. Hertling) devin *instrumentum regni*. Din clipa ocupației habsburgice, în existența întrucâtva extraconstituțională a băștinașilor transilvani a intervenit o schimbare. Îndată după sancționarea stăpânirii Ardealului în baza

dreptului internațional (prin tratatul de pace de la Karlovac) interesul forurilor diriguitoare politice și bisericești și-a aflat o primă materializare: la 16 febr. 1699 Leopold I a semnat diploma privind posibilitatea unirii și a românilor cu Roma pontificală. Importanța singulară a acestui document (dacă este autentic) rezidă în faptul că prin el existența românilor, în cadrul statului ardelean structurat pe stări, este abia acum luată în seamă sub raportul politicii statale și religioase, o politică de centralizare și catolicizare. Împăratul și-a îndreptat atenția asupra românilor care locuiau în mare număr în principat în ideea sprijinirii catolicilor, cel puțin în înfăptuirea unui echilibru numeric cu membrii celorlalte culte (protestante „recepte”). Dar nobilimea, cu precădere calvină, se vedea amenințată în privilegiile ei și prin exonerarea socio-juridică a clericilor români uniți, până atunci iobagi, și îndeosebi prin strădania precaută a puterii de stat de îndreptare a stării iobăgești a românilor mireni (simpli „tolerați” pe pământul lor), virtuali greco-catolici.

Opoziției naturale a religiilor necatolice, cu vremea i s-a atașat și un contraconcurrent intolerant, apărut chiar în rândul „valahilor” transilvăneni (din Brașov, Făgăraș, Sibiu, Alba-Iulia etc.) care avea ca țintă protejarea Ortodoxiei periclitată, mișcare încurajată de capii Bisericii orientale (patriarhii ierusalemiți și constantinopolitani), de mitropoliții din București și Karlovăț, precum și de domnii din cele două principate, în special de către domnul Țării Românești.

De remarcat că un rol principal în acțiunea de unire l-au jucat cardinalul Leopold Kollonich, arhiepiscop de Strigoniu (Esztergom) și primat al regatului maghiar, preotul Paul Ladislau Baranyi din Alba-Iulia, în genere iezuiții, la care se adaugă unii „consilieri” binevoitori precum cretanul Nicolae Comnen Papadopol, profesor la Padova.

În sept. 1697, Atanasie Anghel, viitorul mitropolit al Ardealului, era în drum spre București, unde se afla și Dositei al Ierusalimului. Urmează o instruire de peste 4 luni, după care candidatul semnează un îndreptar dogmatic, liturgic-pastoral și canonic în 22 de puncte, o regulă de conduită, un real angajament de a păstra nealterată Ortodoxia ardeleană asaltată de valuri contrare. La finele lui ianuarie 1698, după ce a fost sfințit, Atanasie se întoarce

acasă. Proaspătul și prea tânărul mitropolit a expediat prin Baranyi o scrisoare lui Kollonich, în care solicita (peste capul guvernului țării) o confirmare împăratească pentru postul sau funcția sa. În 14 apr. 1698, cam târziu, apare rezoluția imperială care, căutând să menajeze susceptibilitățile protestanților, vorbește de posibila trecere a românilor la religiile recepte necatolice. În cazul adoptării catolicismului, era necesară doar recunoașterea primatului papal. Această rezoluție a fost remisă guvernului transilvan abia la 28 mai. În 2 iuni 1698, Kollonich înmânează lui Baranyi o enciclopică, tipărită și răspândită în Ungaria și Ardeal, care eludează prevederile rezoluției imperiale ce desemnau ca acceptabilă trecerea la orice confesiune receptă dorită, însă și păstrarea credinței ortodoxe, și accentuează exclusiv unirea cu Roma potrivit celor 4 puncte florentine (primat papal, azimă, filioque și purgatoriu). Clericilor convertiți Kollonich le garanta exercițiul noilor drepturi care îi așezau pe o treaptă egală cu preoțimea romano-catolică. Consiliat de Baranyi, Atanasie convoacă, în 7 oct. 1698, un sinod unionist la Alba-Iulia. De notat că nu toți istoricii sunt convingși de realitatea acestei întruniri. Părintele acad. M. Păcurariu e de aceeași părere. Acest „sinod” ar fi emis un controversat document care constă în 4 file (8 pagini). Versiunea românească umple pag. 1-5. Varianta latină se găsește pe pagina a doua (p. 6-8 sunt albe). Declarația de unire acoperă aproape 2/3 din pag. 1; nu sunt uitate „privileghiurile” catolicilor, așteptate de uniții români. În ultima treime a pag. 1 urmează partea a doua a textului românesc, o adăugire restrictivă, un post-scriptum, cu solicitarea expresă de a nu se mișca ceremoniile, posturile, calendarul, nici...scaunul arhieresc atanasian. Altfel iscăliturile în cauză își pierd valabilitatea. Pe pagina a treia se înșiră cele 38 de subscrieri ale protoiereilor, întinzându-se și pe pag. 3, 4 și ¾ din a cincea. Pe ultimul sfert din a cincea pagină se așterne o clauză finală scrisă de însuși Atanasie, cu sublinierea ca „toată legea noastră”, slujba Bisericii, Liturghia, calendarul și posturile să stea pe loc...”. Altfel zis, se întărea post-scriptumul amintit *supra*.

Textul latinesc, singurul trimis (se presupune) împăratului, nu este o traducere a declarației românești de unire, ci „falsificarea unui document public”, după opinia autorizată a istoricului unit Nicolae Densușianu.

În aceste împrejurări tulburi, când stăpânii de pământ din Transilvania se arătau antiunioniști convinși (plus guberniul), când partida antihabsburgică l-a propulsat pe contraepiscopul Ion Țârcă (protejatul calvinilor) pe timpul răsculatului Francisc Rákóczi, când a existat și o contramișcare ortodoxă (alimentată, bunăoară, și de acei comercianți greci din Ardeal și din restul monarhiei, zeloși apărători ai dreptei-credințe), oscilantul Atanasie, după ce apelează pentru ultima oară la ajutorul lui Constantin Brâncoveanu (care dăruiește Mitropoliei ardeleni, în iulie 1700, bogata moșie Merișani din părțile Argeșului), se vede obligat să plece la Viena, unde ajunge cu însoțitorii săi în 5 febr. 1701. Se „învrednicește” de o judecată aparte, de intimidare. Capetele de acuzare au fost 22, ca și articolele de la hirotonie, semnate la București. În fine, Kollonich îi cere „purificatului” Atanasie recunoașterea celor 4 puncte florentine, un jurământ public pe Confessio tridentina, ruperea deplină de ierarhia Bisericii răsăritene, prestarea de juruințe „Sfântului Părinte”, subordonarea față de autoritatea arhiepiscopului de Strigoniu. Atanasie e resfințit ca preot și simplu episcop (deci, degradat).

A „doua” Diplomă leopoldină (din 19.III. 1701) este adevăratul act de fondare a Bisericii unite din Ardeal. „Document straniu” (după M. Bernath), ale cărui stipulații (privilegierea inclusiv a mirenilor români uniți, înființarea de școli etc.) au depășit cu mult realizabilul; a rămas, așadar, ineficient (cu excepția instituției teologului care-l chivernisea și spiona pe ierarhul greco-catolic). Cu toate acestea, în 7 apr. 1701, Atanasie a iscălit o declarație umilitoare, în 16 puncte. Cum nota N. Iorga la vremea sa, „niciodată un episcop român din Ardeal nu iscălise o așa de adâncă înjosire a Bisericii sale...”. Papa abia în 1716 a aflat că există uniți în Ardeal!

Protestul zgomotos contra episcopului renegat (cu prilejul înscăunării), al trimișilor comunității din Șcheii Brașovului, care îi negau dreptul de a ocupa catedrala ctitorită de domnul Țării Românești pentru ortodocșii ardeleni, a însemnat (după Oct. Bârlea) contradicția ce nu a mai putut fi curmată, devenind începutul unei lungi drame.

„Creațiune artificială”, în concepția lui Iorga, sau un „hibrid” după opinia dogmatistului D. Stăniloae. Azi înșiși teologii romano-

catolici optează pentru tratative directe cu ortodocșii, în vederea apropierii, fiind socotită inutilă „puntea uniată”.

Bibliografie

Krista Zach, *Kirche*, p. 145 și urm.; M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași 1994, p. 133-141; M. Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române* (trad. rom.), Cluj 1994, p. 73 și urm.; Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București 1997, p. 171-174; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 263-271; V. Muntean, *Istoria*, II, p. 232-236.

Lecturi

Mitropolitul Teodosie al Țării Românești scrie patriarhului moscovit Adrian, în 8 nov. 1700, cu privire la prozelitismul eterodox

„Cu multă durere în inimă și amărăciune a sufletelor noastre și a tot poporul ortodox, auzim și înțelegem că sfințelor biserici din Ardeal și altor ortodocși, care trăiesc în Ungaria de sus, li se fac multe, nespuse cruzimi, și cu toată înșelăciunea și viclenia iezuiții și alții, care se numesc „barați”, ca lupii răpitori, ascunși în piele de oaie, se întrec fără de încetare și fără de odihnă a amăgi și a seduce poporul și adevărata turmă ortodoxă a lui Hristos; și se duc și amăgesc pe mulți neputincioși și neștiutori cu invenția lor de un cuvânt înșelător și nefolositor, care după nume îl numesc *unie*, ducând orb pe orb de mână, ca amândoi să cadă într-o groapă, conform cuvintelor nemincinoase ale Domnului Hristos”. Teodosie evocă în cele ce urmează încălcările săvârșite de „papistași” în Polonia, răpirile făcute nu cu mult în urmă de dânsii, la Ierusalim. „Căci unde stăpânesc și domnesc – conchide Teodosie –, o fac aceasta cu puterea, iar unde nu domnesc, cu înșelăciune și cu viclenie turbură necurmat această nestricată și nepătată, adevărată și mai de frunte Biserică”.

În continuare mitropolitul prezintă, în cuvinte măsurate, străduințele sale și ale voievodului țării, pentru ajutorarea creștinilor dreptcredincioși. Totuși, puterea de care dispune împărăția rusească e neasemuit mai mare și patriarhul Adrian e rugat să intervină pe lângă țar pentru neamul ortodox, „care se muncește sub stăpânire păgână și-i împilat și apăsat de eretici”. (Al. Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, cit., p. 172).

Constantin Brâncoveanu în viziunea lui N. Iorga

„ Prin acea largă operă de cultură răsăriteană, de cultură în toate limbile Răsăritului (...), prin găzduirea fruntașilor bisericești ai Orientului, Patriarhi, Mîtropoliți, dascăli; prin operele lui de ctitorie la toate „locurile sfînte”, el a știut, față de regiunile siriene, arabe, cauziene, supuse ori vasale Turcilor, ca și față de greșitatea europeană, să înlocuiască pe împărații bizantini de odinioară, ca un urmaș legitim al cărora era privit. Domn autonom în țara lui, înconjurat de prestigiul superior al Cesarilor constantinopolitani, al lui Constantin cel Mare, în întreaga lume a Orientului, aceasta a fost situația lui Constantin Vodă Brâncoveanu”. (Fragment reprodus după Al. Elian, *Bizanțul...*, cit., p. 208).

Mănăstirile și regimul lor nomocanonic (secolele XVI–XVII)

Așezămintele monahale moldovenești și muntene, din veacurile XIV–XV, ființează și în perioada considerată mai sus; apar evident și noi mănăstiri prin bunăvoința unor boieri și domni. Așa, Radu cel Mare (1495-1508) zidește lângă Târgoviște mănăstirea Dealu; la Govora ridică o biserică, iar în Serbia câteva lăcașuri mănăstirești (Lapușnia etc.). La rândul său, Neagoe Basarab (acum declarat sfânt; 1512-21) ctitorește mănăstirea Argeș, târnosită la Sântămăria-Mare din 1517 (o capodoperă a arhitecturii noastre), apoi biserica Mitropoliei și „Sf. Gheorghe” din Târgoviște *et alia*. Alți domni-ctitori: Mircea Ciobanul ce construiește biserica bucureșteană Curtea Veche; Mihai Viteazul, tot în București – „Sf. Nicolae” (Mihai Vodă).

Însă cel mai mare ctitor muntean rămâne Matei Basarab: aproape 40 de mănăstiri ctitorite sau refăcute de el (Arnota, Căldărușani etc.); a fost ctitorul unor lăcașuri și dincolo de fruntariile țării, la Sviștov și Vidin, de exemplu. Succesorul lui Matei Basarab, Constantin Șerban Basarab (1654-58) înalță – dar nu o termină – biserica bucureșteană „Sf. Împărați Constantin și Elena” (actuala catedrală patriarhală). Constantin Brâncoveanu în anii 1690-97 întemeie Horezu (jud. Vâlcea), Sâmbăta de Sus (Făgăraș), în București „Sf. Gheorghe Nou”, „Sf. Nicolae” în Istanbul și altele.

Dintre ctitoriile aparținând boierilor Craiovești ne rețin atenția Bistrița (Vâlcea) de la răscrucea sec. XV–XVI, „Sf. Dumitru” (Craiova). Vornicul Preda Brâncoveanu ridică mănăstirea „Dintr-un lemn” (Vâlcea, sec. XVI) ș.a.m.d.

În Moldova, Petru Rareș zidește Probota, catedrala episcopală din Roman, Moldovița și altele. Și apropiații săi vor ctitori suficiente biserici și mănăstiri (Humor, Coșula etc.). În a doua

parte a veacului, Alexandru Lăpușeanu va înălța mănăstirea Slatina (târnosită la 1558), Bistrița (1554), Pângărați (reconstruită) ș.a. Către finele veacului XVI, Petru-vodă Șchiopul va zidi o biserică la mănăstirea Agapia din Deal și Galata ieșeană. Miron Barnovschi (1626-29 și 1633) întemeiază mănăstirile Bârnova (lângă Iași), Buholnița (jud. Neamț) și biserica ieșeană Barnovschi. Vasile Lupu ctitorește la Iași marea mănăstire „Sfinții Trei Ierarhi”, aceasta nefiind singura lui ctitorie. Tot V. Lupu a ajutat bănește mănăstirea Lipovina din Croația, zonă în care sălășluiau vlahi având frunte un voievod și chiar un episcop. Gheorghe Ștefan (1653-58) va ridica mănăstirea Cașin de lângă Târgu-Ocna și tot lângă acest „târg” va zidi logofătul Solomon Bârlădeanu, în 1670, Bogdana. Alte așezăminte monahale se datoresc și altor dregători, unor ierarhi, monahi etc.

Movileștii vor fonda prețioasa ctitorie Sucevița (1581-1601). Dintre notabili, logofătul Ioan Golia va întemeia Golia (sec. XVI), hatmanul Melentie Balica va construi Secu (1602) ș.a.m.d. Firește, existau și multe sihăstrie, în care se nevoiau – pentru o elevație duhovnicească aparte – monahi și monahii cu viață îmbunătățită.

În Ardeal, fiind o situație politică specială, mai mulți voievozi și boieri din Principate se manifestau drept ctitori sau binefăcători ai lăcașurilor sfinte de acolo. Astfel, biserica „Sf. Nicolae” din Schei-Brașov s-a bucurat de ajutorul lui Neagoe Basarab, Petru Cercel, Aron Tiranul etc. Bisericile din Vad și Feleac au fost ridicate de Ștefan cel Mare. Prislopul a fost rezidit de domnița Zamfira, fiica ex-domnitorului muntean Moise Basarab. A supraviețuit și mănăstirea de la Râmeț. „Domnul Unirii” va construi o mănăstire-catedrală în Bălgradul românesc (Alba-Iulia); nu e unica ctitorie a lui Mihai Viteazul. În ciuda vitregiilor vremii, majoritatea mănăstirilor și schiturilor (și a bisericilor) bănățene și maramureșene au rămas în picioare (Partoș, Hodoș-Bodrog, Peri, Moisei, ca să exemplificăm). Totuși, astăzi, din mănăstirea „Sf. Mihail” din Peri au rămas doar ruine.

Ca și în perioada precedentă, nu o dată așezămintele mănăstirești au suferit stricăciuni fie de la „dintele vremii”, fie din cauza unor invadatori străini, când înșiși unii călugări erau omorâți sau robiți. Rar vreun voievod român se răzbuna pe lăcașul sfânt;

avem totuși exemplul lui Mihnea cel Rău care în 1509, în lupta contra Craioveștilor, a dispus lovirea cu tunul a ctitoriei lor de la Bistrița olteană.

În general, mănăstirile românești din Principate beneficiau de mărinimia ctitorilor și a altor „făcători de bine”. Din când în când, pentru îndreptarea moravurilor, era nevoie de luarea unor măsuri de către autoritatea bisericească, asociată cu cea civilă.

Canonic, în dependență directă de episcop stăteau egumenii, conducând comunitatea ce le-a fost încredințată. În Țara Românească, mai ales, prin Athos s-a transmis o oarecare independență a șefului mănăstirii față de mai-marii Bisericii. Uneori însuși domnul își lua libertatea ca să instituie, personal, câte un stareț. Or Miron Barnovschi în 1626, ca și Mihai în 1596, așeză ca organ electiv „voia soborului” mănăstiresc, cum s-a practicat încă de la organizarea monahismului românesc, cu deosebire în Țara Românească. „Măria-sa” Mihai Viteazul realmente a strâns sinodul din Țara Românească, iar hotărârile s-au luat după „sf. pravilă”, domnul consultându-se cu ierarhii și clerul inferior, cu toți dregătorii și sfatul domnesc, spre „folosul sfințelor mănăstiri”; deci un sobor foarte mult lărgit. Același sobor reglementa și statutul sihaștrilor, pentru retragerea lor în sihăstrie fiind indispensabilă „bлагословеніа” soborului mănăstiresc.

Posesoare a numeroase sate aducătoare de produse, mănăstirile participau la comerț, oarecum avantajate de privilegiile obținute de la domnii de aceeași credință. Negoț la scară largă, de pildă, făcea la sfârșitul sec. XVI mănăstirea bucureșteană „Sf. Troiță” (viitoarea Radu Vodă). După ce oprea școlirea „cuconilor mici” în cadrul mănăstirii, din cauza exagerărilor, așezământul lui M. Barnovschi – întocmit cu acordul ierarhilor moldoveni – nu mai permitea călugărilor a avea ceva personal: „nici stup, nici cal, nici alt dobitoc, nimică, nici arături...”, cu excepția hainelor proprii și a uneltelor de muncă; li se interzicea monahilor comerțul. Întreaga obște va trăi în chinovie.

O acțiune filantropică, însă, nu e străină așezămintelor românești. Spre exemplu, în vremea incursiunilor tătărești din 1510 și 1513 mănăstirile moldovenești au adăpostit populația fugară. Datorită conjuncturii social-economice specifice țărilor noastre „în

vremea aceea”, alături de marile mănăstiri nu s-au ridicat bolnițe-spitale. A contribuit la aceasta și faptul că, îndeobște, mănăstirile românești nu au constituit locuri de pelerinaj căutate de betegi din depărtări și nici n-au dispus de posibilități financiare pentru susținerea unui autentic spital monastic. Bunăoară, bolnița de la Simidreni (din 1523) era un adăpost al monahilor bătrâni și bolnavi. Alături era xenodohiul pentru primirea străinilor, a călătorilor; bolnițe erau și la alte mănăstiri. În orice caz, spitalele din sec. XVII–XVIII nu au ieșit din evoluția sau adaptarea bolnițelor, cum s-a întâmplat în restul Europei.

În sfârșit, chestiunea „închinărilor” (*aphieroseis*) de mare anvergură către „Locurile sfinte”, reprezintă o caracteristică a mănăstirilor „valahe” (comparativ cu cele bizantine). Închinările de mănăstiri și stavropighiile – care scot lăcașurile monahale de sub autoritatea episcopului locului – se vor înmulți, încât acest fapt va determina intervenția domniei pentru „dezînchinarea” mănăstirilor domnești; pe plan politic și social, a fost o încercare de a limita înrâurirea crescândă a elementului elin în viața țărilor românești. Ne referim din nou la hrisovul lui Leon Vodă din 1631 și la cel al lui Matei Basarab din 1639.

Și încă un aspect, cu privire la pregătirea preoțimii de mir. În a sa „Învățătură bisericească” din 1710, Antim Ivireanul se întristă să vadă între preoții săi „atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală”. Neîndoios, aceste lipsuri – de ordin intelectual și moral – care, dacă nu trebuie generalizate, erau totuși destul de răspândite, puteau îndemna numeroși enoriași din sate și târguri să-și caute (măcar la răstimpuri) un prilej de reculegere și de reconfortare a evlaviei lor în popasurile la mănăstiri. Mănăstirea *de facto* avea în ochii credincioșilor un prestigiu legat de statutul ei singular pe linia sacralității, cum reflecta la timpul său Prof. Al. Elian (pe larg, *infra*).

Bibliografie

V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine până la 1600*, București, 1984 (reed. Iași 2005; versiune engleză, București 2009); Slobodan Mileusnici, *Vodici croz manastire Srbije*, Beograd 1995, p. 222, 232 și 254; Idem, *Manastiri Srbije-Monasteries of Serbia*, Beograd 2002; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 154-160 și 216-224.

Lectură

Alexandru Elian despre mănăstirea românească

Nu se poate vorbi de o confruntare - care nu a avut niciodată loc - între biserica de parohie și mănăstire. Pentru poporeni, aceasta din urmă era un complement fericit al celei dintâi, și nu se poate implica o ocolire a bisericii de mir, care slujea nevoile de zi cu zi ale credincioșilor. Mănăstirea - și sub acest nume generic înțelegem și schiturile sau sihăstriile, populate de părtași ai aceluiași mare cin monastic - avea, mai ales, în ochii credincioșilor, un prestigiu legat de statutul ei special pe planul sacralității. Într-adevăr, prin așezarea sa - și ne gândim la primele așezăminte monastice din Țările Românești - în locuri îndepărtate de aglomerările umane, mănăstirea, prin însuși acest fapt, constituia un spațiu sacru vădit separat de spațiul „profan” al satelor sau orașelor. A trebuit să treacă oarecare vreme până când această separare să se reducă sau să dispară, prin apropierea mănăstirii de centrele populate sau chiar prin încorporarea ei în târguri și orașe. În asemenea împrejurări, drumul credinciosului spre sfințitul locaș însemna o ascensiune spre un „centru” și constituia premisa pelerinajului organizat sau nu, care avea să urmeze. Legende și tradițiile, care privesc fundarea de mănăstiri - și care au fost cu grijă cercetate de specialiștii istoriei religiilor sau ai folclorului religios - insistă asupra alegerii locului unde avea să se ridice locașul și care confirmă teza autorevelării sacrului de care vorbea van der Leeuw, cu jumătate de veac în urmă. Pentru mănăstirea Argeșului, studiile mai noi ale unui Ion Taloș sau Mircea Eliade sunt elocvente în această privință. Locul unde se va ridica noua fundație se lasă descoperit de anume animale care scurmă și dau la lumină urme de ruine, revelatoare pentru prezența sacrului. Cel mai adesea este vorba de o purcea, mânăată de un „purcăraș”, corespunzător ciobănașului din Miorița, culeasă de Alecsandri. În alte variante, o icoană miraculoasă, călătorind în chip nepătruns, se așează într-un copac sau în apele unui iezor, care - secat - va alcătui terenul sortit să poarte viitoarea așezare monastică. Într-o remarcabilă cercetare de folclor comparat - Meșterul Manole - Ion Taloș a indicat numărul considerabil de variante ale acestor tradiții, răspândite pe întreg cuprinsul Țărilor Românești și cu corespondențe în afara hotarelor. Chiar dacă s-a stabilit prezența motivelor respective în regiuni foarte deosebite ale Europei și se presupune o posibilă vehiculare a lor până în ținuturile noastre, nu se umbrește prin asemenea constatare realitatea reverenței deosebite pe care poporul a acordat-o mănăstirii românești, împodobită din vremi imemorabile cu vreuna din aceste tradiții (...) (Postfață la teza lui V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine până la 1600*, București 1984, p. 143).

Spiritualitatea și arta bisericească a veacurilor XVI–XVII

În acest medalion – cum de altfel am arătat și în alte capitole – vom înfățișa rolul cultural-artistic al mănăstirilor, precum și preocupările unor reprezentanți mai de seamă ai Bisericii, care și-au adus contribuția la menținerea și înflorirea unei civilizații pătrunsă într-o măsură apreciabilă de tradiționalism, dar suferind în timp și anumite influențe. Înfrâurirea latină, care cucerește – măcar în prima parte a sec. XVII – intelectualitatea românească, va fi contribuit (nu puțin) la o mai corectă apreciere a trecutului propriu și a limbii române. Iar influența grecească în formele ei superioare a ajutat la o cunoaștere mai categorică și mai întemeiată a fundamentelor teologice ale religiozității și – la fel – la inițierea în valențele filosofiei și literaturii clasice.

Exceptând câteva cezuri, românii au păstrat legăturile de diferite nuanțe cu Constantinopolul. Nu e, deci, surprinzător faptul că în toamna lui 1591 patriarhul ecumenic Ieremia II, poposind la noi, statuează – cu o adunare sinodală prezidată de el – într-o speță de natură canonică și disciplinară, ca în martie (anul următor) să ofere ungrovlahilor o altă „orânduire”. Să specificăm, totuși, și fenomenul „acaparării grecești” în cadrul domniei, dregătoriilor și al Bisericii, începând cu a doua jumătate a sec. XVI, ceea ce a atras sporadic reacții din partea autohtonilor, când s-au depășit anumite limite. În ciuda unor efemere animozități, ajutoarele pentru așezămintele sau instituțiile grecești (și nu numai) din exteriorul țării, n-au încetat să curgă.

Cum era de așteptat, îndeosebi în Principate, literatura religioasă de origine bizantină – trecută adesea prin filieră slavă – a

fost evaluată la justa ei valoare în mediile monastice, întâi de toate. Ea apărea fie sub forma manuscrisului, fie ca tipăritură. Marile mănăstiri erau înzestrate adeseori cu școli de caligrafi; producțiile lor (cu excelente miniaturi) au prețul lor, impresionând pe specialiștii români și străini ce le cercetează, nu puține dintre ele fiind adăpostite în muzee din străinătate. Începând cu sec. XIV – când la 1380 bănașenii din Remetea-Pogănici înaintau o suplică într-o românească latinizantă – ființau cu certitudine școli pe lângă bisericile sau mănăstirile mai însemnate, cu predare în slavonă, greacă și română (Peri, Șcheii Brașovului, Prislop, Menedic-Buzău, Câmpulung – lângă Biserica Domnească, Cozia, Cotroceni, Orșova, Caransebeș etc.). La Putna funcționa o școală de muzică (psaltichie), în 1564 la Slatina (frecventată și de tineri din Galiția), iar sub Brâncoveanu – la București. Școala putneană (din veac. XV-XVI) era cu adevărat renumită, dacă în sec. XVI la Moscova era cunoscută „notația putevaia”, adică notația de la Putna. La acestea se adaugă din 1640 Academia ieșeană Vasiliană, din 1646 Colegiul greco-latin din Târgoviște, iar din timpul lui Șerban Cantacuzino – Academia domnească din București. Ultima se constituia într-un vestit centru cultural sud-est european și balcanic.

În veacul al XVI-lea instrucția școlară, educativă în general, nu se desfășura numai prin mijlocirea textelor religioase oficiale, ci și cu ajutorul altor tipuri de scrieri, unele aparținând câmpului apocrif, juridic și literaturii cu caracter mai mult sau mai puțin laic (la 1562, în Moldova, se copia „Alexandria”, bunăoară). Unele din astfel de materiale aveau o structură bilingvă sau o traducere românească intercalată. Bucoavna din 1699, de la Alba-Iulia, a fost prima carte didactică în română.

Cât despre Academia bucureșteană, cursurile ei erau predate în limba greacă și se țineau pe lângă mănăstirea Sf. Sava. Se punea accent pe literatura clasică elină, pe exegeza câtorva tratate aristotelice (după parafraze datorate îndeosebi filosofului Teofil Coridaleu) și pe studiul științelor naturii; problemele culturii teologice se vor pune după reforma din 1707.

Legat de școli, să discutăm pe scurt chestiunea bibliotecilor. Obișnuit, mănăstirile mai mari ca și înalții-ierarhi posedau biblioteci mai modeste ori mai bogate, însă cea mai valoroasă din tot Răsăritul

ortodox a fost biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino (cu studii la Padova), erudit bibliofil.

În continuare vom scoate în relief figurile unor exponenți marcanți ai culturii românești, fie aborigeni, fie alogeni. Fără să intrăm în detalii, vom spune că *Melissa* sau Albinușa, spre exemplu – colecția de lecturi etico-religioase din Biblie și din Părinții bisericești – a cunoscut la noi o circulație deosebită încă de la începutul sec. XVI; versiunea slavă din 1518 (de la Mănăstirea Bistrița) ca și variantele românești din veacul XVII, înglobează în plus maxime ale unor cugetători antici. Mănăstirea bistrițeană, menționată adineauri, a avut o însemnătate singulară în formarea culturală a lui Neogoe Basarab, căruia îi sunt atribuite „Învățăturile către fiul său Teodosie” (partea a doua), lucrare parenetică ce apelează frecvent la citate scripturistice. Comparația cu Machiavelli (P.P. Panaitescu, Dan Zamfirescu etc.) este exagerată – Olivier Clément îl denumește pe Neogoe un antiMachiavelli – pentru că modelele sunt bizantine, fiind imitate și de slavi. H. Hunger accepta *cum grano salis* un umanism în Imperiul bizantin de tipul celui european. Dar un umanism creștin a fost mereu profestat de Sf. Părinți, un umanism mai aparte, înțeles ca antropologie creștină. De aceea socotim exagerată aserțiunea unora că „Învățăturile...” neogoene formează „unul dintre momentele umanismului românesc”, sau că autorul se apropie chiar de deism – supoziție ireală.

Contemporan și colaborator al lui Neogoe Basarab, Gavriil Protul (de la Athos) a redactat în greacă „Viața patriarhului Nifon”, aceasta între anii 1517 și 1521; ni s-a transmis în mai multe prelucrări neogrecești.

Nu departe de Țara Românească, Banatul – Hunedoara au fost în sec. XVI cel mai important centru din zonă de promovare a literaturii naționale, relevă specialiștii care acordă o obârșie bănățeano-hunedoreană pentru: Psaltire, Apostol, Tetraevanghel, Octoih, Cazania I etc. Necesitatea cărților de cult era destul de mare – mai târziu – de vreme ce se apela și la copiiști. Astfel, înainte și după 1700, ieromonahii moldoveni Vasile Sturze și Agaton desfășurau o frumoasă activitate de copiiști nu numai în Banat.

Deși romano-catolic și activând în exteriorul țării (Viena și Coșavia), amintim în fugă performanțele caransebeșeanului Gabriel

Ivul din sec. XVII, ce a condus – sau prezidat – numeroase disertații doctorale în teologie-filosofie. El a fost învățăcelul altui caransebeșean, George Buitul ce fără reticențe predica românește.

În Principatele înseși, în „admirabilul veac al XVII-lea românesc”, care a mai fost supranumit și „veacul teologic prin excelență”, s-au impus nume de rezonanță ca Petru Movilă al Kievului, Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, mitropolitul Simion Ștefan al Ardealului sau Antim al Țării Românești, despre care am mai discutat. Vom reține aici doar strădania românului ardelean Daniil Panonianul care a tradus, ajutat de Paisie Ligaridis și Ignatie Petritzis, *Pravila Mare* din 1652. Și prin această masivă carte, și prin acel magnific monument al culturii naționale care este Biblia de la București (1688), ca și prin alte realizări ale cărturarilor noștri, slavonismul cultural pierdea teren, făcând loc românismului cultural.

Autentic spirit renescentist, având preocupări multiple, Dimitrie Cantemir – orientat îndestulător în știința sacrosanctă – va cultiva „teologo-fizica” în cadrul a ceea ce s-a definit cu aproximație a fi „raționalismul ortodox”. Cu toate acestea, în „Lauda lui van Helmont” flamandul, Cantemir opunea ideea creaționistă teoriei materialiste din antichitate *ex nihilo nihil*, admitând acest principiu doar „în privința naturii care acționează deja în mod natural”. „Un uomo universale” în cultura românească, Nicolae Milescu va alcătui pentru protejarea Ortodoxiei vizavi de calvini acel „Enchiridion sive Stela orientalis Occidentali splendens” (Manual sau Steaua răsăriteană strălucind în Apus). Pe lângă traducerea Vechiului Testament, a mai transpus în românește și un microtratată filosofic despre rațiunea dominantă (*Despre singur țiitorul gând*) al lui Pseudo-Josephus Flavius, faptic aparținând unui autor alexandrin neidentificat.

Cirac al atenianului (prin origine) Teofil Coridaleu-Skordalos, distinsul teolog și filosof Ioan Cariofil (+ 1692) a avut o „etapă românească”, după ce a fost osândit de un sinod constantinopolitan din 1691 pentru atitudinea sa aristotelică. Cariofil însă a fost ocrotit în Țara Românească de către Constantin Brâncoveanu și de Cantacuzini. „Efemeridele” sale au și valoare istorică, descriind evenimentele mai de seamă din anii 1676-89. Director al Academiei domnești din Țara Românească, trapezuntinul

Sevastos Kimenites publică la Snagov, în 1701, *Eortologiu* în care prezintă praznicele bisericești, pascalia etc. Pentru C. Brâncoveanu traduce în dimotiki (elina populară) tratatul aristotelic „Despre virtuți și vicii”. *Proschintariul* Muntelui Athos se datorează lui Ierotei Comnenul, viitorul mitropolit al Dristrei, tipărit la Snagov în anul 1701 (acesta are și alte lucrări rămase în manuscris).

De asemenea un grec, mitropolitul Matei al Mirelor (începutul sec. XVII), cronicar și epigramist, ne-a lăsat o operă care se află tradusă de Prof. Al. Elian și depusă la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. În acest context să reamintim cronicile slave moldovenești din sec. XVI, scrise de Macarie al Romanului, egumenul Eftimie și călugărul Azarie; în Țara Românească, cronicile în slavonă din respectivul veac au aceleași caracteristici ca și cele moldovene, fiind cronici de curte. Clișeele lor literare sunt cronografele bizantine, tălmăcite în slavă în sec. XIV, în sudul Dunării. Cronografele mai târzii, datorate lui Dorotei al Monembasiei (1631) sau lui Matei Cigalas (1650), patronate de români se tipăresc la Veneția, fiind ulterior traduse. Ms. românesc nr. 86 al Bibliotecii Academiei Române este unul dintre cele mai vechi manuscrise de tipul Cigalas (s-a copiat în 1689), iar cronograful de „tip Dorotei” în românește ne este cunoscut numai pe baza a 5 manuscrise, toate din Muntenia, cu excepția unuia copiat în Ardeal; s-a tradus în 1687. Din cronografele românești s-au detașat „Istoria Troii”, „Viața lui Constantin cel Mare” și alte istorioare, cu mare circulație în popor.

Ca o concluzie: Ortodoxia răsăriteană a făcut – în nordul Dunării – secole de-a rândul, corp comun cu ceea ce numim conștiința etnică, apoi națională a românilor. Secolul al XVII-lea poate fi calificat drept cel mai original și mai complex din istoria culturii autohtone.

*

Arta Țării Românești de la debutul sec. XVI se arată cu un program mai cuprinzător și mai cutezător, demonstrând și un mai larg orizont de aplicare. În special cele două ctitorii, dealtfel celebre, Curtea de Argeș și mănăstirea Dealu, constituie modele pentru

principalele edificii culturale, ctitorite în Țara Românească în veacurile XVI–XVII, contribuind la conturarea unui stil arhitectonic local. Acesta se caracterizează prin eleganța proporțiilor, prin preferința pentru planul triconc cu turlă pe naos, prin originala tratare a nartexului cu 2 sau 3 turle, prin decorarea fațadelor cu arcaturi dispuse în două registre. Snagovul este structurat după un prototip atonit.

Noul stil muntenesc – stilul brâncovenesc – se definește prin căutarea unor proporții mai elegante, prin decorul de inspirație barocă al ancadramentelor de piatră și al coloanelor pridvoarelor, pridvorul deschis ajungând un element deosebit de ilustrativ.

S-a spus, nu fără oarecare teamei, că după moartea lui Ștefan cel Mare viața artistică moldoveană a intrat într-o involuție; trecută pe seama marilor boieri, inițiativa ctitoricească era mediocră și fără orizont: câteva lăcașuri pioase, câteva picturi, câteva broderii (totuși, remarcabil epitaful de la Trotușan din 1516). În sfera arhitecturii religioase, legăturile cu tradiția au fost foarte puternice, arhetipul bisericilor mănăstirești de la Probota, Humor, Moldovița, fiind biserica Putnei (de plan triconc, dezvoltată în lungime), necropolă a „Sfântului” Ștefan, devenită simbol al statului moldovean însuși. Nu au lipsit nici inovațiile – ca pridvorul deschis și ancadramentele cu profil în stil renascentist –, însă ele au fost modeste comparativ cu formele tradiționale precumpănitoare. Așadar, tipul preferat și predominant de clădire eclezială a fost triconcul (Probota, Bistrița ș.a.) și aceasta oglindește o elaborare tipic moldovenească. Cercetătorii vorbesc și de „tipul mixt” (Dobrovăț, Slatina *et alia*). Din sec. XVI, treptat, unele mănăstiri vor fi prevăzute cu fortificații.

În Ardeal și Banat, în sec. XVII–XVIII impactul baroc atinge mai ales turla bisericilor. Îndeosebi bisericile de lemn transilvane, maramureșene și bănățene păstrează – ca dispoziții planimetrice – configurația „caselor dacice” (aspectul dreptunghiular al navei). În Maramureș precumpănesc interpretările rustic-populare, ca și tendința de elansare a turnului bisericii. Totuși edificiile pioase din Ardeal (Prislop – 1546, Geoagiu de Sus – 1557, Turnu Roșu din jud. Sibiu, 1653, sau mănăstirea din Sâmbăta de Sus – 1701), fiind ridicate de ctitori din Principate, cu o puternică tradiție bizantină, reflectă deschis trăsăturile arhitectonice de acolo.

În ce privește pictura, cea de la mănăstirea bănățeană Hodoș-Bodrog, datând din sec. XVI, se înrudește cu decorurile monumentelor muntene, pe când primul strat (*in fresco*) de la mănăstirea Săraca (sec. XV–XVI) denotă o influență balcanică cu unele nuanțe renescentiste. Ardealul și mai mult prezintă o configurație complicată datorită faptului că a încorporat atât forme stilistice de factură bizantină, întâi de toate la construcțiile bisericesti ortodoxe, cât și elemente din stilul apusean (în cazul altor confesiuni); reflexe din stilul occidental s-au sesizat și la unele monumente ortodoxe. Lucru explicabil, se observă o îndepărtare sensibilă de tradiționalismul bizantin, sub raportul creației picturale. Situația e însă mai satisfăcătoare în Maramureșul veacului al XVII–lea, „țară” ce întreținea legături strânse, de ordin cultural-artistic, cu Moldova. Să inserăm aici amănuntul că din a doua jumătate a sec. XVII la Nicula ardeleană s-a început a se picta pe sticlă.

Moldova, mai ales sub Petru Rareș (1527-38; 1541-46) a creat ceva cu totul special. Fără precedent în istoria artei mondiale este îmbrăcarea integrală, policoloră, a fațadelor de biserici și mănăstiri și ordonarea acestei picturi conform unui program iconografic unitar. Era, altminteri, mesajul ortodox deosebit de vizibil, pe planul esteticului, către neoiconoclaștii din vecinătate (Transilvania etc.) Iată câteva nume de pictori cu mare talent: Dragoș Coman, autorul picturilor de la Arbore (1541), poate cel mai bun pictor ortodox al veacului; grecul Stamatello Kotronas (1560-70) care a lucrat la Râșca ș.a. Repetăm: încărcarea cu o doză mai mare de istoricitate a artei moldovenești este o notă distinctivă subliniată îndeajuns de specialiști precum kieveanul A. Grabar, românul S. Ulea *et alii*. Un singur exemplu aici: *Asediul Constantinopolului* de la Humor (1535) este o expresie a luptelor antiotomane, compoziția având o semnificație mobilizatoare.

În Țara Românească la fel s-a respectat canonul tradițional, căci a persistat moștenirea bizantino-balcanică și în această perioadă. De-a dreptul impresionantă este icoana de la Curtea de Argeș, realizată în 1523: Tânguirea lui Iisus și plângerea lui Teodosie (mort prematur) de către mama sa Despina. Dintre creatorii de școală, din epoca lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, îl menționăm pe Pârvu Mutu (1657-1735) ce s-a format ca artist în

Bucovina, dar a pictat la: Negru Vodă din Câmpulung, Cotroceni, Colțea, Sinaia etc. Cunoștea deplin erminia bizantină și era la curent cu noile ecouri ale picturii atonite; din Apus i-au parvenit reflexe renaștentiste ori baroce. A fost un mare portretist. Capodopera sa este tabloul votiv, cu 55 de personaje din exonartexul bisericii din Filipeștii de Pădure (1692). Să amintim că grecul Konstantinos (+1683) a lucrat și el în Țara Românească, iar renumita școală de pictură eclesială de la Horezu a dat meșteri zugravi ce vor picta nu doar în „Ungrovlahia”, ci și în Banat, Ardeal sau în sudul Dunării.

Din domeniul artelor zise „minore”, vom oferi numai câteva detalii. Pentru Țara Românească, veacul XVII (și XVIII) înseamnă o epocă cu ample împliniri în sectorul orfeveriei, caracterizată inițial printr-o ezitare între formele decorative ale Renașterii (pocalul de la Câmpulung – 1641) și cele balcanice (chivotul de la Tismana – 1672), pentru ca – prin multele comenzi făcute de Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu meșterilor din Brașov și Sibiu – să fie facilitată penetrarea morfologiei decorative a barocului. Pentru Moldova aducem, ca mostre tradiționale, ferecătura de carte (de la Voroneț, Probota, Slatina etc.), cristelnița de la Slatina – 1617, cristelnița de la Mitropolia ieșeană – 1678 ș.a.m.d. Unele lucrări revelează continuarea relațiilor cu centrele de argintari ardeleni, de unde prezența unor componente renaștentiste ori baroce.

În rezumat: spiritualitatea și arta eclesială din sec. XVI–XVII (prezentate destul de succint) au valoarea și importanța lor pentru acest neam românesc care – în Moldova din 1711, în Țara Românească din 1716 – va intra sub domnia fanariotă, până în 1821. Just a remarcat Nicolae Iorga, scriind unele ca acestea: „lucrurile agonisite prin cultura adânc coborâtă în suflete fac parte din moștenirea veșnică a unui popor”.

Bibliografie orientativă

Colectiv de redacție, *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970; V. Drăguț et alii, *Pictura românească în imagini*, ed. II, București 1976; Eugenia Greceanu, *Spread of Byzantine Tradition în Mediaeval Architecture of Romanian Masonry Churches in Transylvania*, EBPB, I, p. 197-238; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania (sec. XIV–XVII)*, I, Cluj-Napoca 1981; *Istoria învățământului în România* (coord. Șt. Pascu), I, București 1983; Gr. Ionescu,

Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor, București 1982; Idem, *Arhitectura românească*, București 1986; Ioan Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București 1985, p. 191 și urm.; V. Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București 1987; V. Drăguț, *Arta creștină în România*, V. București 1989; Maria Crăciun, *Orthodoxy Piety and the Rejection of Protestant Ideas in the XVIth Century Moldavia*, în „Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe” (ed. M. Crăciun, O. Ghitta), Cluj-Napoca 1995, p. 70-97; M. Păcurariu, *IBOR* (2007), p. 166-170, 174-179, 224-228.

Lecturi

Aprecieri privind Academia domnească bucureșteană și cultura din epoca brâncovenească

Academia domnească se reforma doar în 1707. Întemeierea sa era mai veche, datând probabil de la sfârșitul penultimului deceniu al veacului precedent. Și astăzi se mai poartă discuții asupra adevăratului întemeietor al academiei: Șerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu? Personal sunt încredințat că inițiativa a aparținut celui dintâi care nu și-a putut realiza pe deplin proiectul, din pricina unei morți neașteptate. Adevăratul îndemn socotesc însă că a venit din partea lui Dositei al Ierusalimului. Acesta fusese solicitat încă din 1680 de patriarhul Ioachim al Moscovei să trimită teologi greci învățați în Rusia, pentru a combate ideile catolicizante ale lui Simeon Polotsky; și Dositei le va trimite, într-adevăr, pe cei doi frați Lihudis – Ioanichie și Sofronie – care luptă cu succes pentru revenirea la stricta dogmă ortodoxă privind prefacerea darurilor și epicleza în Euharistia liturgică, doctrină consfințită prin Sinodul moscovit din 1690. Fraților Lihudis, prin scrierile și acțiunile lor, li se datorește și îmbunătățirea activității Academiei teologice moscovite.

Ni se pare firesc ca aceiași Dositei, conștient de primejdiile ce pândeau Ortodoxia din Țările Române, să fi sugerat lui Șerban Cantacuzino sau fratelui său, stolnicul, ideea de întemeierii unei Academii cu rosturi asemănătoare la București, unde să cheme de asemenea iscușiți teologi ortodocși, care să propage în învățământ și în scrierile lor ideile sale privind rezistența împotriva ofensivei eterodoxe. Astfel, a sosit, probabil chiar în ultimul an de domnie al Brâncoveanului, marele teolog din Trapezunt, Sevastos Kimenites, numit director al Academiei, iar mai apoi Marcu Porfiropulos din Cipru. Celui dintâi îi datorăm două tipărituri scrise vădit pe linia preocupărilor lui Dositei. (...)

*

Cultura teologică, care cunoscuse o înflorire neobișnuită în epoca brâncovenească, nu putea rămâne însă – după cuvântul Evangheliei – făclie sub obroc. De ea trebuia să se folosească, după puterile lor, și pături mai largi și mai smerite ale turmei cuvântătoare. O comunicare a unora măcar din înfăptuirile sale,

cu reducăiile și îngustările necesare, trebuia să ajungă și până la poporenia bucuroși, negreșit, să se împărțăsească din admirabila trudă a atător tălmăcitori și mănuitori ai teascurilor tipografice. Mai ales, însă, ei aveau dreptul să se pregătească, potrivit unor străvechi și neclintite rânduieli, la primirea Sfințelor Taine, și să se integreze, astfel, după cuviință, în viața harică a Bisericii. Dar mijlocitorii unei asemenea împărțășiri nu puteau fi, în primul rând, decât preoții de mir. Aici, însă ni se dezvăluie o dureroasă stare de lucruri. Aproape întregul veac al șaptesprezecelea – și mă gândesc acum, în primul rând, la Țara Românească – răsună de plângerile străinilor, dar și ale localnicilor luminați, cu privire la ignoranța și la deplorabilul nivel moral al slujitorilor din bisericile de enorie. Și nu este vorba de străini, eventuali potrivnici Ortodoxiei, ci de ierarhi sau clerici dreptcredincioși, ca un Matei al Mirelor, cronicar și fost egumen la Dealu, în primul sfert al veacului, sau de un Paul de Alep, către sfârșitul domniei lui Matei Basarab. Pe cât de slăvite erau mănăstirile românești, cu rânduiala, strălucirea slujbelor și cucernicia monahilor lor, pe atât de desconsiderați erau preoții de mir. Este drept că în lumina revelațiilor istoriei, osândirea lor se dovedește prea aspră, când ne gândim la dările și poverile de tot soiul care apăseau asupra preoților, mai ales a celor de la sate, și-i cufundau, nu o dată, în precaritatea materială și morală în care trăiau.

Este meritul epocii brâncovenești că a înțeles că o cultură, inclusiv cea teologică, trebuie promovată la toate nivelurile societății, mai ales atunci când progresele limbii naționale pe de o parte și ale tiparului pe de alta înlesneau acest indispensabil proces de înnoire și ridicare a societății. (Al. Elian, *Bizanzul...*, cit., p. 205-207).

*

L. Blaga despre Ortodoxie

Ortodoxia favorizează, mai mult decât catolicismul și protestantismul, o existență spiritual-organică, profundă ca atare, profundă în ea însăși, iar nu prin doctrina ei, care de altfel niciodată nu intervine ostentativ în configurarea omului ortodox (*Opere, X*, București 1987, p. 445).

*

P.F. Patriarh Daniel despre patrimoniul cultural-național

Monumentele istorice și de artă sunt memorial al generațiilor și oglinzi ale frumuseții spirituale ale unui popor. Ele sunt rădăcini și repere ale identității culturale, piloni și martori ai continuității umane. Monumentul ne pune în legătură de memorial sau de pomenire a ctitorilor, a timpului și spațiului în care au fost cultivate valori, ne inspiră și ne invită la comuniune între generații peste timpul trecător al fiecăreia dintre ele. Monumentele devin moștenire sau patrimoniu

cultural, adică zestre lăsată nouă de strămoși și de părinți, pentru a nu trăi fără rădăcini spirituale și pentru a învăța taina timpului înveșnicit și a spațiului sfințit: „omul sfințește locul”. Când păstrăm și prețuim monumentele istorice și de artă apărăm și cultivăm propria noastră demnitate. Generațiile care au creat valori spirituale și culturale și le-au immortalizat în artă au rămas spiritual oarecum interiorizate în operele care le reprezintă (...).

Integrarea României în Uniunea Europeană trebuie să sporească grija noastră față de monumentele istorice naționale, deoarece ele reprezintă istoria, identitatea și demnitatea noastră spiritual-culturală. *Monumentele istorice din România sunt o dovadă în plus a dimensiunii europene a culturii noastre naționale de profundă și perenă inspirație creștină.* În acest sens, Papa Ioan Paul al II-lea a numit în anul 1999 România „Grădina Maicii Domnului”, iar Arhiepiscopul de Canterbury, George Carrey, în anul 1993, a numit-o „Țara mănăstirilor”. Faptul că Președinția României și Patriarhia Română își au sediile actuale în vetrele a două foste mănăstiri din București confirmă în mod simbolic dimensiunea fundamental creștină a istoriei și culturii noastre.

(Pasaaje reproduse din volumul „Dăruire și dănuire. Raze și chipuri de lumină din istoria și spiritualitatea românilor”, Ed. Trinitas, 2005, p. 75 și 77).